

EVANGÉLIKUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
EGYHÁZTÖRTÉNETI TANSZÉK

Tóth Károly

**Teológiai élet magyarországi evangélikus
teológiai folyóiratokban az 1940-es években**

Doktori értekezés

Témavezető:
Dr. Korányi András
egyetemi tanár

Budapest, 2020.

SZERZŐI JOGI NYILATKOZAT

Alulírott TÓTH KÁROLY ISTVÁN (sz.: Ajka, 1983. július 29., a. n.: Gyutai Marianna, szig.: 878201TA) kinyilvánítom, hogy az értekezést önállóan készítettem el, a megadott irodalmon kívül más segédanyagot nem használtam, más szerzők szövegét idézőjelek között és a forrás megadásával idézem, más szerzők gondolatait és eredményeit a forrás megadásával használom fel, és az értekezésemet más intézményben korábban nem nyújtottam be, és azt nem utasították el.

Budapest, 2020. október 15.

.....

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	5
Szakirodalmi áttekintés	6
A témakezelés módja.....	10
I. A Magyarországi Evangélikus Egyház helyzete az 1940-es években.....	14
1.1. A trianoni békeszerződés hatása az evangélikusságra.....	14
1.2. Az 1938 és 1941 közötti területi revízió hatása.....	18
1.3. A magyarországi némettség és az evangélikus egyház	21
1.3.1. A bácskai német gyülekezetek különállása	22
1.3.2. A német evangélikusok Memoranduma	23
1.4. A második világháború közvetlen hatása	25
1.5. Az egyházi élet megerősödése a két világháború között.....	26
II. Evangélikus sajtó az 1940-es években	28
2.1. Jelentős evangélikus sajtótermékek.....	28
2.2. Lelkipásztor.....	30
2.2.1. A teológiai élnkülés a terjedelem és rovatok tükrében.....	33
2.2.2. A szerzők.....	35
2.3. Keresztyén Igazság.....	39
2.4. Evangélikus Theologia	42
2.5. Összehasonlítás	43
III. Jelentős személyek az 1940-es évek evangélikus teológiai életében	46
IV. Különböző témák megjelenése a vizsgált írásokban.....	58
4.1. Társadalmi egyenlőtlenségek	58
4.2. A trianoni béke revíziója	64
4.3. Totalitárius ideológiák.....	66
4.4. A háború.....	71
4.5. Antiszemitizmus.....	75
4.6. Újító gondolatok.....	77
4.7. Hivatkozások.....	90

V. Vita a lélek halhatatlanságáról	107
VI. Az egyházi oktatás létjogosultsága.....	120
VII. Az evangélikus identitás megközelítései	126
Összegzés.....	149
Synopsis.....	153
Zusammenfassung.....	155
Felhasznált irodalom	157

Bevezetés

Egy korszak teológiáján elsősorban a kiemelkedő teológusok munkásságát szokás érteni. És valóban ez az, ami a leginkább maradandó belőle, az utókor joggal tartja számon ezeket a mérföldköveket, hiszen ezek a legeredetibb megnyilvánulásai az adott időszak teológiájának. Izgalmas kérdésnek tartom viszont azt, hogy milyen teológiai hatások érvényesültek az adott egyház teológiai közéletében, a lelkészek gondolkodásában, az igehirdetéseiben. Ugyanígy fontos kérdés egy korszak egyháztörténetének megrajzolásában, hogyan változtak a szervezeti keretek, gyülekezetek, egyháztagok és intézmények száma, hogyan határozta meg az egyház életét a püspökök, egyetemes és egyházkerületi felügyelők személye, hogyan változott az egyház jogi szabályozása, gazdasági élete, az állammal való kapcsolata és nemzetiségi viszonyai. Emellett azonban érdekesnek ítélem annak vizsgálatát is, hogy mi határozta meg a gyülekezetek életének lényegét, közvetlenül az igehirdetések üzenetét, közvetve talán az egész egyházi életet.

Dolgozatomban a magyarországi evangélikus egyház teológiai életét igyekszem vizsgálni az 1940-es években. A korszak fontosságát jelzi, hogy ma is gyakori hivatkozási alap, különösen a korszak fontos püspökei, Kapi Béla, Raffay Sándor, Túróczy Zoltán és Ordass Lajos kapcsán. A két világháború között számos új teológiai irányzat és mozgalom gyakorolt hatást a magyarországi evangélikusságra. Ezek az áramlatok tetőpontjukat általában az 1940-es években érték el. Bár erős volt az évtized közepén a háború, az évtized második felében pedig a politika kényszerítő hatása, ennek ellenére meglátásom szerint élénk teológiai élet figyelhető meg a korszakban, ami aztán 1948 és 1952 között visszaszorítást szenvedett el. A magyar evangélikus teológia történetének talán legtöbbet tárgyalt szakasza a diakóniai teológiáé, úgy gondolom, a következőkben vizsgált jelenségek fontos szeletét jelentik az azt megelőző korszaknak.

Fontos kérdésnek tartom, hogy milyen kapcsolatba került a magyar evangélikus teológiai élet egyes társadalmi kérdésekkel. Az, hogy ezek milyen mértékben merültek fel a különböző írásokban, talán az egyházi élet egészével kapcsolatban is elárul valamit. Igyekszem megvizsgálni, hogy a különböző nyelvterületek teológiai régiói milyen mértékben hatottak a magyarországi szerzőkre. Érdekesnek tartom azt is, hogy milyen teológiai gyökerű vagy teológiához köthető reformgondolatok láttak napvilágot.

Szakirodalmi áttekintés

A témának teljeskörű, mélyreható szakirodalmi feldolgozása nincs. Viszont több szerző is foglalkozott a 1940-es évek magyarországi evangélikus teológiai életével. Dolgozatom tárgya szempontjából az alábbiakat ítélem a legfontosabbnak:

Ottlyk Ernő 1976-ban megjelent, *Az evangélikus egyház útja a szocializmusban* című műve alapvetően negatívan értékeli az 1948 előtti egyházi életet, így a teológiát is. Jellemző Káldy Zoltán meglátása az előszóban: „A mi egyházunk – más keresztyén egyházakhoz hasonlóan – olyan mértékben összeszövődött a letűnt és megítélt társadalmi renddel, hogy egyáltalában nem lett volna meglepetés, ha a szocialista társadalmi rendben elesett volna a további szolgálat lehetőségétől.” Ottlyk Ernő szerint a főúri egyházvezetés összefogott a világi hatalommal a nép és az egyházi haladó rétegek elnyomására. Fontosnak tartja viszont, hogy voltak olyan, a néphez közel álló lelkészek, akik szóvá tették a társadalmi igazságtalanságokat. Értékelése szerint a liberális teológia hatása az évtized végére elenyésző volt, visszaszorította a pietizmus és az ortodoxia. Az utóbbi két áramlatot negatív jelenségnek tekintette, Dezséry László püspököt idézve: „A pietizmus elszigetel az élettől, a hitvallásoskodás pedig merevít és konzervál.”¹

Poór József 1986-ban megjelent, *A protestáns teológia Magyarországon 1945-1985* című könyvében az evangélikus teológia bemutatását elsősorban Ottlyk Ernőre hivatkozva végzi el. Átveszi értékelését, miszerint az 1945 előtti időben az evangélikus egyház vezetésének fontos célja volt a társadalmi élet minél nagyobb mértékben egyházi befolyás alá kerülése, viszont voltak „reálisan látó és gondolkodó lelkészek” is. 1945 után négy tendenciát nevez meg: „1. Jelentkeztek olyan vélemények, hogy az egyház »a világból kihívottak« köre, az egyház számára a világ, a társadalom – idegen vagy ellenséges környezet. 2. Egy másik vonulat a »harcos egyház« álláspontját képviselte, s azt a felfogást, hogy az egyház nem köthet békét »akármilyen« társadalmi renddel [...] 3. [...] az ún. mártírteológia volt az összefoglalása azoknak a nézeteknek, melyek az egyházat szembe akarták fordítani a hazánkban kialakuló demokratikus és szociális átalakulásokkal. 4. [...] az egyháznak tiltakoznia kell minden ellen, ami a társadalomban a réginek újjal való felváltására irányul. E

¹ OTTLYK 1976, 3-5., 16-28., 73-76.

nézet képviselői úgy vélték, hogy az egyháznak döntőbíróvá kell válnia a társadalmi kérdésekben, s kívülről kell ítélnie a világi események fölött.”²

Bucsay Mihály A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945 című könyvében a liberális teológia csődjét azzal magyarázza, hogy az első világháború erőpróbájában nem volt képes helytállni. Ezért került előtérbe a neokonfesszionizmus és az ébresztés teológiája. Meglátása szerint az evangélikus egyházban nem volt annyira erős Karl Barth hatása, mint a református egyházban, itt inkább az erlangeni iskola befolyásával létrejött konfesszionizmus kerekedett felül, egyetértésben az ébresztés teológiájával. Az 1940-es évek evangélikus teológusai közül Pröhle Károlyt és Karner Károlyt emeli ki.³

Vajta Vilmos A diakóniai teológia a magyar társadalmi rendszerben című műve első fejezetében az 1945 és 1948 közötti magyar evangélikus teológiai tájékozódást úgy jellemzi, hogy túlnyomóan az állam-egyház probléma határozta meg. Meglátása szerint ezen a téren Ordass Lajos püspökre nagy hatást gyakorolt a Bekennende Kirche és a norvég egyházi harc tapasztalata. Az állammal kötött egyezményt aláíró egyházi vezetők motivációjaként az ébredés által áthatott kegyességet azonosítja.⁴

Bencze Imre Zarándokok, küzdő, tétovák című könyvében a soproni teológiai kar jelentőségét hitvallásosságában, és a különböző teológiai áramlatok csekély befolyásában látja: „A tanári kar összetétele és a később kinevezett fiatal tanárok felkészültsége, hitvallási irányzata biztosította a biblikus és lutheri teológiának a meggyökerezését. Sem divatos teológiai áramlatok, sem egyháztól idegen erők nem hatottak rá. Viszont jó hatása és eredményessége tapasztalható volt a kor lelkésznevezdekének munkálkodásában.” Kiemeli a két világháború közötti egyház belső újulási folyamat jelentőségét, egyrészt az ébredés, másrészt a Belmissziói Munkaprogram, harmadrészt a Raffay-féle Agenda fontosságára utal. Meglátása szerinte az 1930-as évektől került újra Luther teológiája a középpontba. „Fiatal teológiai doktorok (Wiczián Dezső, Sólyom Jenő, Urbán Ernő stb.) javarészt Luther-kutatással kapcsolatban írták meg disszertációikat. A teológiai megújulás elsősorban német forrásokból táplálkozott a Luther Márton személye és munkája iránti érdeklődés formájában.” Visszaszorult a liberális teológia. Jelentős volt a Finnországból érkező hatás: „Az úgynevezett evangéliumi mozgalomból, valamint a laestadianizmusból erős hatások érkeztek, amelyek

² POÓR 1986, 39-46.

³ BUCSAY 1985, 251-256.

⁴ VAJTA 2006, 24-26.

feloldották a merev ortodoxiát, és így egy sajátos magyar egyházi megújulás alakult ki, melyben különféle irányzatok békességben megfértek egymással.” Az ébredési mozgalomnak a második világháború utáni továbbélését, sőt kiszélesedését is hangsúlyozza. A skandináv kapcsolatok erősödését elsősorban Ordass Lajos személyének tulajdonítja.⁵

Kertész Botond Trianon pünkösdje című 2020-as cikkében a korszak legfontosabb nemzetközi egyházi kapcsolatnak a finn ébredés hatását nevezi. „A Trianon utáni időszak egészen a második világháború utáni évekig a legjelentősebb ébredési korszak volt a magyarországi evangélikusok történetében. A hitélet megújulása az egész egyházat áthatotta.”⁶

A fenti szerzők tehát általában megállapítják a liberális teológia első világháború utáni, az 1940-es évek végére lezáruló visszaszorulását. Megkülönböztetnek különböző csoportokat, irányokat, hatásokat. Az ébredés, a Luther-reneszánsz, a belmisszió és a liturgiai reform hatását legtöbbször pozitívan értékeli – kivéve Ottlyk Ernőt (1950-től teológiai oktató, 1967 és 1982 között püspök)⁷ és Poór József marxista filozófust, akik esetében minden bizonnyal szubjektívabb állásfoglalással van dolgunk. Az előbbiekhöz képest Karl Barth hatása kisebb hangsúllyal jelenik meg értékelésükben. A szerzők többsége kiemeli a finn és skandináv hatás erősödésének a jelentőségét.

A témával kapcsolatban fontosak még azok a kötetek, amiket a kor fontos szereplőiről vagy az ő írásaikból állítottak össze. Nem a teológiai életet tartják elsősorban szem előtt, de ehhez is kapcsolódnak.

Ordass Lajostól és róla több kötet is napvilágot látott: Szépfalusi István válogatásában Önéletrajzi írások két kötetben, 1985-ben és 1987-ben, Válogatott írások két kötetben 1982-ben és 1998-ban jelentek meg. Terray László Nem tehetett mást című könyve 1990-ben jelent meg. 1996-ban adták ki Akikkel az Úton találkoztam című írását. Boleratzky Lóránd Aki mindvégig állhatatos maradt címmel róla írt könyve 2001-ben jelent meg. Fabiny Tibor előadásai A megállás szimbóluma címmel 2001-ben jelentek meg.

⁵ BENCZE 2012, 32, 36, 46, 48.

⁶ KERTÉSZ 2020.

⁷ ITTÉS 2014, 448-454.

Veöreös Imre 1990-ben az ő, valamint Túróczy Zoltán és Szabó József 1948 és 1950 közötti írásaiból adott közre válogatást A harmadik egyházi út címmel. Fabiny Tamás Keken András életregényét 1992-ben jelentette meg. Böröcz Sándor Kiáltás a mélyből című önéletírását 1993-ban jelentették meg. Az 1940-es évek és későbbi évtizedek több evangélikus személyiségével Nem voltam egyedül címmel adtak ki két beszélgetéseket két kötetben 1995-ben és 1999-ben. Keken Andrásról és Kendeh Györgyről Rózse István A halál árnyéka völgyében című könyve 1997-ben jelent meg. Túróczy Zoltánnal kapcsolatban kétkötetes forrásgyűjteményt tettek közzé 2002-ben Isten embere címmel. 2003-ban Hitből hitbe címmel a Belmissziói Munkaprogramban megjelent írásokból tettek közzé válogatást. Sólyom Jenő munkásságát 2004-ben egyrészt válogatott írásainak Tanuljunk újra Luthertől! címen való közzétételével, másrészt Hagyjad az Úrra a te utadat címen visszaemlékezésekkel foglalták össze. Kapi Béla emlékiratait 2004-ben Lámpás az oltár zsámolyán címmel adták ki. Raffay Sándor önéletrajzi feljegyzéseit 2005-ben tették közzé. Szabó József igehirdetéseiből és írásaiból 2005-ben Igazgyöngyök címmel adtak közre kötetet. 2009-ben Veöreös Imre-breviáriumot adtak ki. Serkenj fel, aki aluszol! címmel 2010-ben a magyar evangélikus ébredés kiemelkedő személyiségeinek életútját foglalták össze. Az evangélikus egyház és az állambiztonság kapcsolatairól a Háló sorozatban 2010-ben, 2011-ben, 2014-ben és 2020-ban adtak ki kötetet.

Célkitűzés

Jelen írásban több szempontból is igyekszem megvizsgálni az 1940-es évek magyarországi evangélikus teológiai életét.

Szeretném meghatározni, hogy mik voltak a legfontosabb, ma is vizsgálható fórumai a teológiai életnek. Igyekszem megállapítani, hogy kik voltak a teológiai élet legaktívabb szereplői. Fontos kérdésnek tartom azt is, hogy közöttük milyen csoportosulás figyelhető meg. Szeretném körüljárni, hogy milyen témák jelentek meg a kor teológiai életében, ezeket hogyan kezelték, milyen vélemények fogalmazódtak meg. Reményem szerint ki fog rajzolódni, hogy milyen dinamikája figyelhető meg a teológiai életnek, élénkülés vagy gyengülés jellemző a korra.

A témakezelés módja

Az evangélikus teológiai életet vizsgálva jónak látszhat korszakokat, iskolákat, csoportokat elkülöníteni. A huszadik századi magyarországi protestáns teológiával kapcsolatban megfontolandónak tartom Koncz Sándor szemléletét. Először is Révész Imrét idézi: „a régibb és újabb teológiai irányok a mélységet és a rendszerességet inkább kerülve, mint keresve, változatosan tenyésztek és tenyésznek a magyarországi protestantizmusban”. Majd saját meglátását így összegzi: „A magyar református teológiában sok esetben nem egymás után, nem is egymás mellett sorakoznak fel a különböző irányok, hanem egymás hegyén-hátán helyezkednek el. [...] Az is nehezíti a munkát, hogy a magyar református teológiának nincs elvhűsége, állandósága, nincs kontinuitása. Hiányzik a programszerű teológiai munka s nem egyszer a kívánatos teológiai mélység is. [...] Nálunk a napi polémia kérdéseire sokszor nagyobb gondot fordítanak, mint »a teológiai tudomány állandó nagy problémáira«. Egyházi irodalmunkban a teológiai kérdések sok esetben elaprózódnak.”⁸ Meglátásom szerint ezek az állítások legalább annyira érvényesek a hazai evangélikus teológiára, mint a reformátusra. Általában nem lehet különálló iskolákat, csoportokat azonosítani, sokkal inkább áramlatokat, hullámokat, hatásokat, amik összefonódnak társadalmi és egyházpolitikai véleménykülönbségekkel. A XX. század során nem lehet elkülöníteni a magyarországi ébredés, Luther-reneszánsz és barthi teológia korszakát. Úgy gondolom, különálló csoportokat sem lehet társítani hozzájuk, hanem ez a három eszmeiség jelen volt az 1940-es években (és mindegyik természetesen azt megelőzően és azt követően is) hatásként a magyarországi evangélikusságban, egyre nagyobb mértékben felváltva, sok kortárs meglátása szerint meghaladva a korábbi, főleg az első világháború előtt uralkodó teológiai gondolkodást. Egy-egy püspök, teológiai tanár és lelkész munkásságában is azt látom, hogy többféle hatás jelen volt, bár személyenként eltérő arányban és esetleg időben változó intenzitással.⁹ Egyes esetekben nem is csupán ez a három áramlat azonosítható, hanem egyes kortárs vagy korábbi szerzőknek, egyes országok teológiájának vagy egyházi életének a hatása.

Sok kortárs értékelése szerint ezeknek az új teológiai hatásoknak a megjelenése és a jelenléte a korszakban azonos volt a teológiai éledéssel, azaz komolyabb teológiai

⁸ KONCZ 1942, 2-4.

⁹ Lásd a Jelentős személyek az 1940-es évek evangélikus teológiai életében című fejezetet.

igényességgel, a lelkészek körében a teológiai munka eszközeinek és lehetőségeinek a keresésével, magasabb teológiai igény megjelenésével az elhangzó igehirdetésekkel, a könyvekkel és folyóirat-cikkekkkel szemben, nagyobb mértékű támaszkodással szakkönyvekre, a nemzetközi, kortárs teológiai irodalom fokozottabb figyelésével, az igehallgatók teológiai gondolkodásának elmélyítésével, a teológiai szempontoknak a gyülekezeti és a közegyházi életben való fokozottabb érvényesülésével.

Dolgozatomban a teológiai életet igyekszem vizsgálni, és ezen belül a teológiai áramlatokat is, de a hatásuk felől. Tehát nem pusztán a különböző irányzatoknak a teológia művelésének legmagasabb fórumain való megjelenését azonosítani, hanem azt vizsgálni, mennyire és hogyan voltak jelen a lelkészek gondolkodásában, szolgálatában, a gyülekezetek életében. A lelkészi közéletben és az igehirdetési előkészületben való jelenlétüket igyekszem feltárni.

Kérdéseket vethet fel a korszakolás, hogy jelen dolgozat miért az 1940-es éveket tűzi ki vizsgálandó korszaknak. Köztörténetileg és az egyház eseménytörténetében is 1945 (és 1948 is) olyan éles korszakhatár, hogy ez az évtized nem tekinthető egységes korszaknak. Meglátásom szerint a folyóiratokban megnyilvánuló teológiai étellel kapcsolatban viszont más a korszakolás helyzete. A teológiai élénkülés már az 1920-as illetve az 1930-as években elkezdődött, de az 1940-es években érte el tetőpontját. Hatását, úgy látom, nem vágta el az 1945-ös változás, és teljes mértékben az 1948-as év sem, bár egyes területeken mind a két cezúra szűkítette a kibontakozás lehetőségét. Az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es években több olyan esemény is megfigyelhető, ami jelentősen akadályozta az addigi teológiai életet. Véleményem szerint ezt támasztja alá mind az evangélikus teológiával foglalkozó folyóiratok működésének, mind a korszakban ezekben a legtöbbit publikáló személyek életútjának a vizsgálata.¹⁰

Dolgozatomban igyekszem felvázolni a teológiai élet terepét, hátterét, azaz a Magyarországi Evangélikus Egyház életének legfőbb jellemzőit a korszakban.¹¹

Ezt követően szándékom szerint megvizsgálom a teológiai élet legfontosabb fórumait. Hol találhatóak ezek? Megint Koncz Sándort hívom segítségül: „Az általános egyházi irodalommal összevetve, a szoros értelemben vett teológiai munkák száma kevés. S még ez a

¹⁰ Lásd az Evangélikus sajtó az 1940-es években és a Jelentős személyek az 1940-es évek evangélikus teológiai életében című fejezeteket.

¹¹ Lásd A Magyarországi Evangélikus Egyház helyzete az 1940-es években című fejezetet.

kevés teológiai mű sem ad minden esetben világos rendszert és álláspontot. [...] rendszeres teológiai munkák helyett mégis igen sok esetben folyóiratokra vagyunk utalva a magyar református egyházban érvényesülő teológiai szellem történetének kutatásánál. Ugyhogy nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a XIX. és XX. századbeli magyar református teológia igen nagy részben folyóirat-teológiája. A folyóirat-teológia pedig azt is jelenti, hogy a teológiai szellem pozitívumai sokszor negatív formában jelentkeznek. Nem egyszer polemikus, apologetikus vagy kritikai megnyilatkozásokból vagyunk kénytelenek kihámozni egy-egy nagyobb teológus vagy teológiai csoport álláspontját. Nagyobb művek sem tanuskodnak minden esetben teológiai álláspontról.”¹² Megintcsak érvényesnek érzem meglátásait az evangélikus teológiai életre is, talán még fokozottabban, mint a református teológia esetében. Ezért jelen írásban a teológiai életnek a folyóiratokban való megjelenését vizsgálom.

A téma szempontjából releváns források nagysága szinte áttekinthetetlen. Jelen munka kereteit sajnos jelentős mértékben meghaladja azok teljes körű vizsgálata. Meggyőződésem szerint az egyház teológiai életét a leginkább a *Lelkipásztor* című folyóirat reprezentálja, így az alábbiakban a legfontosabb megállapítások alapját elsősorban ezen periodika 1939-40-es, 1940-41-es, 1945-ös és 1945-46-os évfolyamában megjelent 630 írás tartalmi vizsgálata és statisztikai elemzése adja. Úgy gondolom, az a tény, hogy ez a folyóirat – különösen a többi egyházi periodikával összehasonlítva – már az 1940-es évekre is komoly múlttal rendelkezett, a korszakban csak csekély megszakítást szenvedett a működése, és azt követően is állandó a tevékenysége, egy szóval stabilitásként jellemezhető. Ez a stabilitás nemcsak a vizsgálhatóságot segíti, hanem a kortársak számára is olyan értéket jelenthetett, ami jelentősebb tényezővé tette sok más újságnál és kötetnél. Amíg a püspökök nem tették kötelezővé, addig is a lelkészek nagy többsége előfizetett rá. A közölt igehirdetési vázlatok feltételezésem szerint a korszakban az elhangzó igehirdetések jelentős részére hatottak, a magyar nyelvű kommentáriródalom akkori nagyon csekély volta miatt kevés más segítséget kaphattak az igehirdetők. Így a lap az egyházi élet lényegére és a magyarországi evangélikusok hitére és gondolkodására meglátásom szerint nagy hatást gyakorolt. Tehát ha a teológiai életet vizsgáljuk, és azt, hogyan hatotta át az egyházat, milyen mértékben merült fel egy-egy téma a közösség egészében, úgy gondolom, a *Lelkipásztor* ebben nagy segítséget jelenthet.¹³ Fontosnak látom emellett megvizsgálni a *Keresztyén Igazság* és az *Evangélikus*

¹² KONCZ 1942, 5-6.

¹³ Ennek részletesebb indoklását lásd az *Evangélikus sajtó az 1940-es években* című fejezet *Összehasonlítás* című alfejezetében.

Theologia folyóiratokat is. Ezek mellett a dolgozat természetesen számos más, a korszakban megjelent cikket és könyvet is figyelembe vesz.

A folyóiratok elindulásából, megszűnéséből, a terjedelem változásából, következtetéseket vonok le azzal kapcsolatban, hogyan változott a teológiai élet intenzitása.

Fontosnak tartom a megjelent írások szerzőinek a vizsgálatát, a legaktívabbaknak a körülhatárolását, a szerzők életkorával, betöltött tisztségével, egyházkerületi megoszlásával, csoportosulásával kapcsolatos megállapítások megfogalmazását. Tekintettel vagyok arra, hogy a szerzők között milyen törésvonalak figyelhetőek meg.

A munka során igyekszem feltárni, hogy az írások milyen forrásokra hivatkoznak, milyen nyelvterület teológiája hozható összefüggésbe velük, milyen teológiai hatások figyelhetőek meg bennük.

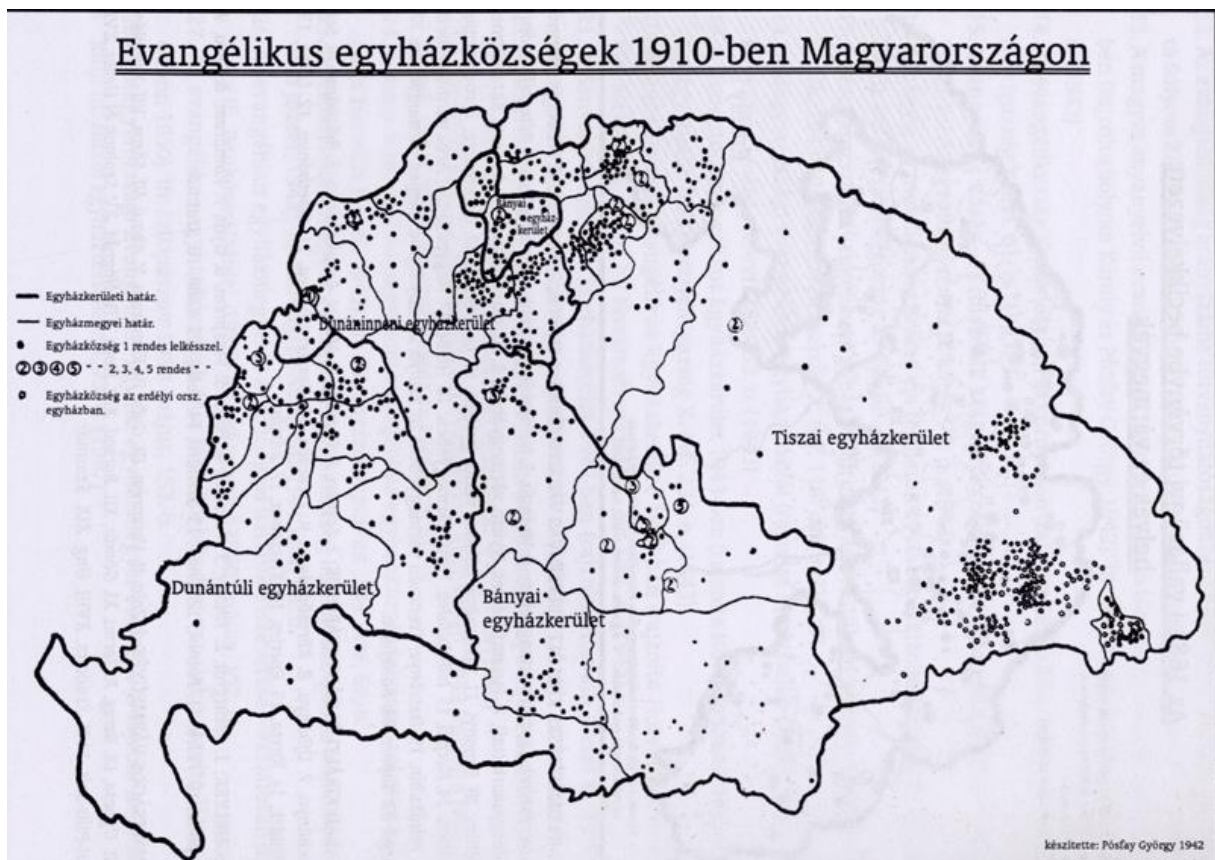
Jelen írásban szándékom szerint megvizsgálom, hogy az írások milyen témákat vetnek föl, ezek milyen gyakorisággal kerülnek elő, milyen javaslatokat fogalmaznak meg.

Fontosnak tartom annak a megfigyelését, hogy egy-egy téma kapcsán kibontkozott-e teológiai vita.

I. A Magyarországi Evangélikus Egyház helyzete az 1940-es években

1.1. A trianoni békeszerződés hatása az evangélikusságra

A magyarországi evangélikusság XX. század közepi helyzetét leginkább a trianoni békeszerződés határozta meg. Az első világháború végéig fennálló egyházszervezet több részre szakadt, az addigi egyháztagoknak több mint a fele a szomszédos országok területére és ennek következtében másik egyházhoz került. A környező államok szinte minden kapcsolatot megakadályoztak a határok által elválasztott gyülekezetek között. 1938 és 1941 között négy lépésben jelentős területek kerültek vissza a magyar államhoz. Az ezekben a visszacsatolt országrészekben élő evangélikus gyülekezetek számára megnyílt a lehetőség, hogy néhány évre újra a Magyarországi Evangélikus Egyház közösségében éljenek. Ez az időszak 1944-45-ig tartott, amikor a szovjet Vörös Hadsereg, a győztes szövetséges nagyhatalmak, majd a párizsi békeszerződés csekély eltéréssel visszaállította a trianoni határokat.

SÓLYOM 2004, 432.

Az első világháború előtti magyarországi evangélikus egyháznak 1 118 106 tagja volt, 1920-ban, a trianoni határok között csak 497 000 egyháztag (a Trianon előtti 44,5%-a) maradt, ez a szám 1937-re – a természetes szaporulatnak köszönhetően – 550 432-re (a Trianon előtti létszám 49%-ára) nőtt. A határrevíziók miatt megnövekedett egyház 1942-ben 646 589-es lélekszámú volt (a Trianon előtti szám 58%-a).¹⁴

	1912	1937	1942
Bányai egyházkerület	10 egyházmegye 174 egyházközség 470 333 egyháztag	7 egyházmegye 84 egyházközség 297 189 egyháztag	8 egyházmegye 109 egyházközség 327 578 egyháztag
Dunáninneni egyházkerület	9 egyházmegye 166 egyházközség 210 838 egyháztag	3 egyházmegye 37 egyházközség 36 572 egyháztag	4 egyházmegye 50 egyházközség 52 413 egyháztag
Dunántúli egyházkerület	10 egyházmegye 167 egyházközség 238 032 egyháztag	9 egyházmegye 136 egyházközség 176 937 egyháztag	9 egyházmegye 147 egyházközség 200 000 egyháztag
Tiszai egyházkerület	10 egyházmegye 173 egyházközség 198 903 egyháztag	2 egyházmegye 19 egyházközség 39 734 egyháztag	4 egyházmegye 47 egyházközség 66 598 egyháztag
Összesen	39 egyházmegye 685 egyházközség 1 118 106 egyháztag	21 egyházmegye 275 egyházközség 550 432 egyháztag	25 egyházmegye 353 egyházközség 646 589 egyháztag

Az 1920 utáni Magyarországon megváltozott a felekezetek korábbi aránya. A római katolikus és a református népesség részaránya jelentősen nőtt (az előbbi 52,1%-ról 63,9%-ra, az utóbbi 12,6%-ról 21%-ra), az evangélikusoké enyhén csökkent (6,4%-ról 6,2%-ra).¹⁵ A

¹⁴ KARNER 1931, 3-9.; Névtár 1913, 251-253.; Névtár 1940, 12.; TÓTH 2013, 5-8.

¹⁵ A Trianoni előtti adatok 1910-ből származnak és Horvát-Szlavónországgal együtt értendők.

korábbi jelentős számú magyarországi ortodox és a görög katolikus egyháztagnak, valamint a kicsi unitárius közösségnek csak töredéke került a trianoni határok közé. A zsidóság aránya nőtt, és megközelítette az evangélikusokét. Tehát az arányokat az evangélikusság szemszögéből nézve: A korábbi ötödik legnagyobb felekezetből¹⁶ a harmadikká vált. Viszont jelentősen növekedett a római katolikusok és a reformátusok számbeli fölénye az evangélikussággal szemben, a zsidóság pedig csaknem azonos számban volt jelen a trianoni határok között.¹⁷ Ez összességében azt jelentette, hogy az evangélikusság súlya csökkent, amit jól mutatott, hogy míg a református egyház hivatalos képviselője az országgyűlés 1926-ban megszervezett, a korábbi főrendiháznál jóval kisebb létszámú felsőházában hatfős maradhatott, az evangélikus képviselőt hatfősre négyfősre csökkent.¹⁸ Ezt a helyzetet a második bécsi döntés utáni, 1940. októberi törvénymódosítás csak fokozta, mert ugyan az evangélikus hivatalbóli képviselőt négyről ötfősre, a katolikus viszont 19-ről 29-re, a reformátust 6-ról 10-re emelte, az izraelita közösség 1926-ban létrehozott kétfős képviselőjét pedig megszüntette.¹⁹

¹⁶ A felekezetek nem azonosíthatóak egységes egyházzervezettel az ortodoxok, a görög katolikusok és az evangélikusok esetében sem.

¹⁷ KARNER 1931., 5-6.

¹⁸ 1885. évi VII. törvénycikk, 4. §. B) c); 1926. évi XX. törvénycikk, 4. §. B) 2-3.

¹⁹ 1940. évi XXVII. törvénycikk, 1. §.

ÉVANGÉLIKUS EGYHÁZKORMÁNYZAT
1920–1938
1945–1952

BALOGH-GERGELY 1996, 277. A térkép tévesen a Dunáninneni egyházkerület részének jelöli a Bányai egyházkerülethez tartozó Budapesti egyházmegyét.

Felborult a négy egyházkerület arányossága. A leginkább a Dunántúli kerület őrizte meg az integritását. A Bányai egyházkerület központi területe a trianoni határok között maradt, de több felvidéki és délvidéki egyházmegyét is elveszített, a gyülekezetek több mint felét, az egyháztagoknak pedig 40%-át. A Dunáninneni kerület az ötödére zsugorodott, a törzsterületét jelentő felvidéki gyülekezetek Csehszlovákiához kerültek, három egyházmegye kisebb-nagyobb része, nem egybefüggő területként képezte ezután az egyházkerületet. A Tiszai kerület is az identitását leginkább meghatározó felvidéki megyéket veszítette el, két megcsonkult megye maradt meg belőle, a megmaradt egyházkerület lélekszámának felét a nyíregyházi gyülekezet tette ki. A három teológiai fakultásból a pozsonyi és az eperjesi a határon túlra került, részben Magyarországra menekültek, de néhány éves kísérletet követően a soproni maradt az egyetlen magyarországi evangélikus teológia. Az eperjesi jogakadémia Miskolcra menekült.²⁰ A felső- és középfokú iskolák közül a besztercebányai, eperjesi, felsőlövői, iglói, kassai, késmárki, modori, pozsonyi, rimaszombati, rozsnyói, sajkógömöri, selmecebányai intézményeket csatolták el. Ezeknek a fontos szellemi központoknak kevesebb

²⁰ RAFFAY 1944,9-10., 51.

mint a fele került az új magyar határok közé: Aszódon, Békéscsabán, Bonyhádon, Budapesten, Kőszegen, Nyíregyházán, Sopronban és Szarvason. A Dunáninneri egyházkerületben nem is maradt evangélikus középiskola.²¹ A két kicsivé zsugorodott egyházkerület összevonása 1920 és 1938 között szinte állandó vitatéma volt – de a két kerület a végsőkig ragaszkodott önállóságához.²² Az első bécsi döntés így számukra önállóságuk igazolását is jelentette. A többi felekezettel összehasonlítva különleges, hogy a gyülekezetek és az egyháztagok kevesebb mint 50%-ra csökkenése mellett az egyházkerületek száma azonos maradt.

A trianoni békediktátum nagymértékben gyengítette a magyarországi evangélikusság nemzeti jellegét (a magyarok aránya 31,9%-ról 68,9%-ra nőtt), különösen a szlovákok egyházon belüli aránya csökkent jelentősen, ezzel javarészt elült az ebből fakadó küzdelem.²³ Erdély Romániához kerülésével véget ért a magyarországi és az erdélyi szász egyház közötti feszültség is, a kisebb országterület összes evangélikusa egy egyházba tömörült.

Azzal, hogy a magyarországi evangélikus lelkészképzésnek egyetlen színhelye maradt, Sopron, véget ért a három teológia közötti versengés és dialógus, egyetlen centruma lett a teológiai tudományosságnak. Különösen a Tiszai egyházkerülettől volt nagy földrajzi távolságra a fakultás, a Dunántúli kerület pedig érthetően azután is szorosabb kapcsolatban maradt az intézménnyel, hogy mintegy országossá vált.

1.2. Az 1938 és 1941 közötti területi revízió hatása

Az első bécsi döntés, Kárpátalja megszállása, a második bécsi döntés és a Délvidék egy részének visszacsatolása három és fél év alatt, ugyan csak egy rövid időre, de változást hozott mind a négy egyházkerület számára.

²¹ Névtár 1913; Névtár 1940.

²² BRUCKNER 1937, 8-27.

²³ BENCZE 2012, 28.; KORÁNYI 2015b.

1938-ban, az első bécsi döntés révén a Dunáninneri egyházkerülethez 12 anyagyülekezet tért vissza, több mint 14 600 evangélikussal. Ez az egyházkerület 40%-os növekedését jelentette.²⁴

1939 júniusában az egyetemes egyház konferenciát szervezett Budapesten a hazatért lelkészek számára a magyarországi egyház teológiájáról, életéről és a felvidéki gyülekezetek helyzetéről.²⁵

A Tiszai egyházkerülethez 1938-ban 16 egyházközség és két missziói gyülekezet került vissza, közel 16 000 egyházzal. Ez az egyházkerület 40%-os gyarapodását jelentette.²⁶ 1939-ben, Kárpátalja visszacsatolásával 800 evangélikus került Magyarországhoz, javarészt az újklenóci egyházközséghez tartoztak. Az egyházközség és a szórványban élő evangélikusok a tiszai egyházkerület tiszavidéki egyházmegyéjébe tértek vissza.²⁷ 1940-ben, a második bécsi döntés következtében 8 gyülekezet csatlakozott a Tiszai egyházkerülethez mintegy 8000 egyházzal. Ez az egyházkerületnek valamivel több mint 10%-os újabb gyarapodását jelentette.²⁸ A Brassó környéki magyar evangélikus gyülekezetek viszont a határ romániai oldalán maradtak.²⁹ Az erdélyi egyházközségeknek jó része kicsi, nehéz anyagi helyzetben lévő közösség volt. Túróczy Zoltán tiszai püspök kezdeményezésére anyaországi testvérgyülekezetek és gyülekezeti kültagok ajánlkoztak támogatóknak, és összesen évi 3782 pengőnyi segítséget vállaltak magukra.³⁰

Bácska 1941-es magyar megszállása után 15 – nagyrészt szlovák, kisebb részben magyar nyelvű – anyagyülekezet csatlakozott a Bányai egyházkerülethez, közel 28 000 evangélikussal. Ez az egyházkerület lélekszámának 10%-os gyarapodását jelentette.³¹

²⁴ Névtár 1940. 54-71.

²⁵ Püspöki értekezleti jegyzőkönyv 1939. jún. 2. 2.

²⁶ Névtár 1940. 140-157.

²⁷ Névtár 1940. 151-157.

²⁸ Tiszai kerületi püspöki jelentés 1941. 10.; Tiszai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1943. 9.

²⁹ Keresztyén Igazság 1943. február, 35-36. (Sólyom Jenő)

³⁰ Tiszai kerületi püspöki jelentés 1941. 9.

³¹ Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 16-17.; Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 4-5, 12-13, 20-22, 59.;

A Délvidék 1941-es megszállását követően 11 – zömében vend – anyagyülekezet csatlakozott a Dunántúli egyházkerülethez 22 000 egyházzal. Ez a dunántúli egyházkerület 12%-os növekedését jelentette.³² Kapi Béla dunántúli püspök 1941 októberétől 1942 szeptemberéig végiglátogatta az egyházkerülethez visszatért gyülekezeteket.³³

SÓLYOM 2004, 434. A térkép az 1941 és 1945 között fennálló helyzetet ábrázolja.

A visszacsatolt területeknek a magyarországi egyházhoz csatlakozó gyülekezetei bekapcsolódtak az egyház vérkeringésébe. Ennek jele, hogy a Tiszai egyházkerület 1939-ben új kerületi presbitériumot, bíróságot és bizottságokat választott, hogy azokban a visszatért egyházközségek is képviseltesék magukat.³⁴ A Lelkipásztorban is felbukkantak főleg felvidéki cikkszerzők.

³² Dunántúli kerületi püspöki jelentés 1941. 2.

³³ Dunántúli kerületi püspöki jelentés 1942. 34-36.

³⁴ Tiszai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1939. febr. 14. 18.; 1939. szept. 28. 7.

A visszacsatolt területekkel való kapcsolattartás már a szovjet Vörös Hadsereg előrenyomulásával egy időben jelentősen megnehezült. 1945-től kezdve az egyházi közvélemény is egyre inkább beletörődött abba a helyzetbe, hogy a trianoni határok lépnek újra érvénybe. Már 1945-től kezdve nem tudták magukat képviseltetni az egyházi gyűléseken az 1938 és 1941 között hazatért gyülekezetek.³⁵ Végül 1947-ben a párizsi békeszerződés valóban a trianonihoz hasonló határokat állított vissza, az evangélikus egyház szempontjából annyi súlyosbítással, hogy az 1920-ban megmaradt oroszvári leánygyülekezet is Csehszlovákiához került, valamint Munkács, Újklenóc és Ungvár gyülekezetét Csehszlovákia helyett a Szovjetunióhoz csatolták.³⁶

1.3. A magyarországi németiség és az evangélikus egyház

A nemzetiségi kérdés több évtizeden, bizonyos értelemben több évszázadon át játszott jelentős szerepet a magyarországi evangélikusság életében. 1920-ban egy időre másodlagossá vált.

1939. októberi ülésén a Dunántúli Lelkészegyesület tárgyalta a „tolnamegyei német nemzetiségi kérdést”. Megállapították, hogy az 1920-as évek végén kezdődött a kívülről irányított propaganda, amelytől az egyházmegye többségi döntése alapján a lelkészek inkább távol tartották magukat. Ez viszont a mozgalmak szélsőségesebbé válásához, valamint a lelkészek és a gyülekezetek viszonyának romlásához vezetett. A lelkészegyesület arra a véleményre jutott, hogy a lelkészeknek lehetőség szerint részt kell venniük a mozgalmakban, hogy a túlzásokat tompítsák.³⁷

Az 1940-es évek elején a magyarországi evangélikus egyháznak hozzávetőlegesen 60 000 német anyanyelvű tagja volt. Németajkú evangélikusok a legnagyobb számban a Dunántúli egyházkerületben éltek. A legerősebb tömböt a tolnai német evangélikusság jelentette, mintegy 30 000 lélekkel, ők a németnyelvű egyháztagoknak majdnem felét tették ki. Ennél kevesebben éltek – szintén a Dunántúli kerületben – a nyugati határszélen, valamint

³⁵ Dunántúli kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1945. 5.; Tiszai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1945. 3, 15-16.

³⁶ Dunáninenni kerületi püspöki jelentés 1947. 10.; ТóТН 2013, 9-16.

³⁷ Dunántúli kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1939. 59-60.

elszórta a Bányai egyházkerületben. A Dunáninneri egyházkerületben hat – részben vagy egészben – németnyelvű gyülekezet volt, ebből négy a kicsi mosoni egyházmegyében, a tiszai kerületben pedig csak egy egyházközség.³⁸

A harmincas évek végétől Közép-Európában több helyen is szervezeti önállóságra törekedtek a német evangélikusok. Szlovákiában 1939 és 1942 között függetlenedtek a német gyülekezetek az addigi közös egyházszervezettől.³⁹ A német megszállás alatti Nyugat-Bánát tíz, németajkú gyülekezete is önálló egyházat hozott létre 1942 elején.⁴⁰

A második bécsi döntés révén Magyarországhoz került szász egyházközségek megőrizték teljes szervezeti különállásukat, 1940. szeptember elején a magyarországi egyháztól független szász vezéresperességet szerveztek (vezetője az addigi besztercei esperes, Carl Molitoris lett), mely két egyházmegyére – besztercei és szászrégeni – tagolódott, és 42 000 gyülekezeti tag tartozott hozzá. Így Magyarország területén újra éltek olyan evangélikus gyülekezetek, amelyek nem tartoztak a magyarországi evangélikus egyházhoz.⁴¹

1.3.1. A bácskai német gyülekezetek különállása

A Délvidék megszállása során Magyarországhoz került területen a magyar, szlovák és vend gyülekezetek csatlakoztak korábbi egyházmegyéjükhöz, egyházkerületükhöz. 18 bácskai és 1 Baranya-háromszögben fekvő német ajkú gyülekezet, mintegy 40 000 gyülekezeti taggal megtagadta a csatlakozást, és önálló egyházat próbáltak szervezni.⁴² 1941 nyarán még Kapi Béla dunántúli püspök és a Bányai egyházkerület elnöksége is határozottan elutasította ezt a törekvést. Wolf Lajos ceglédi esperes (a későbbi Ordass Lajos püspök) megpróbált hatni a bácskai gyülekezetekre, sikertelenül.⁴³ 1941 őszén Kapi Béla püspök és az egyetemes egyházi

³⁸ Dunáninneri kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1939. aug. 31. 24.; Dunántúli kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1940. 59.; Tiszai kerületi püspöki jelentés 1940. 9.

³⁹ Tiszai kerületi püspöki jelentés 1939. 7.; 1940. 8.; 1941. 10.

⁴⁰ Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1942. 13-15.

⁴¹ Tiszai kerületi püspöki jelentés 1941. 10.; Tiszai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1943. 9.

⁴² Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 16-17.; Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 4-5, 12-13, 20-22, 59.; Dunántúli kerületi püspöki jelentés 1941. 2.; Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1942. 10-13.

⁴³ Dunántúli püspöki körlevél 1940-41 VII. sz. 1.; Kapi Béla 2004. 441-442.; ORDASS 1982. 65.; Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1942. 10-13.; Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 4-5.; Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 12.

közgyűlés állásfoglalása viszont már óvatosabban fogalmazott.⁴⁴ Radvánszky Albert egyetemes felügyelő kompromisszumot is kilátásba helyezett: „megvan a felmerülő kérdések elintézésének nemcsak a lehetősége, de megvan annak a módja és törvényes formája is. A mi oldalunkon álló, egyoldalú megítélésre hajlamos híveket pedig arra kérem, óvatosan nyúljanak ehhez a kérdéshez, mert a szenvedélyesség csak ronthat azon.”⁴⁵

Egyik fél sem engedett, így a délvidéki német gyülekezetek nem csatlakoztak a magyarországi egyházhoz, de hivatalosan nem is alakíthatták meg önálló szervezetüket. Egyértelműen a kormányzat sem foglalt állást, de a vita egyfajta lezárásának tekinthető, hogy Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter 1943. július 13-án leiratban értesítette Radvánszky Albert egyetemes felügyelőt, hogy augusztus 1-jétől a bácskai németnyelvű egyházközségek céljaira szóló összes államsegélyt – beleértve a nyugdíjcélokat szolgáló államsegélyt is – a magyarországi evangélikus egyházegyetem pénztárába utaltatja át, és az egyházegyetemen keresztül kívánja azok elszámolását. Erről Radvánszky Heinrich Meder esperest is értesítette, de nem kapott választ tőle.⁴⁶

1.3.2. A német evangélikusok Memoranduma

1940. november 4-ei dátummal, Zimmermann János és Scholtz Ödön nyugalmazott esperesek, Weidlein János gimnáziumi igazgató, Schrödl Mátyás alesperes és Spiegel-Schmidt Frigyes egyházkerületi missziói másodlelkész Memorandumot nyújtottak be az egyetemes egyház elnökségének „evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról”. A kísérőlevélben a német gyülekezetek veszélyeztetett helyzetére hivatkoztak. Fontosnak tartották, hogy a német gyülekezetekben ne csak németül tudó, hanem kifejezetten német lelkészek szolgáljanak. Három vagy négy német egyházmegye szervezésére tettek javaslatot, amiket az egyik, püspöki jogkörrel felruházott esperes fogott volna össze. A németajkú egyházközségek elemi iskoláit német iskolákká kívánták átszervezni, és

⁴⁴ Dunántúli kerületi püspöki jelentés 1941. 2.; Dunántúli kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 23.; Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 55-56.

⁴⁵ Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 16-17.

⁴⁶ Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1942. 22.; Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1942. 6-7., 10-13.; SPANNENBERGER 2005, 261-262.; Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1943. 13.; TÓTH 2011a, 18-20.

bejelentették igényüket a bonyhádi és a soproni gimnáziumra. Hangsúlyozták, hogy ezek az intézkedések elkerülhetetlenek a német gyülekezetek megtartása érdekében.⁴⁷

A Memorandum nagy visszhangra lelt. A legtöbb egyházi vezető hangot adott annak a meglátásának, hogy a szerzőket politikai szempontok vezették, és az ügy az egyház egységének megbontásához vezethet.⁴⁸ A leghatározottabban Kapi Béla dunántúli püspök fogalmazott: „Felelősségem teljes tudatában ki kell jelentenem, hogy nem az egyház köréből, hanem kívülről vetették gyülekezeteinkbe az ellentét magját, melyből bizalmatlanság, gyűlölet, ellenségeskedés támadt.”⁴⁹ Wolf Lajos Budapest-kelenföldi lelkész is olyan iratot jelentetett meg, amivel szembeszállt a Memorandum legtöbb javaslatával.⁵⁰

Végül az országos közgyűlés határozatot fogadott el arról, hogy a német nyelvű gyülekezetekben lehetőleg német anyanyelvű lelkészek szolgáljanak, hogy a soproni teológián a német nyelvű szolgáltra felkészítő tanszék jöjjön létre, és hogy a német nyelvű szolgáltra készülő teológushallgatók lehetőleg négy félévet németországi fakultáson tanuljanak.⁵¹ A javaslatok jelentős része nem valósult meg.

Ahogy a nyugat-bánáti és az észak-erdélyi német gyülekezetek esetében, úgy a bácskai gyülekezetek és a Memorandum támogatói esetében is feltételezhető, helyenként igazolható is a Volksbund és a berlini Deutsches Kirchliches Aussenamt szerepe. Franz Hamm, a bácskaiak által választott világi elnök a – nemzetiszocialista jellegű – bácskai német népcsoportszervezet, majd a Volksbund egyik vezetője és parlamenti képviselője volt.⁵² Vele ellentétben a Memorandum aláírói nem játszottak ilyen jelentős szerepet a Volksbundban. A Memorandum szövege hivatkozott a németországi egyházi helyzetre, és rossz megoldásnak ítélte mind a „Deutsche Christen”, mind pedig a „Bekennende Kirche” útját. Valahol a kettő között kereste a megoldást. A szerzők állítása szerint a nemzetiszocializmus nem eredendően egyházellenes, tehát érdemes közelítő utakat keresni.⁵³

⁴⁷ ZIMMERMANN et al. 1940.

⁴⁸ Dunántúli püspöki körlevél III./940-41. sz. 1941. jan. 18. 1.; RADVÁNSZKY – KAPI 1941.; Dunáninnen kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 7, 11-12.; Dunántúli kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 7-8., 24-28., 86-87.; TERRAY 1990. 49-50.

⁴⁹ Dunántúli kerületi püspöki jelentés 1941. 8-12.; KAPI 2004, 436-443.

⁵⁰ ORDASS 1982. 58-69.; KORÁNYI 2015b, 78-80.

⁵¹ Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1941. 55-56.; 1942. 52-53.

⁵² SPANNENBERGER 2005. 258.

⁵³ ZIMMERMANN et al. 1940, 1-5.; TÓTH 2011a, 21-27.

1.4. A második világháború közvetlen hatása

A református konvent által 1942-ben alapított Jó Pásztor Egyesülethez a bányai evangélikus egyházkerület is társult, és 1944 tavaszán Raffay Sándor püspök Sztehlo Gábor lelkészt delegálta a szervezet evangélikus munkatársának. Augusztus 15-én Friedrich von Born megbízta Sztehlot a Svájci Vöröskereszt budapesti kirendeltsége egy szekciója vezetésével, a kikeresztelkedett zsidó gyermekek biztonságos elhelyezésével. Sztehlo Gábor társaival rengeteg gyermek és felnőtt elhelyezéséről gondoskodott, de egyiküktől sem kértek keresztlevelet. Október elején nyitották meg az első gyermekotthont, majd néhány héten belül összesen 32 otthont állítottak fel Budapest különböző pontjain, melyben körülbelül 1600 gyermek és 400 felnőtt kapott menedéket. Ezek az otthonok elvileg a vöröskereszt oltalma alatt működő hadiárvaotthontok voltak, de valójában zsidó gyermekeket és felnőtteket bújtattak. A mentőmunkában részt vett a FÉBÉ evangélikus diakonisszaszervezet is. Az egyik otthonból elhurcoltak egy 30-40 fős csoportot, valamint egy diakonissza beteglátogatás közben életét vesztette, de majdnem kétezer embert sikerült megmenteni a nyilasuralom és Budapest ostroma idején.⁵⁴

A háborúnak az evangélikus lelkészek között is voltak halálos áldozatai. Róluk így tett összefoglaló jelentést báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő: „Lelkészi karunk 7%-a pusztult, vagy tűnt el; orgyilkosok keze által egy lelkész, előzetes rendőri letartóztatás alatt egy lelkész halt meg.”⁵⁵ A püspöki körlevelek intése ellenére a lelkészek és tanítók komoly része menekült el gyülekezetéből. Többségük viszont csak katonai vagy közigazgatási kényszer hatására, rövid időre távozott.⁵⁶ A püspökök és a soproni teológiai tanárok mind szolgálati helyükön maradtak.⁵⁷

A bombázások és a harcok következtében sok egyházi épület megsérült vagy megsemmisült. Abszolút értékben a legtöbb kár a budapesti, valamint a három pestmegyei egyházmegyében keletkezett. Budapesten egy templom sem maradt épségben. Négy templom

⁵⁴ MIKLYA LUZSÁNYI 2003, 95-101.; TÓTH 2014.

⁵⁵ Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1947. 24.

⁵⁶ Bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1945. 8.; Dunántúli kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1945. 32.; Dunántúli püspöki körlevél V/1944-45. 1945. jún. 30. 4-5.; VI/1944-45. 1945. máj. 12. 5.; IX/1944-45. 1945. szept. 25. 2.; Tiszai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1945. 5, 11-15.

⁵⁷ Dunántúli püspöki körlevél VI/1944-45. 1945. máj. 12. 4.

pusztult el teljesen, a budavári, óbudai, vecsési és bicskei. Az egyházkerületek közül arányaiban a legtöbbet a Dunáninneri kerület szenvedett.⁵⁸

1.5. Az egyházi élet megerősödése a két világháború között

Az 1920-as és 1930-as években jelentősen megnőtt a teológiára jelentkezők és az azt elvégzők száma, ennek hatását fokozta a kisantant országok által kiutasított, vagy onnan elmenekült lelkészek és tanítók anyaországi szolgálatba állása. Megnőtt a segédlelkészek és vallástanító lelkészek száma, olyan gyülekezetekbe is helyben lakó lelkész kerülhetett, ahová a korábbi évszázadokban nem (akár kihelyezett segédlelkészként). Több korábbi leány- és fiókgyülekezetből vagy szórványterületből missziói egyházközséget, majd teljes jogú önálló egyházközséget szerveztek (időnként többszörösen meghaladta az újonnan önállósuló gyülekezetek lélekszáma sok más, régóta önálló gyülekezetét). A két világháború között több mint száz templom és imaház épült. Diakonisszák is megkezdték működésüket, az 1920-as években három anyaház jött létre. A gyülekezetekben bibliaórák, ifjúsági és gyerekalkalmak indultak, evangélizációkat, előadásorozatokat tartottak. A belmissziói munkát nemcsak szorgalmazta, hanem tartalmilag is támogatta az egyházvezetés. Nagyobb figyelmet kapott a külmisszió is. A gyülekezetek és iskolák ifjúságnevelő munkáját támogatta a cserkészet, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület és a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség működése is. 1938-tól evangélikus népfőiskolai tanfolyamok indultak. Az állam jelentős pénzügyi segítséget nyújtott az egyháznak, lelkészek illetménypótlékát, az egyetemes egyház és az egyházkerületek működését, az iskolák fenntartását, templomok és iskolák építését is támogatta. Az 1934-37. évi budapesti zsinat az egyházszervezet reformját hozta, de csak rendkívül korlátozott mértékben. A korszak a magyarországi ökumenében is előrelépést jelentett, megemlíthető Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát 1942-es kezdeményezése, de főleg a Magyar Ökumenikus Tanács 1943-as létrejötte.⁵⁹

1920 és 1944 között tehát az egyház életében számos területen megfigyelhetőek az erősödés, éledés jelei, különösen, ha az azt megelőző és azt követő időszakokkal vetjük

⁵⁸ Egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1947. 23, 25-28.

⁵⁹ KISS 1943, 54-56., BENCZE 2012, 28-43., KERTÉSZ 2020.

egybe. Raffay Sándor 1944-es szavaival: „Alig volt valaha az alkotások terén olyan fellendülés az egyházban, mint az utóbbi ötven esztendő alatt. [...] Ötven év távlatából úgy látom, hogy egyházunkban élénkebb lett az egyházi élet. [...] A vasárnapi istentisztelet azonban ma talán mindenütt népesebb, mint régente volt. [...] E tekintetben igen előnyös volt a gyermekek vasárnapi iskolába való járatása és az ifjúsági egyesületek működése.”⁶⁰ Úgy tűnik, hogy az állami támogatás növekedése, az ingatlanállomány fejlődése, az intézményhálózat bővülése, a gyülekezetek, gyülekezeti tagok, lelkészek, alkalmak és az alkalmakon résztvevők számának emelkedése, a tartalom, azaz a lelkiség és a teológia elmélyülése kivételes módon együtt, egymást támogatva jelentkezett.

Érdeemes a fenti kép mellé tenni az 1945 és 1950 közötti időszak legfontosabb, az egyházi életet érintő eseményeket: Túróczy Zoltán tiszai püspök és Lichtenstein László tiszai egyházkerületi felügyelő 1945-ös letartóztatása, Raffay Sándor bányai püspök lemondása, a németek kitelepítése, a csehszlovák-magyar lakosságcsere, az egyházi földbirtokok, iskolák és számos épület államosítása, az alapítványok és egyesületek megszüntetése, Kuthy Dezső dunáninnyi püspök és Kapi Béla dunántúli püspök lemondása, Radvánszky Albert egyetemes felügyelő, Ordass Lajos bányai püspök, Vargha Sándor főtitkár és Böröcz Sándor lelkész letartóztatása, az egyház és az állam közötti egyezmény elfogadása, a kötelező vallásoktatás megszüntetése, a fakultatív vallásoktatás, egyházi gyerek- és ifjúsági munka, egyházi sajtó akadályozása. Annyiból igazságtalan a kép, hogy az 1945-ös és 1948-as kényszerű lemondások után egyes esetekben olyan vezetők kerültek az egyházkerületek élére, akik néhány évig még sokat tudtak tenni a rájuk bízottakért.⁶¹ Viszont egyértelműen kirajzolódik az 1944-ig jellemző növekedéssel szemben 1945-től a mozgástér és munkaterület sokféle módon megvalósuló szűkülése.

⁶⁰ RAFFAY 1944, 17, 36.

⁶¹ BENCZE 2012, 45-54.

II. Evangélikus sajtó az 1940-es években

2.1. Jelentős evangélikus sajtótermékek

A korszakot aktív evangélikus sajtóélet jellemezte. Az 1940-es névtár 15 országos jellegű egyházi lapot sorol fel, köztük gyerek-, ifjúsági, iskolai, szlovák nyelvű, német nyelvű újságokat és egy kalendáriumot is.⁶² Raffay Sándor püspök szerint a mennyiség a minőség rovására ment, ennek ellenére a lapbőséget az egyház nagy életereje és élni akarása bizonyítékának látta.⁶³

1910-ben Kapi Béla körmendi lelkész, későbbi dunántúli püspök alapította meg a Harangszót, ami az 1940-es években is az evangélikusság meghatározó, országos terjesztésű sajtóorgánuma volt. Hetente, 1945-ben pedig kéthetente jelent meg. Gyermekmelléklete is működött Kis Harangszó néven. A főszerkesztői és a felelős szerkesztői tisztséget a korszakban mindig valamelyik győri lelkész töltötte be (Szabó József, Lukács István majd Veöreös Imre). Néplapként határozta meg magát, teológiai tartalmat csak kis mértékben, áhítatokon keresztül közvetített. 1950-ben megszüntették.⁶⁴

1933-ban, „egyházársadalmi, belmissziói, kulturális és politikai hetilapként” indult útjára az Evangélikus Élet. 1936 és 1944 között Kemény Lajos Pest-fasori esperes volt a felelős szerkesztője. 1944 ősze és 1948 ősze között nem jelent meg, újraindulásakor H. Gaudy László főszerkesztői titlust kapott, de a lap igazi irányítója Dezséry László egyetemi lelkész, szerkesztő, későbbi püspök lett. Hetilapként alaposabb teológiai írásokat nem jelentetett meg.⁶⁵

1943 áprilisa és 1944 decembere között havonta, majd 1947 márciusa és 1951 márciusa között kéthetente jelent meg az Élő Víz, Az Evangélikus Evangélizáció Lapja. Az első években Sréter Ferenc⁶⁶, az újraindulás után Csepregi Béla volt a felelős szerkesztő.

⁶² Névtár 1940, 171-173.

⁶³ RAFFAY 1944, 37.

⁶⁴ KEVEHÁZI 2011, 57-58.

⁶⁵ Evangélikus Élet 2005. jubileumi különszám (szeptember 24.), 3-7.

⁶⁶ Sréter Ferenc a budavári gyülekezet lelkésze volt, az egyházvezetéssel való tanbeli összetűzése miatt 1954-ben több száz gyülekezeti taggal együtt kivált az evangélikus egyházból.

Lelki, ébresztő, hiterősítő írások, versek, a jelen evangélizációs alkalmairól és korábbi évszázadok ébredési mozgalmairól szóló beszámolók adták a lap tartalmát.

1924 és az 1937-1938-as munkaév között a Dunántúli egyházkerület, majd az 1947-48-as munkaévig az országos egyház kiadványaként jelent meg a Belmissziói Munkaprogram. Ezt követően a Lelkipásztor mellékleteként jelent meg az 1950-51-es munkaévig, amíg 1951 őszen közlését el nem lehetetlenítették. A gyülekezeti alkalmakon közvetlenül felhasználható és felhasználható igehirdetéseket és előadásokat közölt. Nagymértékben meghatározta a gyülekezetek életét, de a teológiával inkább ismeretterjesztő, mint tudományos mélységben foglalkozott.⁶⁷

Az 1925 és 1944 között, 1947-ben és 1948-ban, majd 1958 óta újra megjelenő Theologiai Szemle komoly teológiai színvonalat képviselt, de az 1940-es években túlnyomó többségében református szerzők tanulmányait közölte, és alcímében is reformátusnak mondta magát. Sem a főszerkesztő, sem a felelős szerkesztő, sem a társszerkesztő, sem a 17 főmunkatárs egyike sem volt evangélikus. Az évtized során a több mint 300 írásból csupán kettő származott evangélikus szerző tollából:⁶⁸ Közölték Deák János Ésaías és a háború című 1939-es dékáni székfoglaló beszédét⁶⁹, Karner Károlynak pedig A Károli-biblia revíziója és az ú. n. textus receptus című, lábjegyzetekkel és folyamatábrákkal ellátott tanulmányát.⁷⁰ Így az evangélikus teológiának a korszakban csak csekély mértékben volt fóruma.

Ezen periodikák csak rövid ideig vagy csak csekély mértékben tudtak a magyarországi evangélikus teológia közvetítői és formálói lenni, ellentétben a Lelkipásztorral. Ennek ellenére az egyházi élet intenzitásának fontos jelzői és előmozdítói voltak. A tudományosan magas színvonalú lapok vagy rövid életűek voltak (Keresztyén Igazság, Evangélikus Theologia) vagy csak kis mértékben fedték le szerzőikkel vagy olvasóikkal az evangélikus lelkészek körét (Theologiai Szemle). A többi lap (Harangszó, Evangélikus Élet, Élő Víz és a sor még folytatható) sokkal kisebb mértékben vállalkozott teológiai munkára, mint a lelkészi szakfolyóirat, ezen túl többségük sokkal kevésbé bizonyult tartós kiadványnak, mint a 2020-ban 95. évfolyamát megjelentető Lelkipásztor.

⁶⁷ FABINY-KOVÁCS-MAGASSY 2003, 286-301.; Lelkipásztor 2004. július, 263-265. (Sólyom Jenő)

⁶⁸ KOZMA 1992.

⁶⁹ Theologiai Szemle 1940, 281-284. (Deák János)

⁷⁰ Theologiai Szemle 1942, 16-24. (Karner Károly)

Nemcsak az előző oldalakon fent felsorolt lapok, hanem az Evangélikus Élet és a Lelkipásztor kivételével mindegyik evangélikus újság 1945 és 1951 között szűnt meg. Tehát az evangélikus sajtóélet gazdagságát is a második világháború utáni néhány év számolta fel. Ottlyk Ernő viszont így értékelte a '40-es évek végét: „egyházunkat sem akkor, sem később nem érte veszteség, sajtószolgálatunk megszakítás nélkül, zavartalanul folyt és folyik a mai napig.”⁷¹

2.2. Lelkipásztor

A magyarországi evangélikusság egyetlen lelkészi szakfolyóirata a Lelkipásztor, ami 1924 óta napjainkig működik, szinte megszakítás nélkül. A leghűségesebb tükrö a magyarországi evangélikus teológiai életnek és a lelkészi belső közéletnek. Hafenscher Károly így tekintett vissza 1995-ben a folyóirat addigi működésére: „Joggal mondhatjuk, hogy nagyobb kincs van birtokunkban a 70 évfolyamban, mint azt általában feltételezik azok, akik csak a nevét ismerik a lapnak, vagy csupán néhány évfolyamot olvastak.”⁷² Ezért tartottam fontosnak, hogy több évfolyamát megvizsgáljam, és választ keressek a teológiai élet intenzitásával és a különböző áramlatok hatásával kapcsolatos kérdésekre.

1927-től az 1940. januári számig a lap felelős szerkesztője Kapi Béla dunántúli püspök volt, a lap főmunkatársai pedig: Duszik Lajos miskolci lelkész, esperes, Kardos Gyula balassagyarmati lelkész, esperes, Kemény Lajos pest-fasori lelkész, esperes és Vértesi Zoltán magyarbólyi lelkész (alapító szerkesztő). Az 1940. februári számtól az 1942. májusi számig Túróczy Zoltán tiszai püspök volt a felelős szerkesztő és kiadó, a korábbi felelős szerkesztőből szerkesztőbizottsági elnök, a főmunkatársakból szerkesztőbizottsági tagok lettek. A szerkesztőbizottság összetétele az 1940. novemberi számtól változott: Vértesi Zoltán lemondott tagságáról, Molitórisz János celldömölki lelkésszel, esperessel és Járosi Andor kolozsvári lelkésszel, esperessel viszont bővült a testület.⁷³ Az 1941. februári számmal újra a néhány hónappal korábbira csökkent a szerkesztőbizottság létszáma: Duszik Lajos lemondott

⁷¹ OTTLYK 1976, 48.

⁷² Lelkipásztor 1995. január, 29. (Hafenscher Károly)

⁷³ Lelkipásztor 1939. december, borító/1., 1940. február, borító/1-2., 1940. november, borító/1-2.

tagságáról.⁷⁴ Túróczy Zoltán lemondása után Molitórisz János celldömölki lelkész, esperes lett a felelős szerkesztő és kiadó, az 1942. júniusi számtól az 1946. decemberi számig, de Túróczy Zoltán a szerkesztőbizottságnak tagja maradt.⁷⁵ A bizottság Kardos Gyula halálával az 1943. októberi számtól tovább szűkült.⁷⁶ A szerkesztőbizottság névsorát egészen az 1944. decemberi számig feltüntették, de az utolsó hónapokban már biztosan nem tudott részt venni a munkában Járosi Andor és Túróczy Zoltán, az év végére pedig Kemény Lajos összeköttetése is megszűnt a folyóirat dunántúli központjával.⁷⁷ Kapi Bélát az 1945. januári és február-márciusi szám még szerkesztőbizottsági elnökként tünteti fel, ezt követően eltűntek a szerkesztőbizottságra vonatkozó utalások.⁷⁸ A szerkesztő az 1947. januári számtól az 1952. februári számig Veöreös Imre volt – ő Győrött szolgált, 1948. március végéig dunántúli egyházkerületi missziói lelkészként, majd 1950. április végéig a diakonissza anyaház igazgatójaként, ezt követően a teológusotthon igazgatója 1951-ig Sopronban, majd Budapesten.⁷⁹ A Veöreös Imre által szerkesztett 1952. februári szám után a következő megjelenés az 1952. áprilisi volt, amin már azt tüntették fel, hogy „Kiadja az Evangélikus Egyetemes Egyház Sajtóosztálya”, felelős szerkesztőként és kiadóként pedig Vető Lajos püspököt jelölték meg.⁸⁰

Az 1940. februári számtól működő szerkesztőbizottság egyházkerületi szempontból kiegyensúlyozott volt: a bizottságot elnöklő korábbi felelős szerkesztőn, Kapi Béla dunántúli püspökön kívül a négy egyházkerületből egy-egy lelkész alkotta (a kerületeket a dunántúli kivételével esperes képviselte).

⁷⁴ Lelkipásztor 1941. január, borító/2., 1941. február, borító/1.

⁷⁵ Lelkipásztor 1942. június, borító/2.

⁷⁶ Lelkipásztor 1943. október, 481.

⁷⁷ Lelkipásztor 1944. december, borító/1.

⁷⁸ Lelkipásztor 1945. január, 1., 1945. február-március, 13.

⁷⁹ SÁRKÁNY 2009, 9-10.

⁸⁰ Lelkipásztor 1952. április, borító/2.; 2015. augusztus-szeptember, 288. (Keveházi László)

	1928. december – 1940. január	1940. február – október	1940. november – 1941. január	1941. február – 1942. május
felelős szerkesztő és kiadó	Kapi Béla (Dunántúli Ek.)	Túróczy Zoltán (Tiszai ek.)	Túróczy Zoltán (Tiszai ek.)	Túróczy Zoltán (Tiszai ek.)
főmunka- társak	Duszik Lajos (Tiszai ek.)			
	Kardos Gyula (Dunáninneni ek.)			
	Kemény Lajos (Bányai ek.)			
	Vértési Zoltán (Dunántúli ek.)			
szerkesztő- bizottsági elnök		Kapi Béla (Dunántúli ek.)	Kapi Béla (Dunántúli ek.)	Kapi Béla (Dunántúli ek.)
szerkesztő- bizottsági tagok		Duszik Lajos (Tiszai ek.)	Duszik Lajos (Tiszai ek.)	Járosi Andor (Tiszai ek.)
		Kardos Gyula (Dunáninneni ek.)	Kardos Gyula (Dunáninneni ek.)	Kardos Gyula (Dunáninneni ek.)
		Kemény Lajos (Bányai ek.)	Kemény Lajos (Bányai ek.)	Kemény Lajos (Bányai ek.)
		Vértési Zoltán (Dunántúli ek.)	Molitorisz János (Dunántúli ek.)	Molitorisz János (Dunántúli ek.)
			Járosi Andor (Tiszai ek.)	

	1942. június – 1943. szeptember	1943. október – 1944. december	1945. január – február-március	1945. december – 1946. december	1947. január – 1952. február
felelős szerkesztő és kiadó	Molitorisz János (Dunántúli ek.)	Molitorisz János (Dunántúli ek.)	Molitorisz János (Dunántúli ek.)	Molitorisz János (Dunántúli ek.)	Veöreös Imre (Dunántúli ek.)
szerkesztő- bizottsági elnök	Kapi Béla (Dunántúli ek.)	Kapi Béla (Dunántúli ek.)	Kapi Béla (Dunántúli ek.)		
szerkesztő- bizottsági tagok	Járosi Andor (Tiszai ek.)	Járosi Andor (Tiszai ek.)			
	Kardos Gyula (Dunáninneni ek.)	Kemény Lajos (Bányai ek.)			
	Kemény Lajos (Bányai ek.)	Túróczy Zoltán (Tiszai ek.)			
	Túróczy Zoltán (Tiszai ek.)				

2.2.1. A teológiai élénkülés a terjedelem és rovatok tükrében

Ahhoz, hogy pontosabb képet alkothassunk az egyetlen magyar evangélikus lelkészi szakfolyóirat szerepének alakulásáról, ezáltal a teológiai élet intenzitásának változásairól, érdemes megvizsgálnunk a folyóirat terjedelmét. A Lelkipásztor első másfél évtizedében, 1924 és 1939 között évente 6-12 számmal jelentkezett. A havi átlagos terjedelem 30 és 34 között alakult. Ennél csak két évfolyam volt bővebb: 1929-ben havi átlag 38, 1937-ben 41 oldalon jelent meg a folyóirat. 1940 februárja és 1944 júliusa között viszont havi átlag 48-52 oldal volt a terjedelem.⁸¹ Az ezt az időszakot megelőző és követő években jellemző legalább egy-két összevont lapszámmal szemben ekkor minden évben tizenkét számot adtak ki. 1944. július 14-én a 11 500/1944. M. E. számú rendelet csökkentette az engedélyezett lapterjedelmet.⁸² Ennek következtében az 1944. augusztusi számtól már csak 32 oldalon, az 1944. novemberi számtól 16 oldalon jelenhetett meg a folyóirat. A 12 oldalas 1945. januári és a 16 oldalas 1945. február-márciusi szám után a Lelkipásztor nyolchónapos szünetre kényszerült. 1945. december és 1946. december között 15 számot adtak ki Evangélikus Lelkipásztor Körlevél néven, számonként 8-20 oldal terjedelemben, a tartalom harmadát közigazgatási közlemények töltötték ki. Nagyobb terjedelemhez a Lelkipásztor a 32 oldalas 1947. januári számmal térhetett vissza. Az 1940. február és 1944. július közötti havonkénti rendszeres, 48-52 oldalas megjelenés csak 1951 januárjában állt vissza. Az 1940-es évek eleji terjedelmet az 1951 és 1954 közötti évfolyamok közelítették meg, és 1955-től kezdődően haladták meg (viszont az 1956 és 1958 közötti évfolyamok is felülmúlták ezt a terjedelmet, annak ellenére, hogy ezekben az években több összevont lapszám készült, valamint egyes hónapok ki is maradtak).

Megállapítható tehát, hogy a Lelkipásztor 1924 és 1950 közötti első negyedévszázadában az 1940 februárja és 1944 júliusa közötti négy és fél éves időszak páratlanul nagy terjedelmet, intenzív teológiai életet jelentett. Pusztán az oldalszámok összehasonlítása is arra utal, hogy ebben az időszakban zajló teológiai élet felülmúlta a korábbi évtizedekét. Az ekkori keretek az 1944-1945-ös szűkülés után teljes mértékben csak 1955-ben álltak vissza, akkora viszont rendkívüli mértékben megnőtt nemcsak a közélet, hanem a tudományos, egyházi és teológiai élet beszabályozottsága is.

⁸¹ Túróczy Zoltán 1940 és 1942 közötti felelős szerkesztő a terjedelem növekedését Kapi Béla püspök személyes utánajárásának tulajdonította. Lelkipásztor 1940. február, borító/2

⁸² Lelkipásztor 1944. augusztus, borító/2

Az 1940-es megélénkülés tetten érhető a rovatok számának növekedésében is: A korábbi években az oldalak nagy részét kitöltő vasárnapi és ünnepnap igehirdetések és vázlatok mellett kevés hely jutott egy-egy bevezető áhítatnak, könyvajánlónak, néhány hivatalos közleménynek és változó témájú, rendszertelenül megjelenő tanulmányoknak, elhangzott konferenciaelőadások írott változatának. 1940 februárjában több új rovat is indult: A dolgozó szobában című rovatban mindig helyet kapott olyan tanulmány, ami a lelkeszi szolgálat háttérével, lelkeszi műhelymunkával kapcsolatos. Az Összekulcsolt kézzel című rovatban kollektívműveket közöltek minden vasárnapra és imádság-vezérfonalat minden hétre. A Szószéken rovatban a vasárnapi igehirdetési vázlatokon kívül illusztrációkat és alkalmi igehirdetéseket is közölni kezdték. A Bölcsőtől a koporsóig című rovatban kazuálékkal és az egyházi szolgálat speciális területeivel kapcsolatos írásokat hoztak le. A Magunk között című rovatban korábban nem tapasztalt nyíltsággal megfogalmazott véleménycikkek kaptak helyet az egyházi közélet égető kérdéseiről. A Katedrán rovat korszerű és őszinte módon tárgyalt hitoktatási témákat. A Könyvtárban rovat ugyan nem szerepelt minden számban, de a korábbi gyakorlattal ellentétben nem csak néhány mondattal ajánlott könyveket, hanem alkalmanként részletes könyvkritikát közölt. A legmagasabb szintű teológiai írásokat A dolgozó szobában rovatban közölték, ezt szinte teljes egészében teológiai tanulmányok töltötték ki, sokszor több részletben közölve. De jelentős teológiai írások találhatóak a Magunk között és a Katedrán rovatban is. Érzékelhető, hogy elmélyültebbé és szerteágazóbbá vált a Lelkipásztor hasábjain zajló teológiai munka az 1940. februári számtól kezdődően. Ezt Missura Tibor így foglalta össze: „Túróczy Zoltán kitágította az újság látókörét.”⁸³

Az 1947. januári váltás, Veöreös Imre szerkesztői megbízatása szintén lendületet adott a lapnak. Missura Tibor értékelése szerint: „Veöreös Imre hatékonyabb, elmélyültebb írásmagyarázati munkát kért a cikkíróktól. Jobban nyitott a nemzetközi kitekintések segítségével Barth és Thurneysen teológiája, valamint a Luther-reneszánsz irányába. [...] írói gárdája így szélesedett, ami jelentősen emelte az újság színvonalát.” Ennek az időszaknak az értékei különösen a rákövetkező évekkel összehasonlítva domborodnak ki. Azokat így summázta Missura Tibor: „Ekkor készültek a rendszert leglátványosabban kiszolgáló igehirdetések és munkabeszámolók. Egy-egy lelkes megkapta a szerkesztőtől vagy magától a püspöktől a felszólítást, hogy írjon egy cikket a Népfront vagy a Magyar Béketanács

⁸³ Lelkipásztor, 2015. augusztus-szeptember, 298. (Missura Tibor)

munkájának értékelésére [...] A Lelkipásztor irányultsága Veöreös Imre után a gyülekezetekről a közegyház felé és annak politikai megjelenése felé tolódott el.”⁸⁴

2.2.2. A szerzők

A Lelkipásztor vizsgált évfolyamaiban a szerző megjelölésével megjelent cikkek a száma: 533. A szerzők száma: 157. A szerzők túlnyomó többsége természetesen a magyar evangélikus lelkészek közül került ki, de néhány nem evangélikus, nem magyar, vagy nem lelkész szerzőtől is közöltek írást (10 esetben). Az 530 lelkésznek (1940-es adat) tehát a 28 %-a írt ebben az időszakban a folyóiratba.⁸⁵

Az egyházkerületi arányok nagyjából kiegyensúlyozottak. Ha összevetjük, hogy egy egyházkerület lelkészei által írt cikkek terjedelme mekkora részét alkotja a vizsgált évfolyamok terjedelmének, azzal, hogy mekkora része szolgál az evangélikus lelkészeknek az adott egyházkerületben, közelítőleg megegyező arányokat kapunk.⁸⁶ Eszerint a számítás szerint a Dunáninnyi kerület volt a leginkább alulreprezentált a Lelkipásztorban (cikkek: 10,18%, lelkészek: 13,02%), de a Dunántúli (cikkek: 33,54%, lelkészek: 39,06%) és a Bányai egyházkerületből (cikkek: 34,13%, lelkészek: 36,23%) érkező írások is valamivel elmaradtak a lelkészek arányától. Ellentétes a helyzet a Tiszai egyházkerület esetében, a terjedelmet nézve erősen felülreprezentált volt (cikkek: 22,15%, lelkészek: 11,70%). A tiszai többlet komoly részét Túróczy Zoltán püspöknek az 1940-es lelkészevangélizáción elhangzott sorozata (Az első papszentelési beszéd, 81,5 oldal) és más írásai jelentik, bár csekély aránytalanság az általa jegyzett cikkek figyelmen kívül hagyásával is megmarad. Ha a terjedelmi arányt nem a lelkészek számával, hanem a kerületek lélekszámával vetjük össze, az a bányai kerület (az 1938-as és 1939-es visszacsatolások után is a magyarországi evangélikusság 52,01%-a alkotta) súlyos mellőzését és a többi három egyházkerület felülreprezentáltságát mutatja.

Szóhoz jutottak a visszacsatolt területeken szolgáló lelkészek is, különösen a felvidékiek (11 lelkész), Járosi Andor kolozsvári lelkész pedig alig néhány hónappal a második bécsi döntés után a szerkesztőbizottság tagja lett.⁸⁷

⁸⁴ Lelkipásztor, 2015. augusztus-szeptember, 299-300. (Missura Tibor)

⁸⁵ Névtár 1940, 12.

⁸⁶ Névtár 1940, 12.

⁸⁷ Lelkipásztor 1940. november, borító/1-2.

Az egyházkerületi arányosság képét árnyalja, ha az evangélikus szempontból jelentősebb településeket vetjük össze. A tízlelkészes (természetesen nem csak a parókus lelkészeket számítva) Győrből⁸⁸ 152 oldalnyi írás érkezett a vizsgált időszakban a Lelkipásztorba, a szintén tízlelkészes Nyíregyházáról⁸⁹ 132 oldalnyi (ebből egyedül Túróczy Zoltántól 97 oldal), a negyven lelkésznek szolgálati helyet adó Budapestről⁹⁰ mindössze 231 oldalnyi. Egy lelkészre vetített publikációs terjedelem tekintetében Győr és Nyíregyháza mögött Budapesthez hasonlóan eltölpül Kiskőrös⁹¹, még kisebb értéket kapunk Sopron⁹² (a teológia nélkül), Orosháza⁹³, Tótkomlós⁹⁴ és Békéscsaba⁹⁵ esetében. A hatlelkészes Szarvasról⁹⁶ pedig egyetlen cikk sem érkezett.

Ebben az időszakban nem jelent meg cikke Kovács Sándor és Kuthy Dezső dunáninneni püspököknek. A püspökök közül a legtermékenyebb Túróczy Zoltán tiszai (később dunántúli) püspök volt, jelent meg néhány írása Kapi Béla dunántúli püspöknek, Raffay Sándor bányai püspök viszont mindössze egy cikket jegyzett. Évekkel püspöki szolgálata kezdete előtt publikált néhány írást Dezséry László, Kardos Gyula, Nagy Gyula, Vető Lajos és Wolf Lajos, Szabó József pedig a legtermékenyebb szerzők közé is bekerült.

Az 1940-ben szolgálatban álló 23 esperesből 14 írt ezekbe az évfolyamokba, és a következő években megválasztott esperesek esetében is hasonló az arány. Érdekes módon éppen a dunántúli esperesek közül publikáltak nagyon kevesen (9-ből 3).

A teológiai tanárok közül jelentősen hozzájárult a tárgyalt Lelkipásztor-évfolyamok tartalmához Karner Károly újszövetséges és Jánossy Lajos gyakorlati teológus, de a vallástörténész Podmaniczky Pálnak, az ószövetséges Deák Jánosnak, a gyakorlati teológus Budaker Oszkárnak és az egyháztörténész Sólyom Jenőnek is jelentek meg írásai, Kiss Jenő

⁸⁸ Névtár 1940, 79.

⁸⁹ Névtár 1940, 154.

⁹⁰ Névtár 1940, 27-29., 31., 169., 175-176.

⁹¹ Névtár 1940, 39.

⁹² Névtár 1940, 101., 176.

⁹³ Névtár 1940, 23.

⁹⁴ Névtár 1940, 25.

⁹⁵ Névtár 1940, 17.

⁹⁶ Névtár 1940, 24.

újszövetségesnek, Pröhle Károly rendszeres teológusnak és Wiczian Dezső egyháztörténésznek viszont nem.

A teológiai tanárokon kívül 11 doktori és 1 licenciátusi fokozattal rendelkező szerző publikált a vizsgált évfolyamokban: Csengődy Lajos salgótarjáni alesperes, Nagy Gyula győri segédlelkész, Schulek Tibor budapesti táborigazgató lelkész, Győrffy Béla felpécsi lelkész, Urbán Ernő budapesti táborigazgató lelkész, Vető Lajos Diósgyőr-vasgyári lelkész, Bányai Béla várpalotai lelkész, Gaudy László pesti vallásalapító lelkész, Keken András hódmezővásárhelyi alesperes, Szilády Jenő Budapest-Kerepesi úti segédlelkész, Weiszer Elek miskolci vallásalapító lelkész és Fizély Ödön somorjai esperes. (Utóbbi nem doktori fokozatot, hanem licenciátust szerzett a göttingeni egyetemen.) Ebben a körben jelentős a Budapesten szolgálók aránya, és figyelemre méltó, hogy a táborigazgató lelkészek közül ketten is doktori fokozatot szereztek és aktívan publikáltak is. A cikkek 18,2%-át (a terjedelem arányában) jegyezték tudományos fokozattal rendelkező szerzők. Ez alapján a Lelkipásztor alacsonyabb tudományos színvonalat képviselt, mint a Theologiai Szemle vagy a Keresztyén Igazság, másként megfogalmazva sokkal nagyobb mértékben fedte le szerzőinek köre a lelkészi kart, mint a másik két folyóirat esetében.

A szerzők többsége természetesen parókus lelkész, de a 131 fős segédlelkészi kart is képviselték 17-en, a 62 vallásalapító lelkészt pedig 18-an. Tehát kifejezetten széles szerzői táborigazgató volt a Lelkipásztornak a vizsgált korszakban. A legtöbben igehirdetési előkészítőket írtak, a tanulmányok és véleménycikkek szerzőinek köre szűkebb volt.

A legnagyobb terjedelemben publikáló szerzők: Túróczy Zoltán tiszai püspök abban az időszakban, amikor felelős szerkesztő volt, páratlanul sokat, 97 oldalt publikált 23 írásban, nagyrészt Az első papszentelési beszédet. 54 oldalnyit publikált Veöreös Imre dunántúli missziói másodlelkész, már évekkel felelős szerkesztői megbízatása előtt is. Urbán Ernő budapesti táborigazgatótól 45 oldalnyi írás jelent meg. Őket Karner Károly teológiai tanár, Schulek Tibor budapesti táborigazgató lelkész, Kiss Samu nagybarátfalui lelkész, Scholz László pest-zuglói lelkész, Groó Gyula győri vallásalapító lelkész, Kemény Lajos pest-fasori esperes, Zászkaliczky Pál fóti esperes, Szabó József győri igazgató lelkész, Harmati Béla ősgárdai lelkész, Kiss György kiskőrösi lelkész, Molitórisz János celldömölki esperes (szintén még felelős szerkesztői megbízatása előtt), Danhauser László óbudai vallásalapító lelkész, Kemény Péter pesti vallásalapító lelkész, Dezséry László pesti egyetemi lelkész, Budaker Oszkár soproni lelkész és teológiai tanár, Jánossy Lajos teológiai tanár és Túrmezei János gércei lelkész követték.

Ez a lista szintén Győr jelentős szerepét mutatja. Körvonalazódni látszik egy „győri kör”: Túróczy Zoltán 1927 és 1939 között (majd 1948-tól 1952-ig újra) volt a győri gyülekezet lelkésze, 1928 és 1939 között ő volt az igazgató lelkész.⁹⁷ Kapi Béla püspök, aki alig több mint két évvel az alapítás után átvette a főszerkesztői szerepet⁹⁸, tizenhárom év elmúltával korábbi, egyik legszorosabb munkatársának adta tovább a funkciót. A győri születésű Veöreös Imre 1938-ban, majd 1940 és 1950 között szolgált Győrött, 1947 és 1952 között volt felelős szerkesztő.⁹⁹ Túróczy Zoltán és Veöreös Imre voltak a vizsgált évfolyamok legtermékenyebb szerzői. A több mint 20 oldalt publikáló 11 személy közé még két győri lelkész került be: A győri születésű Groó Gyula 1936 és 1949 között szolgált a győri gyülekezetben.¹⁰⁰ Szabó József 1929 és 1947 között volt győri lelkész, 1939 és 1947 között ő volt az igazgató lelkész.¹⁰¹ Kiss Samu ugyan nem a győri gyülekezetben szolgált, hanem a nagybarátfaluiban (1910 és 1953 között), ami a győrihez legközelebbi egyházközség volt: a két templom közötti távolság kevesebb, mint 10 kilométer.¹⁰² A 48 legnagyobb terjedelemben író lelkész között szerepel még Kapi Béla püspök (1928 és 1948 között a győri gyülekezet lelkésze), Spiegel-Schmidt Frigyes kerületi missziói másodlelkész, Ittész Mihály püspöki másodlelkész (lelkészi szolgálatát végig, 1927 és 1950 között a győri gyülekezetben végezte), Mesterházy Ferenc püspöki titkár és Nagy Gyula győri segédlelkész. Tehát a legtermékenyebb szerzők közül minden ötödik szoros győri kötődéssel rendelkezett.

Ennek a körvonalazható körnek a tagjai közül többen a negyvenes évek során fontos tisztséget kaptak: Túróczy Zoltán 1939-ben a tiszai, 1948-ban a dunántúli, 1957-ben pedig az északi egyházkerület püspöke lett. Szabó Józsefet 1948-ban választották dunáninenni püspökké. Veöreös Imre 1948-ban az Új Harangszó főszerkesztője lett, 1950-ben pedig az Evangélikus Lelkésznevelő Intézet igazgatója.¹⁰³ Nem lehet véletlen, hogy éppen ők hárman váltak a vezéralakjaivá a harmadik egyházi útnak nevezett irányzatnak. Veöreös Imre évtizedekkel később így emlékezett vissza: „Kölcsönhatásban, de nem tanácskozások alapján alakult ki közös látásunk. Messze nem voltunk azonos személyiségek, ám közel évtizednyi

⁹⁷ Világi Dávid közlése

⁹⁸ Lelkipásztor 1926. december, 34.

⁹⁹ SÁRKÁNY 2009, 8-10.

¹⁰⁰ Magyar Életrajzi Lexikon. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC04834/05477.htm>

¹⁰¹ Világi Dávid közlése

¹⁰² HANVAY 2011, 263.

¹⁰³ SÁRKÁNY 2009, 10-11.

győri együttlétünk bizonyára sokat formált rajtunk. [...] Az egyház lényegére nézve azonos volt a felfogásunk. [...] Hálás vagyok nekik mindazért, amit rajtuk keresztül a győri öregtemplom szószéke alatt fiatal koromban kaptam. Összefűz velük sok közös egyházi szolgálat és sajtómunka emlékezete. [...] Túróczy Zoltán akkor is megbecsült, amikor másféle egyházi ügyben nem értettem vele egyet. Szabó József szerető barátom volt: özvegyétől tudom, gondosan gyűjtötte leveleimet.”¹⁰⁴ Groó Gyula 1949-ben egyetemes főtitkár, 1959-ben teológiai tanár lett.¹⁰⁵

A tizenegy legtöbbet publikáló szerző között négy Budapesten szolgáló lelkész volt: Urbán Ernő és Schulek Tibor tábori lelkészek, Scholz László fasori gimnáziumi vallástanár, püspöki másodlelkész, majd zuglói lelkész és Kemény Lajos fasori esperes.¹⁰⁶ Figyelemre méltó ez a pesti csoport is, viszont kevésbé zárt körhöz tartoztak Budapest sokkal nagyobb és összetettebb gyülekezeti szervezete, valamint a tábori püspökség szervezeti különállása miatt.

Ezek alapján egy győri és egy budapesti csomópont figyelhető meg. Meglátásom szerint elsősorban a győri kör határozta meg a Lelkipásztor működését, ezen keresztül jelentős hatást gyakorolt az egész lelkészi karra.

2.3. Keresztyén Igazság

A Keresztyén Igazság. 1934 januárja és 1945 januárja között havilapként jelent meg, ezt követően csak 1989-ben indult újra. Alcíme szerint kezdetben Evangélikus Egyházi, Társadalmi és Hitvédelmi Folyóirat volt, ami 1938 januárjában Az Evangélikus Értelmiség Folyóiratára módosult.

Az első 12 évfolyam felelős szerkesztője Karner Károly teológiai tanár volt. Pröhle Károly teológiai tanár kezdetben főszerkesztő, az 1939. szeptemberi számtól szerkesztőbizottsági elnök volt. 1936 és 1939 között társzerkesztő volt Sólyom Jenő, aki 1938-ig budapest-fasori vallástanár, ezt követően szintén teológiai tanár volt. 1938. november

¹⁰⁴ VEÖREÖS 1990, 9-11.

¹⁰⁵ Magyar Életrajzi Lexikon. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC04834/05477.htm>

¹⁰⁶ ZÁSZKALICZKY 2013a, 62-63.

és 1939. augusztus között társszerkesztő volt Mády (Hilscher) Zoltán budapesti középiskolai tanár, bölcsészkar egyetemi előadó.

A belső munkatársak egyre bővülő körét az 1939. szeptemberi számtól szerkesztőbizottsággá nevezték át, aminek névsorát az 1944. októberi számig tüntették fel. Ebben az öt évben végig a bizottság tagja volt: Ajkay István kisleludai földbirtokos, egyházmegyei felügyelő, Budaker Oszkár soproni lelkész, Dezséry László budapesti egyetemi lelkész, Dér Zoltán soproni gimnáziumi tanár, Gyarmathy Dénes rábaszentandrásai lelkész, Joób Olivér nyíregyházi lelkész, Kiss Jenő teológiai tanár, Mády Zoltán budapesti középiskolai tanár, Mórocz Sándor pesti vallástanító lelkész, Rozsondai Károly soproni tanítóképző-intézeti igazgató, Scholz László pesti vallástanár, Sólyom Jenő teológiai tanár, Sréter Ferenc bányai egyházkerületi missziói lelkész, Szabó József győri lelkész, Vargha Sándor rozsnói lelkész, Vető Lajos diósgyőr-vasgyári lelkész, Wiczián Dezső teológiai tanár, Wolf (Ordass) Lajos ceglédi esperes és Zászkaliczky Pál fóti esperes. Az 1940. októberi számtól bekerült Járosi Andor kolozsvári esperes (hasonlóan a Lelkipásztorhoz). Az 1942. januári számtól kikerült Kapi-Králik Jenő budapesti orgonaművész (ugyanabban az évben került a Budapest, Deák téri gyülekezetből és gimnáziumból a kelenföldi gyülekezetbe) és Jánossy Lajos teológiai tanár. Ugyanekkor lett viszont a szerkesztőbizottság tagja Benczúr László ceglédi segédlelkész, Groó Gyula győri vallástanító lelkész, Révész István kelenföldi segédlelkész, Váradi Lajos csepeli lelkész és Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói lelkész. Az 1943. áprilisi számtól kikerült Túróczy Zoltán tiszai püspök (egy évvel azután, hogy lemondott a Lelkipásztor felelős szerkesztői tisztségéről).

Megállapítható, hogy a teológiai tanárok vezető szerepe mellett a szerkesztőbizottság összetétele nagyjából megfelelt az egyházkerületi arányszámoknak (ha a teológiai fakultást nem számítjuk a Dunántúlhoz), azzal a leginkább szembetűnő eltéréssel, hogy a Dunáninnen egyházkerületet senki sem képviselte. Feltűnő a nem lelkészek viszonylag magas száma. Még jelentősebb a soproni bizottsági tagok kiemelkedő száma, ráadásul még a Soproni alsó egyházmegye is felülreprezentált.

A legtermékenyebb szerzők: Sólyom Jenő teológiai tanár, Urbán Ernő budapesti tábori lelkész, Dezséry László budapesti egyetemi lelkész, Karner Károly teológiai tanár, felelős szerkesztő, Pröhle Károly teológiai tanár, szerkesztőbizottsági elnök, Reök Iván budapesti orvos és Scholz László zuglói lelkész. A Keresztyén Igazságba legtöbbet publikáló személyek között kevesebb püspököt, esperest vagy akár parókus lelkészt találunk, mint a Lelkipásztor esetében, viszont több teológiai tanárt, vallástanító lelkészt és segédlelkészt.

A szerzők között enyhe túlsúlyban vannak a Bányai egyházkerület területén élők (zömmel budapestiek) – ha a teológiai kart nem számítjuk a Dunántúli kerülethez. A szerzők között sem jelenik meg a Dunáninneri egyházkerület. Jelentős a nem lelkész szerzők aránya (31%), bár ők Reök Iván budapesti orvos és Mády Zoltán budapesti tanár kivételével egy-, esetleg kétcikkés szerzők voltak. Jellemzően tanárok, levéltárosok, orvosok, jogászok, közülük sokan soproniak vagy budapestiek. Sopron szerepére jellemző, hogy nemcsak az evangélikus intézmények, hanem még az állami Széchenyi gimnázium tanári karának jelentős része is publikált a Keresztyén Igazságba. A püspökök közül egyedül Kapi Béla dunántúli püspöknek jelent meg írása a lapban. A teológiai tanárok aktivitása nagyobb arányú volt, mint a Lelkipásztor esetében.

A szerzők között sok volt a fiatal. A tizenhárom legaktívabb szerzőből hat az 1910-es években született, azaz 1940-ben 22-29 éves volt (köztük későbbi püspökök és teológiai tanárok segédlelkészként és vallástanító lelkészként), három a XX. század első évtizedében, és csak négyen születtek a XIX. században, e közé a négy legidősebb közé került a 46 éves Reök Iván és a 43 éves Karner Károly.

A Keresztyén Igazság és a Lelkipásztor szerzői között a legfontosabb átfedést Urbán Ernő budapesti táborigazgató lelkész (Lelkipásztor: 3. legaktívabb szerző, Keresztyén Igazság: 2.) és Karner Károly soproni teológiai tanár (mind a két folyóiratban a 4. legtöbbet publikáló szerző) jelentik. Mellettük fontos kiemelni még Scholz László zuglói lelkészt, Groó Gyula győri vallástanító lelkészt, Dezséry László budapesti egyetemi lelkészt és Budaker Oszkár soproni lelkészt. A Lelkipásztor legjelentősebb szerzői közül a Keresztyén Igazságban is több cikkel jelen volt Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói lelkész, Schulek Tibor budapesti táborigazgató lelkész, Zászkaliczky Pál főtisztviselő és Szabó József győri lelkész.

A győri lelkészek a Keresztyén Igazságban is publikáltak, de nem olyan mértékben, mint a Lelkipásztorban. Sok volt a budapesti vagy Budapest környéki szerző, de rendkívül sokféle szolgálati helyről: táborigazgató lelkész, egyetemi lelkész, orvos, agglomerációs település lelkésze – nem tartoztak egy egységes, szűk körhöz, és különösen nem voltak Raffay Sándor püspök közvetlen munkatársai. A legjellemzőbb szerzői kört a soproni professzorok és tanárok jelentik: a teológiai fakultás, az evangélikus Líceum, az evangélikus tanítóképző és az állami Széchenyi gimnázium munkatársai. (A négy intézmény egyébként egymástól nem messze, a Deák tér és a Széchenyi tér közelében működött.)

Terjedelemben nincs jelentős változás 1934 és 1944 között, évente 12 szám jelenik meg, évfolyamonként 300 oldal körüli terjedelemmel. 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben

valamivel meghaladta ezt az átlagot. 1944 ősztől természetesen a Keresztyén Igazság is kevesebb oldalon jelenhetett meg. A korszakban tehát a Keresztyén Igazság terjedelme átlagosan a fele volt a Lelkipásztornak.

A tárgyalt témák között gyakran merültek fel nemzeti sorskérdések, sokat írtak kultúráról, pedagógiáról, egyházi életről és politikáról. Tehát a Keresztyén Igazság arányaiban kevesebbet foglalkozott igével és teológiával, mint a Lelkipásztor.

2.4. Evangélikus Theologia

Rövid életű volt az Evangélikus Theologia című folyóirat, aminek 1947-ben és 1948-ban összesen 10 számában 69 írás jelent meg összesen 508 oldal terjedelemben. Főszerkesztője Ordass Lajos bányai püspök, felelős szerkesztője Scholz László zuglói lelkész volt.

35-en publikáltak a lapba. A szerzők túlnyomó többsége evangélikus lelkész volt, a két kivétel egy miskolci evangélikus jogakadémiai tanár és egy budapesti középiskolai tanárnő. Erősen felülreprezentált volt Budapest, a cikkek felét fővárosiak írták. 20%-os volt a soproni teológiai karról érkező publikációk aránya. Mellettük csekély mértékben játszottak szerepet a vidéki gyülekezetekben szolgáló lelkészek. Püspökök és esperesek alig írtak ebbe a lapba, teológiai tanárok és vallástanító lelkészek annál inkább.

Messze a legaktívabb szerző a folyóirat felelős szerkesztője, Scholz László zuglói lelkész volt, a 69 írásból 11-et ő jegyzett. Utána Benczúr László kelenföldi vallástanító lelkészt és Wiczián Dezső soproni teológiai tanárt lehet kiemelni.

Hallatták hangjukat a következő évtizedek meghatározó személyiségei: Dezséry László budapesti egyetemi lelkész korábbi Tudományos Tájékoztató című kiadványa általa szerkesztett rovatként, Tájékoztató címen olvadt be a lapba, ehhez állami segílyt kaptak.¹⁰⁷ Ennek megfelelően Dezséry László jelentősen formálta a folyóirat arculatát. Mellette több cikket írt Groó Gyula győri vallástanító lelkész, későbbi egyetemes főtitkár és teológiai tanár, Nagy Gyula pécsi vallástanító lelkész, későbbi teológiai tanár és püspök, Grünvalszky Károly budapesti egyházmegyei belmissziói lelkész, későbbi egyetemes főtitkár, Ottlyk Ernő arnóti

¹⁰⁷ BÖRÖCZ 2012, 119-123.

lelkész, későbbi teológiai tanár és püspök, de a 35 szerző között volt Vető Lajos diósgyőrvasgyári lelkész, későbbi püspök is.

De természetesen nem csak a későbbi vezetők voltak hangadók a folyóiratban, több cikke jelent meg Botta István óbudai vallástanító lelkésznek, Karner Károly és Sólyom Jenő soproni teológiai tanárnak is.

A Lelkipásztor szerzői körével a legfontosabb átfedést Scholz László, Karner Károly, Groó Gyula és Dezséry László személye jelenti. Hogy mennyire más kör volt meghatározó a két folyóirat esetében, azt jól mutatja, hogy a Lelkipásztor 16 legaktívabb szerzője közül 13-an egyáltalán nem írtak az Evangélikus Theológiába, a 9 az utóbbi lapba legtöbbször publikáló személyből pedig 4-nek a neve nem bukkant fel a Lelkipásztor vizsgált évfolyamaiban. A Lelkipásztor és a Keresztyén Igazság szerzői köre között ennél jóval nagyobb volt az átfedés.

Az 1947-ben és 1948-ban megjelent tíz szám 508 oldalnyi összterjedelme nagyjából azonos volt egy-egy Lelkipásztor-évfolyamával, és bő másfélszerese az évtized első felében megjelent egy-egy Keresztyén Igazság-évfolyamnak.

2.5. Összehasonlítás

A fentiek alapján megállapítható, hogy az évtized során megjelent Lelkipásztor-számok terjedelme az Evangélikus Theologia kilencszerese és a Keresztyén Igazság csaknem háromszorosa volt – ennek az oka elsősorban az, hogy az utóbbi lapok nem jelentek meg az egész évtized során. Teológiai írásokat a legnagyobb arányban a rövidéletű Evangélikus Theologia tartalmazott, a legkisebb arányban pedig a Keresztyén Igazság.

A Lelkipásztor vizsgált évfolyamaiba 157 különböző szerző írt, ez nemcsak az Evangélikus Theologia szűk gárdáját, hanem a Keresztyén Igazságét is messze meghaladja. Hivatalban lévő püspökök és esperesek a Lelkipásztorba gyakrabban írtak, mint a másik két lapba, a teológiai tanárokkal viszont fordított a helyzet.

Mind a három folyóiratban viszonylag aktív volt Karner Károly, Scholz László, Groó Gyula és Dezséry László. A Lelkipásztorban és a Keresztyén Igazságban is kimagasló szerepet játszó Urbán Ernő 1943-as eltűnése miatt nem érthette meg az Evangélikus Theologia elindulását. Mind a három lapban jelent meg írása Ordass Lajosnak, Sólyom Jenőnek, Nagy Gyulának, Vető Lajosnak és Mohr Gedeonnak.

A három folyóirathoz három település köthető. A győri lelkészek (és a Győrből nem sokkal korábban távozott és néhány év múlva visszatérő Túróczy Zoltán püspök) szerepe meghatározó volt a Lelkipásztorban. Mellettük néhány pesti lelkész is sokat publikált, de ők kevésbé alkottak zárt csoportot. A Keresztyén Igazság fontos szerzői bázisát alkották a soproni professzorok és tanárok. Rajtuk kívül itt is jelentős a győri lelkészek szerepe, és számos budapesti szerző is felbukkant, akik ebben az esetben is erősen különböző státuszú, nem homogén csoportot alkotó személyek. Az Evangélikus Theologia szerzői zömmel budapesti lelkészek voltak, mellettük egyedül a soproni teológiai tanárok alkottak jelentős szerzői csoportot.

A soproni szerzők közül kiemelkedik elsősorban Karner Károly, másodsorban Sólyom Jenő. Magától értődő, hogy a teológiai tanárok jelentős szerepet játszottak az egyház életében, az viszont meglepő, hogy a Lelkipásztorban (Karner Károly kivételével) nem volt kiemelkedő a hatásuk. A győriek közül Túróczy Zoltán, Veöreös Imre, Groó Gyula és Szabó József meglátásom szerint meghatározó módon formálta a korszakban az evangélikus egyház életét, egyrészt a Lelkipásztorban (valamint a Belmissziói Munkaprogramban, a Harangszóban és a Harangszó Naptárban) betöltött kulcsszerepük miatt, másrészt püspöki, teológiai tanári, lapszerkesztői és könyvszerzői tevékenységük miatt, függetlenül attól, hogy a Keresztyén Igazságban és az Evangélikus Theológiában nem mindegyikük publikált. A budapesti szerzők közül kiemelkedő Urbán Ernő, Dezséry László és Scholz László hatása, de fontos, hogy ők különböző helyen és státuszban szolgálva nem alkottak zárt csoportot sem egymással, sem a többi fővárosi szerzővel.

A három folyóirat közül az egyház életére a legnagyobb hatást meglátásom szerint a Lelkipásztor fejtette ki. Nem csupán az évtized során megjelent nagyobb terjedelem és a szerzők nagyobb száma miatt. Egyrészt azért, mert állandó, megbízható csatornája volt az evangélikus lelkészi társadalomnak a vizsgált korszakot megelőzően és követően is évtizedeken át. Másrészt mivel az igehirdetési előkészítők közlése, a lelkészek helyzetét érintő kérdések megtárgyalása és időszakonként a hivatalos közlemények miatt egyértelmű volt a hasznossága a lelkészek számára, szinte túlzás nélkül állítható, hogy muszáj volt havi szinten forgatniuk – az előfizetést egy idő után püspöki rendelet is előírta. Harmadrészt az igehirdetési előkészítőkön keresztül olyan közlési csatorna nyílt meg, ami a szerkesztői szándékok és a szerzői gondolatok egy részét igehallgatók tízezreihez juttatta el. De ezen felül is a lelkészek által forgatott lap egyéb rovataiból is számos gondolat formálhatta a lelkészek megnyilatkozásait, gyülekezetvezetési gyakorlatát, beszélgetéseit. Ezért meggyőződésem,

hogy ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi volt a jellemző a teológiai életre, milyen teológiai témák, áramlatok, szerzők és vélemények határozták meg a korszakban a magyarországi evangélikusságot (értve rajtuk nem csupán az egyház vezetőit, hanem a lelkesi kart és az egyház népének egészét), akkor a Lelkipásztoron keresztül nyerhető a legpontosabb kép.

III. Jelentős személyek az 1940-es évek evangélikus teológiai életében

A korszak két legmeghatározóbb egyházi személyisége két püspök, Kapi Béla és Raffay Sándor volt.

Kapi Béla (1879-1957) 1916-tól 1948-ig vezette a Dunántúli egyházkerületet, 1928-tól a győri gyülekezet lelkészeként. 1937 és 1948 között ő volt az egyház rangidős püspöke. Ő alapította a Harangszót, hosszú ideig szerkesztette a Lelkipásztort is. Felkarolta a belmisszió ügyét, elindította a Belmissziói Munkaprogramot. Évtizedeken át komoly publikációs tevékenységet fejtett ki, de ennek a súlypontja nem az 1940-es évekre esett. Könyvei ebben az évtizedben is jelentek meg: 1940-ben kétkötetes gyűjteményes műve *Kegyelem és élet* címen. 1942-ben egy hittankönyvet, *Olthatatlan fáklya* címmel Bornemisza Péter életrajzát, valamint *Papok a főpap előtt* című igehirdetés-sorozatát adta ki. 1940. januárig felelős szerkesztője, ezt követően szerkesztőbizottsági elnöke volt a Lelkipásztornak. Ebben az időszakban három igehirdetési vázlata jelent meg. A *Keresztyén Igazság* egy írását közölte. Az *Evangélikus Theológiában* nem publikált. Egyházpolitikailag nyilvánvalóan megkerülhetetlen szerepe volt egészen 1948-ig, de írásai ebben a korban már nem voltak a hazai evangélikus teológia fősodrában.¹⁰⁸

Raffay Sándor (1866-1947) 1918 és 1945 között állt a Bányai egyházkerület élén. Teológiai tanárként, majd pesti lelkészként jelentős teológiai és egyházpolitikai szerepe volt. Emellett szerepe volt az ellenforradalom elindulásában, a két világháború közötti politikai rendszer kialakításában, így egyes vezetőkkel később is bensőséges kapcsolatot ápolt. Ő maga így vallott erről: „a magyar történelmi keresztyén egyházaknak össze kell fogniuk és népünk szellemi színvonalának és erkölcsi tisztulásának előmozdítására, valamint az általános jólét biztosítására együtt és egymást támogatva kell a jövő érdekében munkálkodniok. Ezért voltam kezdettől fogva támogatója a keresztyén egyházak testvéri összefogásának, ezért támogattam mint annak társelnöke, az Egyesült Keresztyén Nemzeti Ligát, ezért vettem részt az ú. n. keresztyén kurzus megalakításában és fenntartásában, ezért lettem tagja a székesfővárosi Keresztyén Községi pártnak.” Saját Újszövetség-fordítást készített, ami 1929-

¹⁰⁸ ASBÓTH 2004.

ben jelent meg. Fontos szerepe volt a liturgikus reform elindulásában, Ágendáját 1932-ben adta ki. Az 1940-es években a korábbiaknál kevesebbet publikált: 1943-ban Keresztyén egység, evangélikus hűség! címen jelent meg füzet, 1944-ben pedig Ötven év távlatából címmel visszaemlékezései. A Lelkipásztorban a vizsgált korszakban egy igehirdetési vázlata jelent meg. A Keresztyén Igazságba nem írt. Az Evangélikus Theologia két írását közölte az akkor már nyugdíjas püspöknek, nem sokkal halála előtt. Kapi Bélához hasonlóan ebben a korszakban már neki sem volt sok publikációja.¹⁰⁹

Ordass (Wolf) Lajos (1901-1978) 1924-ben lett lelkész. Wittenbergben és Svédországban is tanult. 1931 és 1941 között a ceglédi gyülekezet lelkésze, 1937-től a Pest megyei középső egyházmegye esperese is. Ezt követően a kelenföldi gyülekezet lelkésze volt. 1945-ben választották meg a Bányai egyházkerület püspökévé, ezzel a pesti Deák téri gyülekezetbe került át. 1948-ban letartóztatták, 1950-ben megfosztották tisztségétől. 1956 és 1958 között a Déli egyházkerületben folytathatta püspöki szolgálatát, majd újra félreállították. Nagy hatást gyakorolt rá a svéd és a norvég teológia, különösen Eivind Berggrav, Gustav Aulén és Nathan Söderblom. Az 1940-es években több könyve is napvilágot látott: 1942-ben nyomtatott füzetben válaszolt a német Memorandumra. Bo Giertz könyvét Házát kősziklára építette címen fordította magyarra, 1943-ban jelent meg. Ugyanebben az évben a Jehova tanúiról adott ki füzetet. 1946-ban A nagy próbatétel idején címen jelent meg füzet. 1947-ben egy másik Bo Giertz-fordítása látott napvilágot: Hitből élünk.¹¹⁰ Tagja volt az Evangélikus Élet szerkesztőbizottságának. A Lelkipásztorban négy igehirdetési vázlata jelent meg. Tagja volt a Keresztyén Igazság szerkesztőbizottságának, ez a lap öt írást közölt tőle, részben teológiaiakat, részben az egyházi élettel foglalkozókat. Főszerkesztője volt az Evangélikus Theológiának, de egyedül a beköszönő jelent meg az ő tollából. Bár azon kevesek egyike, aki mind a három folyóiratba írt, de nem volt a legtermékenyebb szerzők között.

Nagy jelentőségű volt az egyház egyetlen, soproni teológiájának a működése, és az a tény is, hogy 1923-ban egyetemi fakultássá vált a Pécsi Magyar Királyi Tudományegyetem Soproni Hittudományi Karaként. Báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő így értékelte szerepét: „Nemcsak lelkészi karunkban fokozódik a tudományos érdeklődés és szaporodik a theologiai doktorok száma, de a laikusok is fokozott mértékben figyelnek fel tudományos

¹⁰⁹ RAFFAY 1944, 28-29.; GICZI 2005, 43.

¹¹⁰ BOLERATZKY 2001, 6-21.; TERRAY 1990, 33-37.

theologiai kérdésekre és előttük is megvilágosodnak eddig homályos problémák.”¹¹¹ A soproni hittudományi kar professzorai voltak a korszakban: Deák János ószövetséges, Kiss Jenő újszövetséges, Karner Károly újszövetséges, Pröhle Károly (1875-1962) rendszeres teológus, br. Podmaniczky Pál vallástörténész, Jánossy Lajos gyakorlati teológus, Wiczian Dezső egyháztörténész és Sólyom Jenő egyháztörténész. Budaker Oszkár 1942 és 1949 között tanított gyakorlati teológiai tárgyakat. 1940-es évekbeli munkásságukból a leginkább kiemelendő: Pröhle Károly: A hit világa. Bevezetés a keresztyén hittanba (1948), Kiss Jenő: A megigazulás útja. Törvény vagy evangéliom. A Galáciai levél (1941) Karner Károly: Isten igazsága. Pál apostol levele a rómabeliekhez (1942).

Az 1940-es években publikáló evangélikus lelkészek közül az evangélikus teológia díszdoktori címmel tüntette ki Kapi Béla püspököt, Raffay Sándor püspököt, Szabó József püspököt, ifj. Pröhle Károly (1911-2005) későbbi teológiai tanárt, Pálffy Miklós későbbi teológiai tanárt, Scholz Lászlót és Veöreös Imrét.¹¹²

A folyóiratokban kifejtett aktivitás alapján a következő kilenc lelkész emelhető ki az 1940-es évek többi, hazai evangélikus teológiai szerző közül¹¹³:

Túróczy Zoltán (1893-1971) 1915-ben lett lelkész. Arnóti és ózdi szolgálat után 1927-től 1939-ig a győri gyülekezet lelkésze. 1939-től a Tiszai egyházkerület püspöke. 1945-ben letartóztatták, megjelent írásaiban a Szovjetunióval és a háborúval kapcsolatos kijelentéseire hivatkozva nem jogerősen háborús bűntett miatt tízévi fegyházbüntetésre és hivatalvesztésre ítélték. 1946-ban szabadlábra helyezték, de a bűnvádi eljárást csak 1948-ban szüntették meg, és püspöki működését is 1948-ig akadályozták. 1948-ban Kapi Béla utódként a Dunántúli egyházkerület püspöke lett, ugyanebben az évben rangidős püspökként Mády Zoltán dunáninneri kerületi felügyelővel együtt ő írta alá az állammal kötött egyezményt. 1952 elején lemondásra kényszerítették, ezután a győri gyülekezetben szolgált. 1957-ben az Északi egyházkerület püspöke. Ezt követő elmozdítása után már csak alkalmilag vállalhatott igehirdetői szolgálatot. Teológuskorában a Magyar evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, a Bethánia mozgalom és Gáncs Aladár hatására került az ébredési mozgalomba, és lett annak az

¹¹¹ Kiss 1943, 43

¹¹² Kiss 1943, 44-46., *Az ETA díszdoktorai* 1996, Szentpétery–KORÁNYI 1996, KORÁNYI 1997

¹¹³ Lásd az *Evangélikus sajtó az 1940-es években* című fejezetet.

egyik legnagyobb alakjává. 1931-ben, 1935-ben és 1942-ben hosszabb utat tett Finnországba, az ő kezdeményezésére és vezetésével rendezték meg az első finnugor lelkésztalálkozót, ami a finn, a magyar és az észti evangélikus egyház kapcsolatának motorjává vált. Fáradozását finn és észti állami kitüntetéssel is elismerték. Az ébredés mellett Luther teológiája is meghatározta igehirdetéseit és írásait. Az 1940-es években is számos evangélikációs sorozatot tartott, többnek a szövege nyomtatásban is megjelent: Az első papszentelési beszéd (1940), Vagy-vagy! (1941), A hitrejutás útja (1943), Bálám görbe útja (1943), Pap az ébredés ellen (1943), Erőszakoskodóké a mennyek országa (1946), Hol a boldogság (1947), A kút mellett (1947), Szentől szembe Jézussal (1947), Aki elébe ment a viharak (1948), Az ígért földje felé... (1948), Közbenjáró imádság (1949). Egyes műveit finnül, szlovákul, angolul és németül is kiadták. 1940. február és 1942. május között a Lelkipásztor felelős szerkesztője, ezt követően a szerkesztőbizottság tagja. 1939 és 1943 között a Keresztyén Igazság szerkesztőbizottságának tagja, tagja volt a Harangszó szerkesztőbizottságának is.¹¹⁴ A Lelkipásztor vizsgált évfolyamaiban ő publikált a legnagyobb terjedelemben. Ez elsősorban Az első papszentelési beszéd című evangélikációs igehirdetés-sorozatának közlését jelenti. Az egyházi élet szükséges reformjával foglalkozott Ki dolgozik az egyházban?, Munkáshiány egyházunkban és A lelkész egyéni és családi élete című véleménycikkeiben. Felelős szerkesztőként több könyvrecenziót is közölt. A Keresztyén Igazság és az Evangélikus Theologia vizsgált évfolyamaiba nem írt. Írásainak szinte mindegyike határozottan közvetíti az evangélikációs mozgalom hatását, érzékelhető a finnországi ébredés és a pietizmus hatása. Luther Márton teológiájára is hivatkozik, de nem olyan dominánsan. Igehirdetéseire jellemző a textusserűség, a krisztocentrikusság, gyakran jut el exegetikai mélységekig.¹¹⁵

Karner Károly (1897-1984) 1919-ben lett lelkész. Tanult Lipcsében is, Pécsen volt vallásoktató lelkész, majd 1924-től a soproni hittudományi karon az újszövetségi írásmagyarozat és a rendszeres teológia segédtudományainak oktatója. 1925-ben bölcsészettudományi doktori fokozatot szerzett, 1927-ben Lipcsében pedig licenciátust. 1932-ben lett nyilvános rendes tanár. 1958 őszén az egyházvezetés nyugdíjazta. Munkája révén több újszövetségi könyv kommentárja vált magyarul elérhetővé: 1935-ben Máté-kommentárt adott ki, 1942-ben Róma-kommentárt, 1950-ben János-kommentárt. 1942-ben Állam és felsőbbség az Újszövetségben, ugyanebben az évben Evangélium, magyarság, 1943-ban

¹¹⁴ FABINY 2002.

¹¹⁵ Lelkipásztor 1940. február, 48-53. (Túróczy Zoltán), 1940. május, 255-258. (Túróczy Zoltán), 1941. június, 370-borító/3. (Túróczy Zoltán)

Halhatatlanság vagy feltámadás? 1944-ben Mítosz vagy evangélium? címen jelent meg könyve. Felelős szerkesztője volt a Keresztyén Igazságnak.¹¹⁶ A Lelkipásztor vizsgált évfolyamainak negyedik legtermékenyebb szerzője. Itteni munkásságának jó részét A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka főirányai című cikksorozata teszi ki. Ebben elsősorban a német nyelvterületen tájékozódik, általánosságban elítélő az első világháború előtti teológiával szemben, rendkívül pozitívan nyilatkozik Karl Barth munkásságáról, de nagy figyelmet szentel a Luther-kutatásnak is. Jelentős teológiai áttekintést nyújtott „Oh én nyomorult ember” című tanulmánya is Róm 7,14–25 értelmezési lehetőségeiről. A Keresztyén Igazság felelős szerkesztőjeként ő jegyezte a negyedik legtöbb cikket, részben újszövetségi, részben társadalmi tárgykörben, részben a lélek halhatatlansága vitába bekapcsolódva. Az Evangélikus Theológiában is több cikke jelent meg. Összességében megállapítható, hogy a nemzetközi, főleg német nyelvű kortárs teológiai irodalom egyik legjelentősebb közvetítője és propagálója volt a lelkészi kar felé. Komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy komolyabb teológiai munka folyjon az egyházban.¹¹⁷

Szabó József (1902-1986) 1926-ban lett lelkész. Angliában, Németországban, Norvégiában, Svédországban és Dániában is járt tanulmányúton. A győri gyülekezetben szolgált segédlelkészként, vallástanító lelkészként, majd parókus lelkészként egészen 1947-ig. Rövid komáromi szolgálat után 1948-ban lett a Dunáninneri egyházkerület püspöke. 1952-ben lemondásra kényszerült, de balassagyarmati lelkészként 1973-as nyugdíjazásáig tovább szolgálhatott. 1984-ben a teológiai akadémia díszdoktori címmel tüntette ki. Lefordította Karl Witte Luther-áhitatoskönyvét Jer, örvendjünk keresztyének! címmel, amit 80 éven át újra és újra kiadtak, és ma is forgalomban van. 1948-ban Lelki tanács és oktatás valamint Útjelző: az evangélikus tanítás summája című összeállításai, fordításai jelentek meg. A Harangszó és a Harangszó Naptár főszerkesztője, a Keresztyén Igazság szerkesztőbizottsági tagja. Az ébredés ügyének elkötelezettje volt, de Luther teológiáját is közvetítette.¹¹⁸ A Lelkipásztor 11. legaktívabb szerzőjeként számos igehirdetési előkészítő és áhítat származott a tollából. Szimbolikus, hogy egyaránt ő írta az 1945-ös összeomlás előtti utolsó és utáni első lapszám lapkezdő cikkét. A magyarországi evangélikus sajtókérdés, A Biblia a lelkész műhelyében és

¹¹⁶ FABINY-KOVÁCS-MAGASSY 2003, 280.; ZÁSZKALICZKY 2008, 34-35.; Magyar Életrajzi Lexikon. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/karner-karoly-frigyes-7620C/>

¹¹⁷ Lelkipásztor 1940. június, 260-267. (Karner Károly); Keresztyén Igazság 1943. május, 98-102. (Karner Károly)

¹¹⁸ FABINY-KOVÁCS-MAGASSY 2003, 283., ZÁSZKALICZKY 2013b

Hogyan lesz a textusból prédikáció? című írásaiban egyaránt a komolyabb teológiai tartalom megvalósulását szorgalmazta. A Keresztyén Igazságban inkább általánosabb, ismeretterjesztő témájú vagy nemzeti kérdésekkel foglalkozó cikkek jelentek meg tőle. Az Evangélikus Theológiába nem írt. Igehirdetési vázlatai textusszerűek, krisztocentrikusak, sok más szerzővel szemben gyakran hordoznak bevezetéstani, kortörténeti vagy exegetikai eredményeket. Többször hivatkozik Luther Márton műveire, de érezhető az ébredés hatása is.¹¹⁹ Egyházi, teológiai működése mellett jelentős Madách Imrével kapcsolatos kutatása és a vele kapcsolatban létrehozott gyűjteménye.

Sólyom Jenő (1904-1976) 1927-ben lett lelkész. Erlangenben is tanult. 1931-től a fasori gimnázium tanára. 1933-ban szerzett doktori fokozatot. 1938-tól 1958-as nyugdíjazásáig az egyházjog és a magyar egyháztörténelem teológiai tanára. Ezt követően az Evangélikus Országos Levéltárban dolgozott. Wiczián Dezsővel közösen írt hittankönyve mellett két fontos tanulmánya jelent meg a korszakban különnyomatként: Népi elv és egyházi szervezet (1941), Az evangélikus templom története Magyarországon (1944). A Keresztyén Igazság társszerkesztője, majd a szerkesztőbizottság tagja volt. Luther Márton személyének, tanításának, a vele foglalkozó kutatásnak az egyik legfontosabb közvetítője volt a korszakban, a reformátor Magyarországgal való kapcsolatának pedig legjelentősebb kutatója.¹²⁰ A Lelkipásztor vizsgált évfolyamaiban csak egy írása jelent meg, Hogy mondjam meg? címen az igehirdetési visszajelzéseket és a prédikációs színvonal emelését szorgalmazta. A korszakban a Keresztyén Igazságban tőle jelent meg a legtöbb írás, hazai egyháztörténeti tanulmányokat, a magyar evangélikusság egyes regionális jellemzőinek bemutatását, valamint Luther Márton tanításának közvetítését végezte ezekben. Írásaiban fontos az evangélikus identitás és a reformátori alap szerepe. Az Evangélikus Theológiában részben egyházjogi, egyházszervezeti kérdésekről írt, valamint itt közölte Az evangélikus egyháznak mint közösségnek a története Magyarországon című fontos, a hazai egyháztörténetet átértelmező írását.¹²¹ Összességében sok fórum, számos, elsősorban egyháztörténeti és egyházjogi témában jelent meg írása, ezek egy részét gyűjteményes kötetben születésének századik évfordulóján adták ki.¹²²

¹¹⁹ Lelkipásztor 1940. április, 162-165. (Szabó József); 1940. július, 308-313. (Szabó József)

¹²⁰ FABINY 2004.

¹²¹ Lelkipásztor 1941. november, 610-612. (Sólyom Jenő); Evangélikus Theologia 1947. évi 7. szám, 22-41. (Sólyom Jenő)

¹²² SÓLYOM 2004.

Urbán Ernő (1908-1943?) 1931-ben lett lelkész. Berlinben és Baselben is tanult. Bekapcsolódott az evangélizációs mozgalomba. Budapesti táborigazgatóként szolgált, 1941-ben doktori fokozatot szerzett, a Don-kanyarban tünt el. 1941-ben jelent meg Az evangélizáció kérdéseiről című füzet és doktori értekezése is Krisztus keresztyén: Anselmus tanítása Jézus Krisztus váltságsszerző haláláról címmel. Jelentős tolmácsolója volt Karl Barth teológiájának, fontos volt számára Luther Márton és az evangélizáció is. Célkitűzését így összegezte: „A reformáció üzenete: az evangélium teljes híradása. Ez csorbult meg, sőt kallódott el az idők folyamán. Újra felfedezni és újra megszólaltatni ezt az üzenetet: ez volt szándékunk.”¹²³ A Lelkipásztor harmadik legtöbbet publikáló szerzője volt. Kiugróan magas színvonalat képviselt A lelképásztor műhelye című háromrészes sorozata, amiben egyrészt a XX. századi teológiai irodalom széleskörű áttekintését nyújtotta, másrészt rendkívül gyakorlatiasan célozta meg a lelkészi könyvtárak és így a magyar evangélikus teológiai élet fejlesztésének lehetőségét. Karl Barth teológiájáról szuperlatívuszokban írt, de hangsúlyozta Luther Márton teológiájának és az ébredési mozgalomnak a jelentőségét is. Magyar teológiát! című művében teológiai kalákát hirdetett. Az evangélizáció kérdéseiről című, két részben közölt tanulmányában az ébredésben és a teológiai elmélyülésben látta az egyház fejlődésének zálogát, valamint érdekes definíciós megoldással kínált megoldását a korábbi, az evangélizáció létjogosultságáról szóló vitára. A Keresztyén Igazság második legaktívabb szerzője volt. Részben teológiai, részben közéleti írásokkal jelentkezett. Cikkeiben erős Karl Barth hatása, de akadályként említi politikai elkötelezettségét. Nagy hangsúlyt helyez a német és a skandináv Luther-kutatás különbözőségére. Pozitívan értékeli az ébredési mozgalmat is.¹²⁴

Scholz László (1911-2005) 1933-ban lett lelkész. Berlinben is tanult. A pesti egyházközségben segédlelkész, a fasori gimnáziumban vallásstanár volt, majd 1940-től a pesti egyházközség lelkésze, ezen belül a függetlenedő zuglói lelkészi köré, amíg 1959-ben el nem távolították. 1947 és 1950 között a Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesületének elnöke. 1959-től a hatvani gyülekezetben szolgált. Jelentős szépirodalmi tevékenységet folytatott, számos gyülekezeti ének szövegének szerzője vagy fordítója. 1991-ben a teológiai akadémia díszdoktori címmel ismerte el munkásságát. Az 1940-es években szinte évente jelentek meg rövidebb-hosszabb könyvei: Jézus Krisztus: gondolkodó s igazságkereső lelkeknek (1941), Inségeseknek szabadítója (1942), Isten fegyverzetében (1943), Isten a mi oltalmunk (1943), Kicsodám van az egekben? A 73. zsoltár magyarázata (1945), Evangélikus konfirmációi káté

¹²³ REUSS 1992; REUSS 2009; FABINY-KOVÁCS-MAGASSY 2003, 282.

¹²⁴ Lelkipásztor 1941. március, 167-171. (Urbán Ernő)

(1947), Viaskodásunk fehér ördögökkel: Júdás levele (1948), Vezérfonal a konfirmációi oktatáshoz (1948), Az életnek megigazulása (1949). Ő volt a felelős szerkesztője az Evangélikus Theológiának. Tagja volt a Keresztyén Igazság és az Evangélikus Élet szerkesztőbizottságának. Sokat munkálkodott a teológiai elmélyülésért, nagy hatást gyakorolt rá Luther teológiája és az ébredés is. Reuss András értékelése szerint: „Határozott szándéka volt, – akár kimondta ezt, akár nem, – hogy a hazai evangélikus igehirdetés megújulását mozdítsa elő tartalmi és nyelvi szempontból egyaránt. [...] Nem valamilyen külföldi kegyességi irányzatot akart Magyarországon meghonosítani, hanem reformátori módon az evangéliummal ébreszteni.”¹²⁵ A Lelkipásztor hetedik legaktívabb szerzője. Elsősorban igehirdetési előkészítői és áhítatai jelentek meg, nagy számban. Írásai mindig textusserűek és teocentrikusak, gyakran komoly tudományos háttér is megjelenik bennük. 1946 áprilisában hangsúlyozta az egyház iskolafenntartási jogát. A Keresztyén Igazság hét legtöbbet publikáló szerzőjének az egyike, részben teológiai, részben a gyülekezeti élettel kapcsolatos témákról írt. Az Evangélikus Theologia felelős szerkesztőjeként ő jegyezte az összes megjelent írás csaknem egyhatodát. skandináv és svájci teológiát, valamint Luther tanítását népszerűsítette.¹²⁶

Groó Gyula (1913-1989) 1935-ben lett lelkész. Baselben is tanult. Győri származású, Győrött volt segédlelkész, egyházkerületi missziói lelkész, majd vallástanító lelkész 1949-ig. 1949 és 1952 között egyetemes főtitkár, majd gyülekezeti és sajtóosztályi szolgálat után 1959-től teológiai tanár. 1963-ban szerzett doktori fokozatot. Középkolai hittankönyvek mellett a korszakban 1943-ban jelent meg egy rövid könyve Halál, feltámadás, örök élet címmel. A Keresztyén Igazság szerkesztőbizottsági tagja, az 1947-ben és 1948-ban megjelenő Evangélikus Nevelő folyóirat szerkesztője. Nemcsak hatással volt rá Karl Barth teológiája, de személyesen is jó kapcsolatban voltak. A magyarországi evangélikusság körében az egyik leginkább elkötelezett közvetítője volt a barthi életműnek. Megtalálta a helyét az 1948 utáni politikai és egyházi vezetés által megváltoztatott világban.¹²⁷ A Lelkipásztornak a korszakban a nyolcadik legtöbbet író szerzője volt. Több áhítat és igehirdetési vázlat származott tőle, ezek textusserűek és krisztocentrikusak. Több cikkel szolgálta az egyházi év karakterisztikájának fokozottabb érvényesülését. Fontos Az Ószövetség és az igehirdető című írása, amiben hitet

¹²⁵ REUSS 2009; FABINY-KOVÁCS-MAGASSY 2003, 282-283.

¹²⁶ Lelkipásztor 1946. április, 57-58. (Scholz László)

¹²⁷ SZEBIK 1989; Magyar Életrajzi Lexikon. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/g-gy-757D7/groo-gyula-75A5A/>

tett az Ószövetség keresztény használata mellett. Publikált katechetikai témában is, és síkra szállt az egyházon belüli nagyobb szociális igazságért. Írásaiban erős Luther Márton hatása és érezhető Karl Barthé is. A Keresztyén Igazságban is az aktívabb szerzők közé tartozott, írt teológiáról és egyházi életről egyaránt, érdekesség, hogy a jógának is szentelt cikket. Az Evangélikus Theologia (Dezséry László rovatában) több recenziót is közölt tőle.¹²⁸

Dezséry Lászlót (1914-1977) 1936-ban szentelte lelkésszé Raffay Sándor püspök. Pesti segédlelkészi szolgálat után 1941 és 1949 között egyetemi lelkész volt, majd az óbudai gyülekezetben szolgált. 1945-ben Raffay Sándor püspök lemondását követelte, és elkötelezte magát a szociáldemokrata párt mellett. Legnagyobb hatású írása az 1948-as Nyílt levél az evangélikus egyház ügyében – amiben bírálta Ordass Lajos püspököt és általában az egyház működését. Egyértelművé vált baloldali elkötelezettsége és politikai elfogadottsága. Miután Ordass Lajost eltávolították a Bányai egyházkerület éléről, 1950 májusában őt választották püspökké. 1956. október 30-án mondott le tisztségéről, amit 1958-ban néhány órára visszavett, ezt követően szakított az egyházzal, újságíróként, néhány évig országgyűlési képviselőként működött. 1941-ben „Lélek, s szabad nép...” címen magyar evangélikus költők istenes verseit adta ki. 1942-ben templomozó kátét jelentetett meg. 1948-ban az oslovi keresztény ifjúsági világtalálkozóról adott közre beszámolót. Szintén még püspöksége előtt szerkesztőbizottsági tagja volt a Keresztyén Igazságnak és az Evangélikus Életnek, rovatvezetője az Evangélikus Theológiának.¹²⁹ A Lelkipásztor vizsgált évfolyamainak tizenhetedik legtöbbet publikáló szerzőjeként elsősorban igehirdetési vázlatokat írt, melyek textuszerűek és teocentrikusak voltak. Népszerűsítette Karl Barth Credóját és Mórocz Sándor vallásstanító lelkésszel közös lapszemlét készített. A Keresztyén Igazság harmadik legaktívabb szerzője volt. Itt több cikk is megjelent tőle az egyetemisták vallásosságáról, a katolikus szentkultusról, társadalmi és irodalmi kérdésekről. Az Evangélikus Theológiába rovatvezetői szerepe mellett több cikket is írt, elsősorban a keresztséggel kapcsolatos könyvrecenziókat.¹³⁰

Veöreös Imre (1914-1999) 1938-ban lett lelkész. Tanult Erlangenben is. Győrött született, és ott is szolgált 1938-ban, majd 1940 és 1950 között. 1950 és 1953 között a Lelkésznevelő Intézet igazgatója. Ezután gyülekezeti lelkész, de közben 1957-ben egyetemes főtitkár. 1947. január és 1952. február között, valamint 1957-ben a Lelkipásztor felelős

¹²⁸ Lelkipásztor 1940. október, 456-463. (Groó Gyula)

¹²⁹ KORÁNYI 2019.; Magyar Életrajzi Lexikon. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/d-750BB/dezsery-laszlo-751F1/>

¹³⁰ Lelkipásztor 1940. augusztus, 356-362. (Dezséry László); 1941. november, 616-618. (Dezséry László)

szerkesztője. Az Új Harangszó, a Diakónia és a Credo szerkesztője, a Keresztyén Igazság szerkesztőbizottsági tagja is volt. A teológiai akadémia díszdoktori címet adományozott neki 1991-ben. Nagy hatással volt rá az ébredés és a kortárs német teológia egyaránt, fontosnak tartotta a teológiai éledést.¹³¹ A Lelkipásztornak a korszakban a második legaktívabb szerzője volt. Az egyházi év egyes vasárnapjainak sajátosságait kibontó cikkek többségét ő írta. Ebben főleg Leonhardt Fendtre és Friedrich Büchselre támaszkodott. Élehangú kritikát írt a konfirmációi gyakorlattal szemben, sürgetve a reformátori alapokhoz való visszatérést és a pietizmus hatásával való szakítást. Az élő gyülekezet kialakítása című, két részben közölt cikkében harcot hirdetett a teológiátlanság ellen, emellett az evangélizációt is szorgalmazta, de annak egyes stílusbeli sajátosságait bírálta. Igehirdetési vázlatok textusszerűek és krisztocentrikusak. A Keresztyén Igazság is több írást közölt tőle, elsősorban a népfőiskolákkal kapcsolatban. Az Evangélikus Theológiában nem jelent meg cikke.¹³²

Érdekes megállapítani, hogy a folyóiratokban legaktívabb kilenc szerző viszonylag fiatal volt, 1893 és 1914 között születtek, azaz 1940-ben 26 és 47 év közöttiek voltak, kilencből négyen 1911 és 1914 között születtek. Doktori fokozattal a korszakban hárman rendelkeztek közülük (Groó Gyula csak évtizedekkel később szerezte meg), hárman évtizedekkel később díszdoktori címet kaptak. Bár ők voltak a Lelkipásztornak is a legaktívabb szerzői, annak szerkesztőbizottságában nem ők ültek (kivéve közülük a legidősebbet, Túróczy Zoltánt, aki két év felelős szerkesztői munka után bizottsági tag lett), hanem idősebb lelkészek (jellemzően esperesek), akik inkább csak néhány igehirdetési vázlatot publikáltak. A szerkesztőbizottságnak ez a reprezentatív jellege a Keresztyén Igazság esetében nem érvényesült. (Ott a reprezentáció egy másik formája, a kezelhetetlenül magas bizottsági létszám a feltűnő.)

Négyen közülük hosszú éveken át szolgáltak a győri gyülekezetben, Kapi Béla püspök közvetlen munkatársaként. Kettő a soproni fakultás tanárai voltak, az oktatói kar fiatalabbik feléhez tartoztak (egyikük nyugat-dunántúli, másikuk erdélyi és budapesti kötődéssel). Hárman Budapesten szolgáltak, egyikük táborigazgatóként, másikuk gimnáziumban, majd a zuglói gyülekezetben, harmadikuk egyetemi lelkészként. Ebben a névsorban is megfigyelhető

¹³¹ SÁRKÁNY 2009, 7-13.

¹³² Lelkipásztor 1940. április, 198-203. (Veöreös Imre), 1940. május, 250-254. (Veöreös Imre); 1941. május, 282-290. (Veöreös Imre); 1941. június, 332-335. (Veöreös Imre)

a győri lelkészek erős szerepe, és természetesen a teológiai kar és Budapest jelenléte. Meglepő, hogy Győrön, Budapesten és Sopronon kívül más centrum nem rajzolódik ki.

Megfigyelhető náluk Karl Barth, az ébredés és a Luther-reneszánsz hatása is. Viszont mindegyiküknél keverednek ezek a hatások. Ezt jól mutatja az, hogy időnként a három eltérő irányzatra egységesen, új tájékozódásként utalnak. Karl Barth befolyása a legkevésbé talán Túróczy Zoltánnál mutatható ki közülük, a leginkább pedig Groó Gyulánál és Urbán Ernőnél. Az ébredés mindegyiküket magával ragadta többé vagy kevésbé, a leginkább Túróczy Zoltánt. Evangélikus lelkészként magától értetődő, hogy Luther Márton teológiája fontos volt számukra, de a legtöbbet közülük Sólyom Jenő képviselt belőle.

Szellemi befolyásuk nem csak az 1940-es évekre terjedt ki, nyolcvan évvel később is elképzelhetetlen a magyarországi evangélikusság Túróczy Zoltán igehirdetése, Karner Károly bibliai kommentárjai, a Jer, örvendjünk keresztyének! áhítatoskönyv, Sólyom Jenő egyháztörténeti tanulmányai és Scholz László énekszövegei nélkül.

Az egyházpolitikára koncentráció őrsváltás szellemi értelemben is megvalósult. Viszonylag fiatal koruk és nagy hatásuk ellenére legtöbbjüket teljesen vagy részben félreállították vizsgált korszakunk végén vagy néhány évvel azt követően: Túróczy Zoltánt először 1945-ben, 52 évesen, 1957-ben, 64 évesen pedig végleg.¹³³ Karner Károlyt 1958-ban, 61 évesen nyugdíjazták. Szabó József 1952-ben, 50 évesen kényszerült lemondásra püspöki tisztségéről. Sólyom Jenőt 1958-ban, 54 évesen távolították el a teológiáról. Urbán Ernő 1943-ban, 35 évesen veszett oda a Don-kanyarban. Scholz Lászlót 1959-ben, 48 évesen távolították el a zuglói gyülekezetből. Groó Gyula egyetemes főtitkári megbízatásának 1952-es megszűnése után később mégis fontos szerepet kapott. Dezséry László ugyan 1950-ben, 36 évesen hatalomra jutott, de alig néhány évvel később még az egyházból is kisodródott. Veöreös Imre 1952-ben és 1953-ban, 38 illetve 39 évesen elveszítette vezetői megbízatásait, bár évtizedekkel később kapott szerkesztői feladatot.

Sokan jutottak hasonló sorsa a korszak más fontos személyiségei közül is: Nem volt független a politikai helyzet változásától Raffay Sándor 1945-ös lemondása.¹³⁴ 1948-ban letartóztatták Ordass Lajos bányai püspököt, Kapi Béla dunántúli püspök pedig lemondásra kényszerült. 1946 és 1950 között eltávolították a teológiáról Pröhle Károlyt, Deák Jánost,

¹³³ Dunántúli kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1945. 29.

¹³⁴ Dunántúli püspöki körlevél V/1944-45. 1945. jún. 30. 4.

Budaker Oszkárt, Jánossy Lajost és Kiss Jenőt, br. Podmaniczky Pál 1949-ben elhunyt. Tehát négy év alatt a kilenc teológiai tanárból csak három maradhatott a helyén, 1958-ban őket (Wiczián Dezső, Karner Károly, Sólyom Jenő) is nyugdíjba kényszerítették. 1955-ben a korábban könyvtárosként, majd 1947-től teológiai tanárként szolgáló 44 éves Ferdinánd Istvánt is falusi gyülekezetbe helyezték.¹³⁵

¹³⁵ SZEMEREI 1992.

IV. Különböző témák megjelenése a vizsgált írásokban

Az alábbiakban különböző aktuális kérdések és teológiai áramlatok megjelenését vizsgálom a vizsgált korszak evangélikus folyóiratcikkeiben és könyveiben, különös tekintettel a Lelkipásztorra.

4.1. Társadalmi egyenlőtlenségek

1945-ig jelentősek voltak a társadalmi különbségek, főleg az egymilliós létszámú kis- és középparasztság, az egymilliós törpebirtokosi réteg és a másfélmilliós földnélküli szegényparasztság élt nehéz körülmények között.¹³⁶ Ez a súlyos kérdés szinte említésre sem került a vizsgált folyóirat-évfolyamokban. Csupán néhány alkalommal került elő ez a témakör:

Kiss Samu nagybarátfalui lelkész tett említést a társadalmi téren mutatkozó nyomorról és visszáságokról.¹³⁷

Gyarmathy Dénes igehirdetési vázlatában a három pont egyike a vagyoni különbségekről szólt: „Nem ismert a Szentlélek rang és vagyoni különbséget sem. Az élet ismeri és ismeri a keresztyénség is, de nem a Szentlélekhez való viszonyban. »Az én szolgálóimra és szolgáló leányaimra is kitöltök azokban a napokban az én Lelkemből.« Ez a Lélek lerombolja a sokszor nagyon is fájdalmas társadalmi válaszfalakat és lelki egységbe forrasztja a különböző osztályokat. Elveszi az alantasok szívéből a zúgolódást, keserűséget, s megtölti a felettesek szívét igazi testvérszeretettel.»¹³⁸

Bonnyai Sándor KIE-titkár négyoldalas kritikus írását jelentették meg a Bölcsőtől a koporsóig rovatban. Ebben a társadalmi egyenlőtlenségek egyházi megjelenését is bírálta: „Paraszt és iparos ifjúságunk nagy általánosságban nem vár semmit a lelkésztől. Ifjúságunknak ez a tekintélyes nem-diák rétege egészen gyakorlati, életrevaló gondolkodású. Tapasztalata az, hogy az ő véleménye, kívánsága nem irányadó. [...] A *társadalmi*

¹³⁶ ROMSICS 2005, 197-200.

¹³⁷ Lelkipásztor 1940. január, 34. (Kiss Samu)

¹³⁸ Lelkipásztor 1940. május, 233. (Gyarmathy Dénes)

különbségek is fájnak az ifjúságnak, épen azért szeretnék, ha a lelkészüket azt nem éreztetné velük. A gazdasági élet igazságtalanságaira is várják a lelkésztől az ige üzenetét: »Isten az embernek a vagyont sáfárkodásra adta, amivel minden embernek el kell számolni. Meg kellene látnunk, hogy nem igazság az, hogy az egyik embernek egész kenyere van, a másiknak morzsák is alig jutnak.« Az Ige üzenetét az egész élet területén érvényesíteni kell, de nemcsak az alsóbb társadalmi osztályok felé, hanem fölfelé is, a hatalom birtokosai felé.»¹³⁹

Urbán Ernő A lelkipásztor műhelye című cikksorozatban néhány, ebbe a témakörbe vágó, az 1930-as években, magyar nyelven megjelent könyvet is a Lelkipásztor olvasóinak figyelmébe ajánlott: Makkai Sándor: Nem békességet... (Evangélium és humánus. Az evangélium szociális üzenete), Tavasz Sándor: A szociális és gazdasági törekvések theológiai-etikai megítélése, Horváth Jenő: A szociális kérdés az egyházban, Nikolai Alexandrovich Berdyajev: Marxizmus és egyház, Hermann Kutter: Szocializmus és keresztyénség. Különösen is érdekes, hogy olyan műveket is javasolt, amik a marxizmust vagy azzal rokonítható eszméket pozitív színben tüntetnek fel.¹⁴⁰

Spiegel-Schmidt Frigyes dunántúli egyházkerületi missziói másodlelkész igehirdetési vázlatában „az úgynevezett fiatal nemzetek” szociális téren elért előrelépéseit méltatja: „Csak csodálattal tekinthetünk azokra, akik talán évszázadokra új alapokra fektetik le a világtörténelmet. [...] Lehet, sőt valószínű, hogy az eljövendő világban kevesebb lesz az önző kapzsiság és a gyáva nyárspolgári jellemtelenség és több lesz a szociális felelősségérzet és a bátran színvalló áldozatkészség.” Ennek ellenére nem azonosítja a tengelyhatalmak társadalompolitikáját a mikeséi szociáletikával: „Minden kornak megvannak a maga bűnei [...] ezért kell minden áldásos emberi újjáépítésnek egyszer belülről megrothadnia és magában összeomlania.»¹⁴¹

Mády Zoltán budapesti tanár, későbbi dunáninneni egyházkerületi felügyelő sürgette a földreformot, és példamutató reform végrehajtására biztatta az evangélikus egyházat 1940-ben.¹⁴²

¹³⁹ Lelkipásztor 1940. június, 296-297. (Bonnyai Sándor)

¹⁴⁰ Lelkipásztor 1940. március, 102. (Urbán Ernő)

¹⁴¹ Lelkipásztor 1940. december, 44. (Spiegel-Schmidt Frigyes)

¹⁴² Keresztyén Igazság 1940. január, 11-13. (Mády Zoltán)

Várad Lajos csepeli lelkész figyelmeztető írást közölt arról, hogy az evangélikus egyház milyen kevéssé tudja megszólítani a munkásokat.¹⁴³

Weiszer Elek miskolci vallástanító lelkész Ezekért a fiúkért valaki felelős! című írásában a társadalom vallástalansága és erkölcstelensége mellett a nehézsorsú, elkallódott gyerekekkel kapcsolatban a vallástanító lelkészek és általában az egyház felelősségére mutat rá.¹⁴⁴

Dezséry László budapesti egyetemi lelkész és Mórocz Sándor budapesti vallástanító lelkész lapszemléjében a Kelet Népeből rövid idézetet közöl arról, hogy Arvi Järventaus finn lelkész és író számára milyen lesújtó tapasztalat volt „a magyar földtelen paraszt nyomorúságos helyzete”.¹⁴⁵

Karner Károly teológiai tanár a közelmúlt és a jelen teológiai irányzatait bemutató sorozatában így értékelte a vallásos szocializmust: „Ha a szociáldemokrácia megítélése és értékelése az ifjabb Blumhardt és a svájci vallásos szocialisták részéről az újabb fejlődés tükrében rajongásnak bizonyult is, mégis a vallásos szocializmus jelentősen ébresztette az egyház lelkiismeretét, s ebben a vonatkozásban üzenetének ma is van mondanivalója.”¹⁴⁶

Csepregi Béla ösztöndíjas segédlelkész finnországi beszámolójában a szociáldemokrata meggyőződést és a Lélektől való újjászületést gyakorlatilag egymást kizáró jelenségnek értékelte.¹⁴⁷

Karner Károly teológiai tanár „A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka főirányai” című cikksorozatát azzal zárja, hogy társadalmi kérdésekre hívja fel a figyelmet: „fel kell számolni a magyarságban, de egyházunkban is a neobarokk korszellemet, mely a súlyos egyházi és magyar problémák megoldását mindenütt gátolja és megköti. A fiatal nemzedék mélységesen átérzi a mai magyarság nagy kérdéseit, az egyke, az aránytalan földelosztás problémáit és a nemzetiségi kérdést. Látja és egyre fokozódó figyelemmel kíséri azokat a törekvéseket, melyek e kérdéseket egyházunkon kívül igyekeznek megoldásra vinni

¹⁴³ Keresztyén Igazság 1940. június, 144-146. (Várad Lajos)

¹⁴⁴ Lelkipásztor 1940. december, 54-57. (Weiszer Elek)

¹⁴⁵ Lelkipásztor 1941. november, 618. (Dezséry László)

¹⁴⁶ Lelkipásztor 1941. február, 118. (Karner Károly)

¹⁴⁷ Keresztyén Igazság 1940. január, 16. (Csepregi Béla)

és keresi azokat az utakat, melyek népünk e nagy életkérdéseiben valóban evangéliomi megoldást adhatnának.”¹⁴⁸

Scholz László áhítatában ilyen lelkészeszményt vázolt fel: „Többet tenni, mint ami híványbeli kötelességünk; aránytalanul kedvezni az erőtléneknek; örömmel dolgozni mások helyett is; nem irigykedni arra, akinek nagyobb a fizetése, jobb a ruhája, fényesebb a »szerencséje«; jogos járandóságról is imitt-amott lemondani.”¹⁴⁹

Szabó Lajos kissomlyói lelkész gyámintézeti igehirdetésében előkerült társadalmi kérdés is: „Miképpen maradhat meg az Isten szeretete, a mi magyar nemzetünkben, ha továbbra is elnézzük a kunyhó földhöz ragadt szegénységét, magyar tömegek teljes lerongyolódását?”¹⁵⁰

Nagy Miklós zalaegerszegi lelkész gyámintézeti igehirdetésében a különböző társadalmi osztályok együttműködését szorgalmazza, emlékeztetve a gazdasági világválság továbbgyűrűzésére a gazdaság különböző területei között.¹⁵¹

Mohr Gedeon kassai lelkész csak mellesleg, de nagy konkrétsággal utalt a népi mozgalomra: „Szétporló szendergések után szociális látással küzdi le ellenfeleit az, aki jogot követel az alsó néprétegnek; osztálylátással törnek elő a Veres Péterek, Illyés Gyulák és Féja Gézák”.¹⁵²

A Keresztyén Igazságban Nyerészkedés, meggazdagodás, szociális felelősség címmel közölt Luther Márton Nagy kátéjából a hetedik parancsolat magyarázatát.¹⁵³

Ferdinánd István teológiai könyvtáros bírálta a meglévő társadalmi rendszert, de a szocializmus programját nem tartotta megoldásnak, szerinte csak fokozza a társadalom alapbaját. Kijelöli ezzel kapcsolatban az egyház küldetését: „Ahelyett , hogy az egyház valamely rendszer mellé állna, éber szemmel őrködik ,s rámutat arra, hogy bármelyik társadalmi rendszer lehet abszolúttá s megláttatja, ráébreszti híveit, hogy hol, mely ponton,

¹⁴⁸ Lelkipásztor 1941. május, 281. (Karner Károly)

¹⁴⁹ Lelkipásztor 1941. október, 525. (Scholz László)

¹⁵⁰ Lelkipásztor 1941. október, 561. (Szabó Lajos)

¹⁵¹ Lelkipásztor 1941. február, 143-144. (Nagy Miklós)

¹⁵² Lelkipásztor 1941. október, 543. (Mohr Gedeon)

¹⁵³ Keresztyén Igazság 1942. december, 265-268. (Luther Márton)

milyen burkolt, vagy külsőleg tetszetős, jogosnak látszó formában lett máris azzá a jelenlegi rendszer is.”¹⁵⁴

Az 1945-ös, több hónapnyi szünet után a Lelkipásztor Körlevél harmadik számában Kapi Béla dunántúli püspök emlékeztetett a böjt eleji bűnbánati hét 1943-ban elrendelt gyakorlatára, és felhívta a figyelmet az ebben a számban segítségként közölt áhítatokra¹⁵⁵, amik a szerző megjelölése nélkül jelentek meg. Az egyik áhítatban kemény hang szólal meg a társadalmi kérdésekről: „nem akartunk komolyan segíteni a szegényeken, most mindennél jobban kifosztottak vagyunk. Vagy: a felsőosztály és középosztály zöme magasan hordta a fejét, most meg a sorrendben utolsó lett, mert így mondják: munkásság, parasztság, értelmiség. Vagy Bereczky Albert igaz szava: »A két háború közötti jó 20 esztendő az Úristentől adott nagy türelmi idő volt, megcsinálni a régóta jajgatva várt szociális reformokat s ez a 20 esztendő eltelt minden egyébbel, csak éppen szociális reformokkal nem. Volt idő az evolúcióra. Akik ezt az időt elmulasztották, ne sírjanak rajta, ha most helyrehozta mulasztásukat a revolúció.« — Isten minden mai konkrét nemzeti nyomorúsággal konkrét nemzeti bűneinkre akar figyelmeztetni.”¹⁵⁶

Schulek Tibor budapesti tábori lelkész a Belmissziói Munkaprogramban a tizedről szóló írásában a tized egy részének a rászorulók javára fordítását tartja természetesnek.¹⁵⁷

A Lelkipásztor Körlevélben is beszámolt a püspöki kar közös körlevélben a németek kitelepítése elleni tiltakozásáról. A lelkészeket felhívták a segítségükre: „Lelkipásztori szívének hűségével, szeretetével és támogatásával álljon áttelepítésre ítélt híveink mellé. Részesítse őket lelki gondozásban, hogy nehéz válságukban ne nélkülözzék egyházunknak az evangéliumban adott erősítését. Mivel a kormányrendelet bizonyos esetekben mentesítést biztosít, szolgáljon nekik tanácsadással és védelemmel!”¹⁵⁸

Nemcsak társadalmi, hanem belső egyházi témaként is előkerültek szociális szempontok, egyrészt az egyházi adózás aránytalanságaival, másrészt a különböző státuszú lelkészek anyagi helyzetével kapcsolatban:

¹⁵⁴ Keresztyén Igazság 1944. április, 85-90. (Ferdinánd István)

¹⁵⁵ Lelkipásztor 1946. február, 23. (Kapi Béla)

¹⁵⁶ Lelkipásztor 1946. február, 22. (szerző megjelölése nélkül)

¹⁵⁷ Lelkipásztor 1946. május, 74. (Schulek Tibor)

¹⁵⁸ Lelkipásztor 1946. február 18., 37. (Kapi Béla, Kuthy Dezső, Ordass Lajos és Marcsek János)

Túróczy Zoltán tiszai püspök Az első papszentelési beszédben konkrét leírását adta annak, milyen pontokon érvényesül szociális igazságtalanság az egyházszervezet működésében: „Gondolok azután az egyházi adózásra. Mennyire félünk érvényesíteni azt a progresszivitást, amely egyedül méltó az Isten anyaszentegyházához, s amelyet az állam sokkal erőteljesebben, keresztyénibb módon érvényesít, mint az egyház a maga adókivetésénél! Nem tudok megszabadulni attól a gondolatomtól, hogy a szegényebb emberek aránylagosan nagyobb terheket hordoznak, mint azok, akiknek több adatott s éppen ezért tőlük több is volna kívánható. Gondolok olyan egyháziadó-kivetésekre, amelyeknek el kellene tűnniök: a párbérre, amely teljesen igazságtalan, a különböző lélek-pénzekre, amelyek nemcsak az egyes egyházközségeken belül vannak meg. A magasabb egyházi fokozatoknál is mennyi anyagi terhet oldunk meg lélekszám szerint azért, mert így egyszerűbb! Gondolok a közalapi járulékok kivetésére, meg arra a teherhordozásra, amely egyszerűen a gyülekezetek számával osztja el a nyugdíjterheket nem gondolva arra, hogy a szegényebbek hogyan bírják el. Ez vagy kényelemszeretet, vagy emberekben való válogatás, bizonyos félelemből való kímélése azoknak, akik a maguk anyagi erejénél fogva nagyobb befolyással rendelkeznek.”¹⁵⁹

Mihalovics Samu béri lelkész az adóalapi segélyről írt véleménycikkében amellet kardoskodik, hogy az adóalapi segélyt részben se fordítsák kisebb gyülekezetek megsegítésére vagy általánosságban beruházásokra, hanem kizárólag az egyházi adóval túlterhelt gyülekezeti tagok adójának csökkentésére.¹⁶⁰

Weiszer Elek miskolci vallástanító lelkész a vallástanító lelkészek rendezetlen jogi és anyagi helyzetére hívta fel a figyelmet, sürgetve a megoldás keresését.¹⁶¹

Groó Gyula győri vallástanító lelkész „A szociális kérdés egyházunkban” című írásában elsősorban a segédlelkészek alulfizettségét teszi szóvá, de fellép a könyvírás és – kiadás gazdaságtalan modellje és az állások betöltésnél a szociális szempont helyett a protekció szerepe ellen is.¹⁶²

Bányai Béla várapalotai parókus lelkész A segédlelkészeink léte és egyházunk jövője című írásában az egyház létkérdéseként nevezte meg a segédlelkészi fizetések emelését. Ezt különösen is sürgetővé tette a korszakban jelentkező lelkésztöbblet, a százötven parókusi és

¹⁵⁹ Lelkipásztor 1941. április, 268. (Túróczy Zoltán)

¹⁶⁰ Lelkipásztor 1941. augusztus, 466-470. (Mihalovics Samu)

¹⁶¹ Lelkipásztor 1941. január, 103-105. (Weiszer Elek)

¹⁶² Lelkipásztor 1941. április, 259-260. (Groó Gyula)

vallásitanító lelkészi állással rendelkező Dunántúli egyházkerületben tíz év alatt százhat lelkészt szenteltek, sokan közülük 1941-re már hat-tíz éve voltak segédlelkészek, az átlagos parókusi fizetés töredékéért. Megoldásnak leánygyülekezetek anyagyülekezetté szervezését és központi pénztár felállítását javasolta, a gyülekezetek nagy autonómiáját akadálynak látva a szükséges lépések megtételében.¹⁶³

A Békési egyházmegye lelkészegyesülete kidolgozott indítványt közölt a falusi lelkészgyerekek taníttatásának elősegítése érdekében.¹⁶⁴

A vizsgált folyóiratokban tehát megjelent a társadalmi egyenlőtlenségek témaköre, de nem vált központi témává. Több szerző is szorgalmazta az igazságtalanságok enyhítését. A baloldali politikai mozgalmakkal szemben sokaknál érződik az elítélő álláspon. Határozottan, sokszor egészen konkrétan fogalmaznak meg javaslatokat az egyházon belüli igazságtalanságok felszámolására, de nem látszik nyoma annak, hogy ezen a téren ezekben az években komoly előrelépés valósult volna meg.

4.2. A trianoni béke revíziója

A trianoni békediktátum súlyos következménye, majd az ezen változtató 1938 és 1941 közötti területi visszacsatolások fontos témái voltak a két világháború közötti magyarországi közéletnek. Magától értődő, hogy ez a kérdéskör a Lelkipásztor hasábjain is felbukkant.

Többször is megszólalt a revíziós sikerekkel kapcsolatos hálaadás hangja, Isten csodálatos, kegyelmi tettének tulajdonítva különösen az első bécsi döntést.¹⁶⁵ Hangsúlyozták a békediktátum ítéletes voltát¹⁶⁶, az elszakított területeken élő magyarok szabadságvágyának jogosságát¹⁶⁷, bűnvallásra hívtak a revízióval szembeni kételyek miatt¹⁶⁸. Időnként a kor ismert toposzai is előkerültek: párhuzam Krisztus és a magyar nemzet sorsa között¹⁶⁹, Isten

¹⁶³ Lelkipásztor 1941. július, 418-420. (Bányai Béla)

¹⁶⁴ Lelkipásztor 1941. november, 612-614. (a Békési egyházmegye lelkészegyesülete)

¹⁶⁵ Lelkipásztor 1939. december, 23. (Egyed Aladár); 1940. április, 182-183. (Csengődy Lajos); 1940. október, 465. (Harmati Béla); 1940. november, 514. (Lukácsy Dezső); 1941. június, 342. (Tarján Béla)

¹⁶⁶ Lelkipásztor 1941. január, 82. (Deák János)

¹⁶⁷ Lelkipásztor 1941. június, 362. (Jávor Pál)

¹⁶⁸ Lelkipásztor 1941. július, 384. (Jávor Pál)

¹⁶⁹ Lelkipásztor 1939. december, 23. (Egyed Aladár)

igazsága, „amelyet a Kárpátok és az Adria tájaira ezeréves vérbetűkkel, magyar vérbetűkkel írt”¹⁷⁰. Vető Lajos diósgyőr-vasgyári alesperes, későbbi püspök is a szabadságot elsősorban a nemzeti összetartozás lehetővé tételével azonosította, az istenti akaratot pedig trianoni szerződés revíziójával: „hogya a trianoni s egyéb bilincsek is szakadoznak széjjel, mind-mind nem a szabadság csodálatos gyümölcsei-e? [...]Azok, akik a világ urai voltak, nem akarták Isten jóságos és kegyes akaratát a magukévá tenni többi embertársukkal szemben. [...] mit sem törődtek népekkel és embertömegekkel, melyek mérhetetlen nyomorúságban, a rájuk mért igazságtalanság terhei alatt roskadozva sínylődtek. [...] Ekkor azonban megtörtént a nagy fordulat. És tart még most is. [...] Isten mégse csúfoltatik meg, hogy az Úr táborbaszállt, kinyújtotta hatalmas karját s munkában van, hogy megtörjön minden gonosz szándékot és akaratot, mely az ő nevét megszentelni s országát hozzánk jönni nem engedi.”¹⁷¹ Hangot kapott a vágy a további, teljes revízióra, nem korlátozódva csupán a magyartöbbségű területekre.¹⁷² Viszont hangsúlyos volt az a tényező is, hogy a revízió nem háborús úton történt és ezután is vérontás nélkül történjen.¹⁷³ Túróczy Zoltán területileg illetékes püspök Észak-Erdély visszatérését köszöntő soraiban testvéri hangon szólította meg a szász egyház tagjait is.¹⁷⁴

A közvélekedést leginkább meghaladó gondolatokkal Túróczy Zoltán tiszai püspök lelkészevangélizációs igehirdetésében találkozhatunk: „Egészen bizonyos az, hogy a nacionalisták internacionalistáknak tartják Isten gyermekeit. A nacionalistáknak, akik pedig nem szerethetik jobban sem fajtájukat, sem hazájukat, mint mi, mindig botránkozás az, hogy mi nem az integer Magyarországon látjuk az igazi mennyországot, hanem egy másik országban és annak az országnak eljöveteleért imádkozunk elsősorban, mert tudjuk, hogy Magyarország sorskérdéseinek megoldása is egyedül Isten országának eljöveteletől függ. Ezt ők megérteni nem tudják, de nem is akarják. Ezért marad rajtunk az internacionalista bélyeg.”¹⁷⁵

¹⁷⁰ Lelkipásztor 1940. április, 182. (Csengődy Lajos)

¹⁷¹ Lelkipásztor 1941. június. 364., 366., 367-368. (Vető Lajos)

¹⁷² Lelkipásztor 1940. június, 306. (Szabó József); 1940. november, 514. (Lukácsy Dezső)

¹⁷³ Lelkipásztor 1940. július, 324. (Mohr Gedeon); 1940. október, 465. (Harmati Béla)

¹⁷⁴ Lelkipásztor 1940. október, 493. (Túróczy Zoltán)

¹⁷⁵ Lelkipásztor 1941. február, 153. (Túróczy Zoltán)

Érdekes fejleménye volt a revíziós sikereknek, hogy a nemzeti egységhez vallási egyeséget is követeltek egyesek. Ezzel a nézettel Sólyom Jenő teológiai tanár szállt szembe.¹⁷⁶

Ahhoz képest, hogy a kor közbeszédét milyen mértékben dominálta a határrevízió ügye, a Lelkipásztor hasábjain nem jelent meg nagy súllyal. (630 írásból 15 foglal állást ebben a kérdésben.) A véleménynyilvánítások iránya nagyrészt egybevágott a kor hivatalos propagandájával, mégis általában mérsékeltebb volt a hangvétele.

4.3. Totalitárius ideológiák

A korszakban terjedő totalitárius ideológiákra többször is utaltak a Lelkipásztor vizsgált korszakának szerzői (630 írásból 31-ben), szinte minden alkalommal negatív élel.

Már a Lelkipásztor 1940. januári számában is megjelent ez az álláspont: „Utálatos dolog az emberek istenítése. Pedig ez korunknak az egyik rút betegsége. Jobban mondva ragályos betegsége.”¹⁷⁷ Később is felbukkant a totalitárius ideológiák általános elítélése¹⁷⁸, volt, hogy közülük a kommunizmus bűneit hangsúlyozták jobban.¹⁷⁹ Karner Károly a kortárs teológiai irányzatokkal kapcsolatban értékelte a totalitárius ideológiáktól való elhatárolódást.¹⁸⁰ Gyakran ugyanazzal az elkötelezettséggel támadták a németországi és a szovjetunióbeli egyházellenes megnyilvánulásokat¹⁸¹, így fogható fel az is, amikor 1941-ben hálát adtak azért, hogy Magyarországon még szabadon lehet hirdetni az evangéliumot.¹⁸² Zászkaliczky Pál főtí esperes pedig 1940-ben felvetette azt a kérdést, hogy a terjedő diktatórikus-totális államelvnek befolyásolnia kell-e az egyházigazgatás működését is¹⁸³.

¹⁷⁶ Keresztyén Igazság 1942. november, 240-245. (Sólyom Jenő)

¹⁷⁷ Lelkipásztor 1940. január, 36. (Stadtrucker Gyula)

¹⁷⁸ Lelkipásztor 1941. október, 540. (Weinberger Gusztáv), 1940. július, 344. (Foltin Brúnó)

¹⁷⁹ Lelkipásztor 1941. július, 414-415. (Túróczy Zoltán)

¹⁸⁰ Lelkipásztor 1941. február, 117. (Karner Károly); 1941. március, 166. (Karner Károly)

¹⁸¹ Lelkipásztor 1940. december, 55. (Weiszer Elek)

¹⁸² Lelkipásztor 1941. április, 228. (Cséry Lajos); 1941. október, 539. (Túrmezei Sándor)

¹⁸³ Lelkipásztor 1940. szeptember, 450. (Zászkaliczky Pál)

Somogyi József keresztény alapon bírálta a turánizmus eszméjét.¹⁸⁴

Természetesen gyakoribb volt kommunista egyházüldözés bírálata.¹⁸⁵ Ennek józan hangvételő, de időpontja miatt egészen drámai példája Veöreös Imre írása az 1945. február-márciusi számban: „Akármint forduljon is nemzetünk sorsa, a régi kötelező egyházi nevelési rendszer aligha tér vissza. Már most elő kell készítenünk népünket a várható »átállásra«. Az eddig is önkéntesebb ízű konfirmációnak változatlan, sőt hangsúlyozottabb fenntartása kis híddá lehet (sok mással együtt) a régi kötelező rendszertől a sejtett új, önkéntes alapokra épülő egyházi neveléshez.”¹⁸⁶

A nemzetiszocialista ideológiával kapcsolatban Spiegel-Schmidt Frigyes dunántúli egyházkerületi missziói lelkész írt pozitívan: „nem akarja azokat az érdemeket lekicsinyelni, amelyeket az úgynevezett fiatal nemzetek szereztek és még szerezni fognak a megvénhedt Európa gyökeres megújulásáért vagy saját szociális életük tökéletesítéséért. Csak csodálattal tekinthetünk azokra, akik talán évszázadokra új alapokra fektetik le a világtörténelmet.”¹⁸⁷

De ilyen értelemben hasonlította a német nemzetet a hazatérő tékozló fiúhoz Vető Lajos későbbi püspök is 1941-ben: „Az Ember ma ott tart, hogy megy, szinte menekül vissza, ahhoz, ami régi. Sokszor hatalmas büntudattal, méltatlanságának és hitványságának teljes tudatában, mint a tékozló fiú. [...] Megy vissza az ősi közösség felé, újra kell neki az apai ház, a nemzeti kötelékek, az egyház. [...] Nem kell különleges látnoki képesség, hogy észrevegyük, ma itt tart az európai emberiség tekintélyes része, s ami a legelgondolkodtatóbb: éppen a lutheri reformáció népe tör előre ezen az úton olyan elemi erővel, akkora odaadással, hogy útjában előreláthatólag semmisse állíthatja meg, mint ahogy a tékozló fiú is ment-ment, talán sokszor futott étlen-szomjan előre, visszafelé”.¹⁸⁸

De arra is találunk példákat, amikor egyoldalúan a nemzetiszocialista-fasiszta ideológia ellen emeltek szót. Túróczy Zoltán tiszai püspök lelkészevangélizáción elmondott igehirdetésében határozottan foglalt állást: „Azt mondják, hogy a keresztyénség, mint a

¹⁸⁴ Keresztyén Igazság 1940. február, 46-49. (Somogyi József)

¹⁸⁵ Lelkipásztor 1940. június, 295. (Balczó András); 1940. szeptember, 414. (Smid István), 442. (Ittész Mihály); 1941. március, 196. (Harmati Béla); 1941. május, 317. (Túróczy Zoltán); 1941. szeptember, 492. (Harmati Béla); 1941. október, 553. (Kemény Lajos)

¹⁸⁶ Lelkipásztor 1945. február-március, 22. (Veöreös Imre)

¹⁸⁷ Lelkipásztor 1940. december, 44. (Spiegel-Schmidt Frigyes)

¹⁸⁸ Lelkipásztor 1941. június, 365. (Vető Lajos)

türelem vallása, nem illik bele azokba a sorsproblémákba, amelyek most megoldásra várnak. Nekünk — mondják — nem a keresztyénség enervált embereire van szükségünk, hanem új, duzzadó életerővel rendelkező emberek kellene, akik a régi pogány őserőt őrzik magukban bizonyos keresztyén átszínezéssel. [...] A tanítványoknak el kell hordozni ezt az üldöztetést és ez nem kevésbé fáj, mint mikor megkérdőjelezzük egyházunkhoz való őszinte ragaszkodásunkat. Nem tartanak eléggé jó magyarnak, hanem egy idegen állam állampolgárának és képviselőjének.”¹⁸⁹

Az 1940. augusztus 30-án aláírt német-magyar kisebbségi megállapodás az addiginál is nagyobb lendületet adott a Volksbund tevékenységének, ezért komoly aktualitása volt Ziermann Lajos soproni esperes 1941. március 15-ére írt ígéhirdetésének: „S azért hiába van, ha a napjainkban külföldről becsempészett elméletekkel, teóriákkal el akarják homályosítani a szabadságnak, a hazának, nemzetnek a fogalmát s szabadságnak nevezik azt, ami nem szabadság, hazának, ami nem haza, nemzetnek azt, ami nem nemzet. S hiába akarnak minket népi, faji, vérbeli összetételek szerint csoportosítani s a népeket mindenféle gazdasági érdekek szerint, mint ők mondják, élettéri érdekek szerint, ide-odatologatni. Nem! Ha a nyelv, melyen anyánk ajka beszélt s a vallás, amelyért apánk szíve hevült s a származás meg is különböztet bennünket egymástól, a haza szeretetében nem lehet különbség köztünk.”¹⁹⁰

Bárdossy László miniszterelnöksége idején különösen is erős éle volt Urbán Ernő tábori lelkész István király ünnepére írt ígéhirdetésében szereplő szakaszának: „Ma nemzeti bűnbánatot kell tartanunk. Be kell ismernünk, hogy elszakadtunk István király keresztyén nemzetétől, pogány hazafiságért lelkesedtünk és emberi eszményeket követtünk.”¹⁹¹

A háború vége után másként került elő a totalitárius ideológiákhoz viszonyulás kérdése. Egyrészt kimondták az előző rendszerrel való azonosulás miatti bűnbánat szükségességét. 1946-ban a Lelkipásztor Körlevél áhítatanyagokat is közölt három bűnbánati alkalomhoz: „A nemzeti bűnbánatnak imádsággá kell válnia. Fasiszta botlásokról tett politikai bűnvallás még nem nemzeti bűnbánat. Nem elég politikai tényezők előtt mellünket vernünk, hanem bűneinkkel Isten elé kell térdelnünk!”¹⁹² Más megvilágításba helyezi a kérdést az, ahogyan néhány hónappal később a négy egyházkerület lelkészi vezetője kezdte körlevelét:

¹⁸⁹ Lelkipásztor 1941. február, 153-154. (Túróczy Zoltán)

¹⁹⁰ Lelkipásztor 1941. március, 188-189. (Ziermann Lajos)

¹⁹¹ Lelkipásztor 1941. augusztus, 445. (Urbán Ernő)

¹⁹² Lelkipásztor 1946. február, 21. (a szerző megjelölése nélkül)

„Akik másoktól bűnbánatot követelnek, azoknak elsősorban maguknak kell bűnbánatot tartani.”¹⁹³

Többször is hangsúlyozták, hogy az ellenséges propagandával szemben a vörös hadsereg és az új magyar államrend biztosítja a vallásszabadságot – ezzel hallgatólagosan a Lelkipásztorban korábban megjelent több állásfoglalást is alaptalan propagandának minősítve.¹⁹⁴ Érdekes, hogy Scholz László egyik írása ugyanezen megállapítások után mégis küzdelemre biztatással zárul: „Nem szorítkozhatunk a templomi munkára. Nem mondhatunk le a templomon kívüli szolgálatra való jogunkról, az ifjúságról, sajtóról, egyesületi munkákról, az ifjúsági egyesületekben, cserkészletben, bibliaiskolákban végzendő szolgálatunkról. Hangsúlyozta egyházunk iskolafelállítási és fenntartási jogát. Kérte a kötelező vallástanítás meghagyását. [...] Végleges kialakulás még nincsen. A jövő dönti el, hogy milyen lesz az egyház és állam viszonya és hogyan alakul ki egyházunk külső helyzete. [...] feltétlenül őrizzük meg egyházunk szabadságát, munkateljességét, lelki szolgálatát, belső rendjét. Küzdjünk az állam és nemzet szempontjából is fontos lelki munkánkért”¹⁹⁵

1946-ban már mutatkoztak olyan aggasztó jelek, amikre még fel tudták hívni a figyelmet. A hitoktatás háttérbe szorítása és az iskolák államosításának a terve a Lelkipásztor Körlevél hasábjain is többször előkerült.¹⁹⁶ Benczúr László budapest-kelenföldi vallástanító lelkész mind a két kérdésben a nemzetiszocializmus és az aktuális tervek között vont párhuzamot és ellenállásra biztatott.¹⁹⁷

1946 áprilisában a püspökök arra a veszélyre hívták fel a figyelmet, hogy politikai pártok ifjúsági szervezetei támadást intézhetnek az evangélikus egyházi ifjúsági munka ellen.¹⁹⁸

Szabó József győri lelkész, későbbi püspök 1946 júniusában teljes határozottsággal a hitvalló egyház eszményképe mellett foglalt állást: „Az egyház ha igazi, csak ez lehet: hitvalló egyház. [...] Az egyház és e világ között éppen ezért mindig bizonyos feszültség van.

¹⁹³ Lelkipásztor 1946. május, 75. (Kapi Béla, Kuthy Dezső, Ordass Lajos és Marcsek János)

¹⁹⁴ Lelkipásztor 1946. február, 18. *(a szerző megjelölése nélkül)*

¹⁹⁵ Lelkipásztor 1946. április, 57-58. (Scholz László)

¹⁹⁶ Lelkipásztor 1946. január, 12. *(a szerző megjelölése nélkül)*

¹⁹⁷ Lelkipásztor 1946. május, 71-72. (Benczúr László) A témát lásd részletesebben Az egyházi oktatás létjogosultsága című fejezetben.

¹⁹⁸ Lelkipásztor 1946. április, 63. (Kapi Béla, Kuthy Dezső, Ordass Lajos és Marcsek János)

Ha e-világ túlságosan jószemmel nézi az egyházat, az mindig gyanús, sőt egyházromlás jele. Az egyháznak szüntelen kísértése, hogy kiegyezzzék e-világgal. Jóban legyen vele, azaz ne legyen hitvalló egyház. Ennek mindig megalkuvás és elalkuvás az ára az egyház részéről. A hitvallás nem szerep, melyet az egyház olykor-olykor felvesz, hanem lényéből folyó kötelessége és sorsa. Mivel pedig a hitvallás, a bizonyágtézés, a tanúság, a martyron keserves dolog, azért az igazi egyház mindig harcoss egyház. Nem egyház az, amely akármilyen társadalmi renddel teljes békét köt, akármilyen politikai rendszerbe egészen belesimul, azaz akármiféle világformával azonosul. Mivel pedig a világ meg épen ezt akarja: hízelgés, etetés, semmibevevés vagy üldözés alakjában akarja maga alá gyűrni az egyházat, — az igazi egyház mindig szenvedő egyház. Egyszer megölik papjait, máskor kigunyolják bibliás híveit. A kettő lényegében ugyanaz.”¹⁹⁹

A Lelkipásztor Körlevél különszámaként közölték az országos egyházi elnökség 1946. május 20-ai beadványát Nagy Ferenc miniszterelnökhöz és az azzal tartalmában nagyrészt megegyező, június 25-én kelt közös püspöki pásztorlevelet. Ezekben fontosnak tartották, hogy utaljanak az egyház politikától való tartózkodására, mielőtt az egyház állammal szembeni felelősségét megfogalmazták: „Istentől kapott örökkévaló kötelessége szerint figyelni azonban az emberi életben az állam tényeit és felemeli szavát valahányszor olyan dolgokat lát, melyek a hatalom erkölcsi természetével, az evangélium tanításaival, vagy az igazságossággal össze nem egyeztethetők.” Leszögezték az egyház totalitárius ideológiákkal való szembenállását, célja az evangéliumi szeretet és a demokrácia igazságainak érvényesülése a társadalomban: „helyt állt az újpogányság támadásaival szemben is, amint félelem nélkül kész helyt állni mindenütt, ahol hitének és krisztusi küldetésének védelmében arra kényszerül.” Hangot adtak az egyházellenes irányzattal szemben, a krisztusi demokráciáért érzett aggodalmuknak. Hangsúlyozták viszont, hogy az evangélikus egyház nem képvisel reakciót, nem akarják visszafordítani a történelem kerekét. Teljesíteni akarja kötelességeit az állammal és a demokráciával szemben, de elvárja, hogy az állam se igehirdetői, se tanítói munkájában ne akadályozza. Határozottan kijelentették, hogy egyebek között „tanítómunkánknak iskoláinkban való szabad kifejtését [...] összes erkölcsi és szellemi erőink latbavetésével védeni fogjuk.” A miniszterelnöknek küldött beadványban erősebben fogalmaztak, amikor a veszedelmes, egyházellenes irányzatot diktátorokkal, fasiszta módszerekkel, Kultúrkampffal állították párhuzamba. Panaszt tettek a földbirtokreformmal, a németek kitelepítésével,

¹⁹⁹ Lelkipásztor 1946. június, 87. (Szabó József)

szlovák kisebbségi kérdéssel, az egyházi munkások életbiztonságával és a tanítás szabadságával kapcsolatos igazságtalanságokra és bizonytalanságra.²⁰⁰

A vizsgált folyóirat-évfolyamokban számos helyen, újra és újra megfogalmazták különböző szerzők a totalitárius ideológiák elfogadhatatlanságát, kifejtették káros hatásukat. Meglátásom szerint ezzel annak ellenére is fontos feladatot hajtottak végre, hogy az utókorban felmerülhet az a kérdés, tehettek volna-e ennél többet is.

4.4. A háború

Magától értődő, hogy az 1940-es években a folyóiratokban is gyakran említették a háború eseményeit (a Lelkipásztor 630 írásból 73-ban), a harci cselekményeket és a diplomáciai lépéseket. Gyakran csak futólag utaltak ezekre a vonatkozásokra, mint a kor meghatározó körülményeire, vagy lelki üzenetet illusztráltak csupán velük.

Több szerző is egyértelműen elítélte a háborút, a zsarnok agresszorokat.²⁰¹ Számos békéért mondott fohászt és óhajt foglaltak írásba.²⁰² A békevággy a világháború után is aktuális maradt,²⁰³ 1946 nyarán a püspökök istentiszteleti felolvasásra rendelt békeimádságot is közzétettek.²⁰⁴

Érdekes, hogy Vető Lajos későbbi püspök egyik írásában az anyagtékozlás miatt kárhoztatta a háborút.²⁰⁵ Mohr Gedeon kassai vallástanító lelkész igehirdetési előkészítőjében oldalakon keresztül állt ki határozottan a béke mellett: „A lét pusztája ténye érték. [...] A zsolttárból a békekesség üzenése terül el a világon. [...] Hogy meglássa a világ a maga balgatag voltát. Hogy rádöbbenjen mindenki a bolondságra, amely megejtette. Hiszen a gyűlölködések, háborúk és minden, ami ezzel összefügg: az Isten megvetése, ünnepnapjaink kirekesztése, az

²⁰⁰ Lelkipásztor 1946. különszám, 97-102. (Kapi Béla és báró Radvánszky Albert)

²⁰¹ Lelkipásztor 1939. december, 5. (Kardos Gyula); 1940. január 34. (Kiss Samu); 1940. április, 183. (Csengődy Lajos); 1941. január, 77. (Túrmezei Sándor); 1941. február, 144. (Nagy Miklós); 1941. május, 296. (Kiss Samu); 1941. augusztus, 441. (Sokoray Miklós); 1941. október, 541. (Weinberger Gusztáv); 1945. január, 3. (Veöreös Imre)

²⁰² Lelkipásztor 1941. február, 126. (Harmati Béla); 1941. március, 179. (Benkóczy Dániel); 1941. április, 228. (Cséry Lajos); 1941. június, 342. (Tarján Béla), 368-369. (Beyer Pál)

²⁰³ Lelkipásztor 1946. május, 65-66. (az Egyházak Világtanácsa)

²⁰⁴ Lelkipásztor 1946. június, 87-88. (Kapi Béla, Kuthy Dezső, Ordass Lajos és Marcsek János)

²⁰⁵ Lelkipásztor 1941. június, 364. (Vető Lajos)

új szellemi bálványok, a negyedik parancsolat lázadó szétrobbantása, gyilkolás, paráznaság, tolvajlás és gonosz kívánságok, egy szóval, szeretetlenség, ez mind bolondság. Bolondság az ember részéről, boldogsága, élete, jövője szempontjából. De az Isten előtt több mint könnyelműség. Sokkal súlyosabb. Előtte bűn mindez és hitetlenség.”²⁰⁶ Deák János teológiai tanár fontosnak tartotta, hogy elhatárolódjon az igazságos háború eszméjétől: „Ebben a népek egymás-emésztésében — jó, ha ezt meggondoljuk — ne keresse senkise az igazságot: a bűn tombolja itt ki magát.”²⁰⁷

A háború erkölcsi életre gyakorolt negatív hatása is előkerült,²⁰⁸ Groó Gyula győri vallástanító lelkész már a háború első hónapjaiban érezte ezt a romboló befolyást a hétköznapiakban is: „Korunk kirívó példáit szolgáltatja annak, hogy az *ököljog* szinte a történelem irányító eszméjévé válik, az erősebb kímélet nélkül tiporja el a védtelent. Ez az »erkölcsiség« a politika mezőiről bevonult *a társadalmi, családi, gazdasági életbe*. A »homo homini lupus« igazsága talán még soha nem volt olyan szemléletes, mint napjainkban.”²⁰⁹ Gyakran hangot kapott az aggodalom is a szörnyű háború eljövendő pusztítása miatt.²¹⁰ Más hangvételt jelentett, amikor jelzővel ellátva, igazságos békéért buzdítottak imádságra.²¹¹ Már csak az elmúlt évek szoros finn-magyar egyházi kapcsolata miatt is magától értődő volt, hogy komoly figyelemmel és rokonszenvvel kísérték a téli háború során Finnország küzdelmét.²¹²

A hazáért hozott hősies áldozatát is hangsúlyozták, és biztattak annak meghozatalára.²¹³ Veöreös Imre győri lelkész részletesen elemezte, miért szabad és kell a keresztény embernek fegyvert fognia.²¹⁴ Talán kevésbé gyakran, mint az általános közbeszédben, de a Lelkipásztor hasábjain is előkerült a Szovjetunió elleni háború kapcsán a

²⁰⁶ Lelkipásztor 1940. július, 323-325. (Mohr Gedeon)

²⁰⁷ Lelkipásztor 1941. január, 82. (Deák János)

²⁰⁸ Lelkipásztor 1941. január, 85-86. (Lukács István); 1945. január, 4. (Veöreös Imre)

²⁰⁹ Lelkipásztor 1940. január 43. (Groó Gyula)

²¹⁰ Lelkipásztor 1939. december, 11. (Irányi Kamill), 23. (Egyed Aladár)

²¹¹ Lelkipásztor 1940. október, 465. (Harmati Béla); 1941. július, 384. (Jávör Pál)

²¹² Lelkipásztor 1940. február, 88. (*a szerző megjelölése nélkül*), 91.; 1940. március, 144. (Beyer Pál), 147. (Jávör Pál), 153. (Danhauser László); 1940. június, 305. (Túróczy Zoltán); 1941. július, 414. (Túróczy Zoltán); Keresztyén Igazság 1940. január, 14-17. (Csepregi Béla); 1940. július, 173-176. (Csepregi Béla); 1940. augusztus, 195-197. (Csepregi Béla); Keresztyén Igazság 1942. június, 125-127. (Molnár Rudolf)

²¹³ Lelkipásztor 1941. május, 312. (Solymár János); 1941. október, 557. (Szuchovszky Gyula), 569. (Révész Imre); 1941. november, 590. (Harmati Béla)

²¹⁴ Keresztyén Igazság 1940. március, 72-76. (Veöreös Imre)

frontvonalat a kereszténység hívei és ellenségei között láttató szemlélet.²¹⁵ Budaker Oszkár soproni lelkész így írt: „hajszálon múltott, hogy keletről reánk zúduljon az Isten ellenségeinek minden embertelensége és kegyetlensége”.²¹⁶ Túrmezei János gércei lelkész pedig egyenesen hálaadásra hívott a háború miatt: „Adjunk hálát, hogy megindulhatott a harc a nyílt istentelenség birodalmának megdöntésére”.²¹⁷

Túróczy Zoltán tiszai püspök a harcias korszellem egyházi életbe való átültetésére biztatott: „Nekünk harcias Krisztusunk van, aki harcias tanítványokat akar a maga számára nevelni. [...] Tudomásul kell tehát vennünk azt, hogy a mi Urunk nem civil, hanem katona papokat, nem polgári, hanem harcoló keresztényiséget akar. A közfelfogásban még mindig uralkodik az elpacifizált Krisztus-arc és az elpacifizált keresztényiség. [...] A keresztényiség is úgy járt, mint a túlhosszú ideig békében élt nemzetek: elpuhult, katonái parádés katonák lettek csupán és elpolgáriasult gondolkodásmódja a védelmi vonalra való kényelmes visszavonulásra kényszerítette.”²¹⁸

Akadtt, aki fejlődést várt a háborútól. Füst Ervin orosházi lelkész így írt: „Abban a nagy küzdelemben, amely szemünk előtt lefolyik és amelynek szenvedő részesei lettünk mi magunk is, sokaknak a szívét egy gondolat tölti el: milyen lesz a holnap és hogyan fog alakulni az emberiség jövője? E kérdésekre feleletet adni senki sem tud, de mindenképpen remélik, hogy új és tökéletesebb élet fog támadni a réginek a romjain. E reménykedésre pedig a haladásnak és a fejlődésnek az a roppant útja jogosít fel, amelyet az emberiség mindeddig megtett.”²¹⁹

Előfordult világos külpolitikai állásfoglalás is, Egyed Aladár szegedi lelkész Amerikát dögkeselyűként bélyegezte meg, Kardos Gyula balassagyarmati esperes pedig Csehszlovákia és Románia bűnösségét nevezte meg az őket ért csapások okaként.²²⁰ Szántó Róbert budapest-kelenföldi lelkész határozottan állást foglalt a keresztény ember katonáskodása mellett, és sürgette a lelkészek felkészítését a háborús tábori lelkészi szolgálatra.²²¹

²¹⁵ Lelkipásztor 1941. szeptember 497., 1941. október, 560.; 1941. november, 591.

²¹⁶ Lelkipásztor 1941. november, 606.

²¹⁷ Lelkipásztor 1941. augusztus, 431.

²¹⁸ Lelkipásztor 1941. július, 412-414.

²¹⁹ Lelkipásztor 1941. augusztus, 436.

²²⁰ Lelkipásztor 1939. december, 23.; 1940. október, 474.

²²¹ Lelkipásztor 1940. március, 153, 155.

Karner Károly így értékelte az első világháború hatását a teológiai élet változására: „A népek borzalmas egymást pusztításában összeomlott az emberi haladás nagyszerű felfelé ívelésébe vetett hit, a borzalmak és kegyetlenségek vérfürdőjében a humanisztikus ember-ideál, s nyilvánvalóvá lett, hogy a magára maradott ember Isten nélkül bűnben él és bűnben önmagát emészti el. Mindebben hamuvá égett az a felszínes kultúrprotestantizmus, amely gondolkodásának a középpontjában az embert, a személyiség örök értékeit látta és megfélekedezett arról az Istenről, aki Krisztusban nyilatkoztatja ki magát, ítéletet tart fölöttünk és megvált bennünket.”²²²

Túrmezei Sándor tokaji lelkész a háborúval elsősorban a missziói szempontjából foglalkozott, többek között egy figyelemreméltó összefüggésre is rámutatva: „Könyörögjünk, [...] Hogy az újabb háború borzalmaitól megzavart pogányság világosan különbséget tudjon tenni Krisztus és az ő nevére szégyent hozó névleges keresztyénség között.”²²³

Mennyire tudtak elszakadni a szerzők a háborúval kapcsolatos propagandaszólamoktól? Különleges választ ad erre a kérdésre, ha megnézzük a Lelkipásztor 1945. február-márciusi számának címlapját. Az címlapon kezdődő írás címe: Kitartás. A cím alapján nyilas szólamok hangoztatására számíthatunk, de a szövegben mást találunk. Szabó József győri igazgató lelkész, későbbi püspök így ír: „Olyan világban, amely az alázat helyett a büszkeséget dicséri, megbocsátás helyett a bosszút emlegeti s túrés helyett hamis hősiességre akar nevelni, — internálni-való bolondság a kereszt vállalása. Maga Krisztus Urunk is ezért bolondság a világ számára.”²²⁴ A nyilasuralom utolsó heteiben figyelemre méltó distinkció.

Az 1945-ös több hónapnyi szünet után a Lelkipásztor a megszabadult gyülekezet hálaadásával indult újra.²²⁵

A világháború végén és lezárulta után többször is felmerült a háború értelme, értékelése. Volt, hogy a céltalanságát emelték ki²²⁶, volt, hogy próbának tekintették,²²⁷ vagy az emberi tökéletlenség bizonyítékának: „emberek és rendszerek nem hozzák az örök

²²² Lelkipásztor 1941. január, 70.

²²³ Lelkipásztor 1941. január, 76-77.

²²⁴ Lelkipásztor 1945. február-március, 13.

²²⁵ Lelkipásztor 1945. december, 1.

²²⁶ Lelkipásztor 1946. november, 140.

²²⁷ Lelkipásztor 1946. február, 19.

békesség honát a földre”.²²⁸ Több szerző is Isten büntetéseként, a bűnvallás alkalmaként jelölte meg a háborút.²²⁹ Különleges módon keresett összefüggéseket egy 1946. februári írás: „miért cselekedett velünk az Isten úgy, hogy az elmúlt háborúban és vele — a mi látásunk szerint — a leginkább büntetett. Hiszen a szomszéd népek épen úgy vétkeztek az emberi szeretet törvénye ellen és hasonlóképen odaálltak az emberbálványozás eszméje mellé. Sőt mi ebben nem is vagyunk bűnösök, mert népünknek csak egy kis százaléka istentelenkedett ilyenformán.”²³⁰

A vizsgált folyóirat-évfolyamokban sokszor előkerült a háború témája. Gyakran elítélték pusztító hatását. Volt, hogy olyan korjelenséget láttak benne, amihez az egyháznak is egyfajta harciassággal kell alkalmazkodnia. Az a vélemény nem került elő, hogy keresztény embernek meg kéne tagadni a katonai szolgálatot. Meglátásom szerint mindez alapvetően egybevág a püspökök és egyházkerületi felügyelők megnyilatkozásaival a témában.²³¹

4.5. Antiszemitizmus

A Lelkipásztor vizsgált számaiban, a második zsidótörvény elfogadása utáni időszakban nem maradt említés nélkül az antiszemitizmus, 360 cikkből 16-ban érintették a témát.²³²

Több helyen is elítélően foglaltak állást a szerzők a faji gondolattal szemben.²³³ Kemény Lajos budapesti esperes rövidlátó emberi gondolkodásnak bélyegezte Jézus zsidó származásának gúnyos emlegetését és az Ószövetség elutasítását.²³⁴ Urbán Ernő budapesti táborigazgató A lelkipásztor műhelye című cikksorozatának első darabjában hitet tett az Ószövetség tanulmányozásának fontossága mellett.²³⁵ Az 1940. márciusi számban Pálfi

²²⁸ Lelkipásztor 1946. január, 11.

²²⁹ Lelkipásztor 1945. február-március, 27.; 1946. február, 21-22.; 1946. május, 68.

²³⁰ Lelkipásztor 1946. február, 18.

²³¹ Tóth 2011b.

²³² Lelkipásztor 1941. január, 98.; 1941. április, 214.

²³³ Lelkipásztor 1941. október, 544.

²³⁴ Lelkipásztor 1939. december, 18-19.

²³⁵ Lelkipásztor 1940. február, 55.

Miklós segédlelkész²³⁶ négy oldalas, az 1940. októberi számban Groó Gyula vallástanító lelkész hét és fél oldalas tanulmányban cáfolta az Ószövetség keresztény elutasításának lehetőségét. Mind a ketten több német és svájci szerzőre is hivatkoztak, pozitív értelemben elsősorban Wilhelm Vischerre, aki a témában komoly konfliktust vállalt a nemzetiszocialistákkal.²³⁷ Nagy Miklós zalaegerszegi lelkész egy igehirdetési vázlatban epésen jegyezte meg: „Magyar kereszténységünk is alig több – antiszemitizmusnál!”²³⁸ Scholz László fasori vallástanár határozott szavai az antiszemitizmussal is szembeállíthatóak: „Evangélikus lelkipásztor nem osztogathatja vigasztalását a vigasztalást kereső okmányai szerint; nem hallgathatja el, hogy Krisztus a világ Megváltója; nem prédikálhat hol így, hol úgy nagy ügyességgel válogatva meg a bibliai szakaszokat a mindenkori politikai és korhangulathoz alkalmazkodva”.²³⁹ Veöreös Imre győri missziói másodlelkész szavai még egyértelműbbek: „Hitvallás harmadszor a hitnek őrzését jelenti a világgal szemben. A körülölelő világ: a filozófiai rendszerektől a napi sajtó termékeiig, a faji és nemzeti ideológia vallásos árnyalatától a kispolgári életbölcességig, — naponta támadja a gyülekezet hitét és annak tisztaságát. A hitvalló gyülekezet ismeri és a meghamisítástól óvja a rábizott igazságot.”²⁴⁰ Máshol valamivel tartózkodóbban ír: „Textusunk Izraelt Isten ítéletének és ígéretének fényébe állítja. Tehát nem foglal állást a »zsidókérdésben«. Annál kevésbé adhat hangot a prédikátor az igehirdetésben egyéni politikai felfogásának a zsidóságról. Nagy önmegtartóztatásra és mindennekfelett a textusban való elmélyedésre van szükségünk, hogy ezen a napon igehirdetés és ne politikum legyen beszédünk.”²⁴¹

De Túróczy Zoltán tiszai püspök is egyértelműen fogalmazott: „A mi Urunk egy nagy családdá akarta összeforrasztani ezt a világot, amelyben eltűnnek a faji korlátok, hiszen az evangélium Istennek hatalma minden hívőnek üdvösségére”.²⁴² Akárcsak Túrmezei Sándor tokaji esperes: „Akár tetszik, akár nem, Isten igéje alapján el kell ismernünk, a zsidóságnak is

²³⁶ A későbbi forrásokban y-nal, az 1940-es évek forrásaiban viszont i-vel találkozhatunk a nevével, ezért jelen írásban ezt az utóbbi változatot használom.

²³⁷ Lelkipásztor 1940. március, 96-99.; 1940. október, 456-463.

²³⁸ Lelkipásztor 1940. szeptember, 413.

²³⁹ Lelkipásztor 1941. május, 277.

²⁴⁰ Lelkipásztor 1941. május, 285.

²⁴¹ Lelkipásztor 1941. augusztus, 428.

²⁴² Lelkipásztor 1941. július, 411.

része van abban, hogy mi a Krisztus ismeretére eljutottunk. Ne tartsuk hát magunkat pogány góggal különbnek Izráel fiainál”²⁴³

Dezséry László budapesti egyetemi lelkész, későbbi püspök írásában viszont gúnyos megjegyzéssel találkozhatunk a „zsidó kalmár szellemmel” szemben.²⁴⁴ Harmati Béla ósagárdi lelkész Jézus esetleges perújrafelvételét említi meg, így előkerül a vérvád: „Ott van Jeruzsálem pusztulása, a zsidó nép szétszórátása és szenvedése, ami mind az élő Isten felelete a »Feszítsd meg«-et kiáltó zsidóknak arra a következményeiben meg nem fontolt kijelentésére: Az ő vére mirajtunk és a mi magzatainkon!”²⁴⁵ Sokoray Miklós szombathelyi vallástanító lelkésznek zsidóság sorsáról írt soraiban is felfedezhetőek az antiszemita toposzok: „Egy nép a fajiságához illő eszközökkel feltornássza magát a világ élére, és nem veszi észre, hogy Isten nélkül van.”²⁴⁶

Megjelent az antiszemitizmus kérdésköre a vizsgált folyóirat-évfolyamokban. Sokan elítélték ezt az eszmét, feltételezhető érvényesülésével csak néhány írásban találkozhatunk. Fontos teológiai kérdés volt az Ószövetség keresztény érvényessége, emellett több szerző is hitet tett.

4.6. Újító gondolatok

A Lelkipásztor hasábjain gyakran találkozni éles kritikával az elterjedt egyházi gyakorlattal vagy akár az egyházvezetési döntéseivel szemben, többen is jelentős változtatásokra tettek javaslatot sokféle témában.

A Túróczy Zoltán tiszai püspök által szerkesztett első, 1940. februári Lelkipásztor-szám első öt, a szokásos igehirdetési vázlatokat megelőző cikke programadásnak is tekinthető: Ludwig Hofacker egyoldalas, A keresztről való beszéd című áhítata a kereszt teológiáját helyezte az első helyre.²⁴⁷ Ezt követte az új felelős szerkesztő, Túróczy Zoltán tiszai püspök Ki dolgozik az egyházban? című, 5,5 oldalas, Mk 16,17-20-ra alapuló írása.

²⁴³ Lelkipásztor 1941. október, 539.

²⁴⁴ Lelkipásztor 1940. február, 64.

²⁴⁵ Lelkipásztor 1941. március, 197.

²⁴⁶ Lelkipásztor 1941. augusztus, 441.

²⁴⁷ Lelkipásztor 1940. február, 47.

Ebben támadta a túlzott lelkészközpontúságot.²⁴⁸ A következő 4,5 oldalon Urbán Ernő budapesti táborigazgató lelkész A lelképásztor műhelye című sorozatának első része jelent meg, komoly teológiai irodalmat ajánlva a lelkészeknek.²⁴⁹ Majd Jánossy Lajos soproni teológiai tanár szintén sorozatkezdő tanulmánya és szöveggyűjteménye olvasható az ógyeházi kollektaimádságokról, 4,5 oldalon.²⁵⁰ Ezt Bácsi Sándor pápai lelkész Öregek – fiatalok című, 2,5 oldalas helyenként szinte forradalmi hangvétellű cikke követte, teológiailag tartalmasabb igehirdetést és egyházi életet sürgetve.²⁵¹ Még ugyanebben a számban Danhauser László budapesti vallásitanító lelkész javasolt valláspedagógiai szemléletváltást.²⁵²

Több írásban is találkozhatunk az egyházi élet megváltoztatásának általánosabb óhajával és a gyülekezeti élet, a lelkészi szolgálat fokozásának igényével:

Wolf Lajos ceglédi esperes (a későbbi Ordass Lajos püspök) szerint hangfogó került Isten ígéjére, az ébredés idegenkedést keltett az egyházi vezetőkben és az egyház népének többségében. Leginkább azt sürgeti, hogy az egyház töltsen be a nemzet lelkiismeretének szerepét.²⁵³

Szántó Róbert kelenföldi lelkész szorgalmazta a táborigazgató lelkészet háborús felkészülését.²⁵⁴

Karner Károly soproni teológiai tanár nagyívű teológiatörténeti áttekintését társadalmi és egyházi változások sürgetésével zárta: „fel kell számolni a magyarságban, de egyházunkban is a neobarokk korszellemet, mely a súlyos egyházi és magyar problémák megoldását mindenütt gátolja és megköti.”²⁵⁵

²⁴⁸ Lelkipásztor 1940. február, 48-53.

²⁴⁹ Lelkipásztor 1940. február, 53-57.

²⁵⁰ Lelkipásztor 1940. február, 58-62.

²⁵¹ Lelkipásztor 1940. február, 89-91.

²⁵² Lelkipásztor 1940. február, 91-94.

²⁵³ Keresztyén Igazság 1940. január, 17-20. (Wolf Lajos)

²⁵⁴ Lelkipásztor 1940. március, 153-157.

²⁵⁵ Lelkipásztor 1941. május, 281.

Veöreös Imre gyóri egyházkerületi missziói másodlelkész Az élő gyülekezet kialakítása című cikkében szükségesnek tartotta, hogy a lelkész teremtsen meg a gyülekezeti kovászt, és főleg imádkozzon a gyülekezetért.²⁵⁶

Kaiser József soproni segédlelkész több lelkigondozást sürgetett: „fokozottabb bűnbánat, fokozottabb megtérés a célunk és a sorsunk.” A személyes gyónás gyakorlatára is hangsúlyt helyezett.²⁵⁷

Urbán Ernő Az evangélizáció kérdéseiről szóló tanulmánya bevezetésében programot adott az egyházi élet megújításához: „az igehirdetés hitvallásos tartalmi és homiletikai módbeli átalakítása, a hitoktatás teológiai és pedagógiai korszerűsítése, a lelkipásztori gondozás és gyülekezeti közösség-szervezés hathatósabbá formálása, mindez azonban nemcsak, hogy nem zárja ki, hanem egyenesen meg is követeli a gyülekezet tagjainak munkára indítását és nevelését.” De ezt a felsorolást sem tartotta elegendőnek, mert ettől még könnyen lehet, hogy az egyház csak magával törődik, őrzi birtokállományát, lélekszámát, lelki és anyagi javait. „Holott az egyház csak akkor él igazán, ha másoknak és másokért él, ha engedelmeskedik Krisztus missziói parancsának.” Ez pedig a külmisszióban és az evangélizációban valósulhat meg.²⁵⁸

1946 februárjában egy, a szerző megjelölése nélkül megjelent igehirdetési vázlat az egyház és a lelkészek számára is megtérést hirdetett: „Nem maradhatunk a régiekben. Nem lehet büntetlenül folytatni az egyház, a papok, a hívek óembere szerint a hitéletet.”²⁵⁹

A két püspök és a két püspökhelyettes közös, 1946. szeptember 17-ei körlevelében az idők súlyáról és anyagi nehézségekről adott számot, amik akadályoznak közegyházi alkalmakat, egyesületek működését és a szórványgondozást. A mozgást korlátozó külső tényezők arra kell, hogy indítsák a lelkészeket, hogy saját gyülekezetüket fokozottabban misszionálják: család- és beteglátogatásokkal, a gyermekekkel és ifjúsággal való vasárnapenkénti foglalkozással, a hívek nevelésével, félreállottak megkeresésével, a gyülekezet énektanításával.²⁶⁰

²⁵⁶ Lelkipásztor 1941. május, 282-290.; 1941. június, 332-335.

²⁵⁷ Lelkipásztor 1941. július, 374-379.

²⁵⁸ Lelkipásztor 1941. szeptember, 479-480.

²⁵⁹ Lelkipásztor 1946. február, 18.

²⁶⁰ Lelkipásztor 1946. október, 130.

Konkrétan miben van szükség változásra? Erre a kérdésre a leghatározottabb válasz a lelkészek és az egész egyház teológiai munkájának fokozottabb elmélyülését célozta, radikálisabban megfogalmazva a teológiátlanság felszámolását, előremutató javaslatként teológiai kaláka megindítását:

Urbán Ernő budapesti tábori lelkész A lelkipásztor műhelye című sorozatának első részében komolyabb teológiai munkát sürgetett, mint amivel a jelek szerint a lelkészi kar többsége megelégedett: „Evangélikus lelkipásztort nem lehet elképzelni sem a nélkül, hogy állandóan, elmélyedően ne foglalkozzék az Újszövetséggel, az Úr Jézus Krisztus személyéről és váltságművéről szóló tanúsággal. Ennek a hiánya zülleszti egyházunk életét. Ezért kapott lábra annyi közkeletű félreértés és helyt nem álló egyéni ötlet. Könnyörtelen revíziót kell elkezdenünk e téren.” A többi teológiai diszciplínával kapcsolatban is hasonló elmélyülésre biztatott, és cikksorozatában ehhez hathatós segítséget nyújtott.²⁶¹

Bácsi Sándor pápai lelkész Öregek – fiatalok című cikkében a lelkészi karon belüli generációs konfliktus általánosabb megfogalmazása után teológiai téren kereste a problémát: „Ami elválasztja az öregeket és fiatalokat sokszor éppen ma egymástól: a theológia. Úgy látom, hogy ifjúságunk jó része határozottan Igét hirdet és nem moralizálni akar. Az idősebbek között is igen tiszteletreméltó soknál ez a törekvés. Sajnos, nagy nyilvánosságnak szánt beszédekben is olyan megdöbbenő, dohos ál-liberálizmus és theológiátlanság kong, hogy az ember bámulja a bátorságot.” Írt új reformáció szükségességéről és a kiegyensúlyozottság kedvéért a fiatalok hibáiról is. Ez az írás meglátásom szerint emblematikus darabja annak az evangélikus lelkészi közéletben elkezdődő fordulatnak, ami részben a Lelkipásztor 1940. februári számában érhető tetten.²⁶²

Karner Károly teológiai tanár a Keresztyén Igazság 1940. januári számában hivatkozott arra, hogy Kapi Béla püspök jelentésében feladatként állította az egyház elé „Tervszerű munkával az egyházat a hívő evangélikusok frontjává kell kiépítenünk. Hitvallásos alapra kell helyezni az egyház iskolai és egyháztársadalmi munkáját. Szakítani kell a hazug vallási liberalizmussal, az avult jelszavakkal dolgozó, önmagába szerelmes, jelszavas kultúr-protestantizmussal és az etikai síkba helyezkedett világnézeti protestantizmussal.” Meglátása szerinte ez a cél elv maradt, nem számolták fel a liberális gondolkodásmódot. A zsinat is csak deklarálta a hitvallási iratokat, ahelyett, hogy azok

²⁶¹ Lelkipásztor 1940. február, 53-57.

²⁶² Lelkipásztor 1940. február, 89-91.

érvényesülésére biztosítékokat keresett volna. Hiányolja a céltudatos és határozott személyi politikát: „Az ébredés és megújulás megmozdulásai legnagyobb részt az egyház hivatalos tényezőinek a közbejötté nélkül indultak újukra. [...] Ismeretes, hogy ezeket a megmozdulásokat mindig ugyanaz a kicsiny kör indítja útnak. [...] Tagjaik legtöbbször jelentéktelen helyeken vetették meg lábukat, az egyházpolitika szempontjából nem tartoznak a »beérkezettek« közé, nincs is »márkás nevük«.” Szembeállítja egymással az ébredés és a belső megújulás valamint a liberális kultúr-protestantizmus táborát, de tagadja, hogy ez nemzedéki kérdés lenne. A megújulást templomépítésben, gyülekezetszervezésben, folyóiratok és könyvek kiadásában, evangélizáció, népfőiskola szervezésében, az ifjúság és az értelmiség pásztorolásában látja, és új tavasznak nevezi. Szükségesnek látja viszont a régi lezárását: „Az egyház megújítása is látszat marad addig, amíg az egyház nem mer leszámolni régi hibáival, bűneivel és nem mer új életet kezdeni szeretetben.”²⁶³

Szabó József győri lelkész 1940 áprilisában kezdeményezte a parochiális könyvtárak fejlesztésének elrendelését. „Hány lelkész prédikációja válik haszontalan szalmacsépléssé és üres meddő moralizálássá azért, mert megfelelő munkaeszközök híján nem tud teológiai értelmezést adni a textusnak s így nem tudja sem megérteni, még kevésbé megértetni az ige valódi üzenetét?! [...] Aki hű a szolgálatban, az *olvas*.” Hangot adott az elvárásnak a soproni teológiai kar oktatói felé szakkönyvek írására és fordítására. Meglátása szerint megélnékült ugyan a könyvkiadás, de ez például a prédikációs kötetek terén a minőség rovására ment. Ezért püspöki könyvindex létrehozását javasolta.²⁶⁴

Hogy a fiatal lelkész-nemzedéknek ez a célkitűzése nem csak terv maradt, arra Pröhle Károly teológiai tanárnak egy mondata utal, aki a folyóiratcikkek szerzői között szinte abszolút korelnök volt: „Kétségtelen, hogy egyházunkban manapság olyan serény, olyan sokoldalú és jövővel biztató munka folyik, amelyről egy emberöltővel ezelőtt szó is alig esett, legföljebb »kegyes óhajtások« címén.”²⁶⁵

Torda Gyula domonyi lelkész az iratterjesztés megszervezését sürgette minden gyülekezetben.²⁶⁶

²⁶³ Keresztyén Igazság 1940. január, 4-11. (Karner Károly)

²⁶⁴ Lelkipásztor 1940. április, 162-165.

²⁶⁵ Keresztyén Igazság 1941. január, 4. (Pröhle Károly)

²⁶⁶ Lelkipásztor 1940. április, 207-210.

Szabó József A Biblia a lelkész műhelyében. Hogyan lesz a textusból igehirdetés? címen 5,5 oldalas cikkben fordulatot látott szükségesnek az igehirdetési gyakorlat területén: „Hajmeresztő az ellentét, ami nálunk az igehirdetés terén az elmélet és gyakorlat között tátong. Elméletben hirdetjük, hogy egyházunk az ige egyháza, mi pedig az ige egyházának igehirdetői, a valóságos helyzet pedig az, hogy egyházunk tele van lelkészekkel, akik hasból beszélnek, készületlen fércmunkákkal kiabálják üresre a templomot.” A kritika mellett sok gyakorlati szempontot, módszert, bibliográfiát is nyújtott.²⁶⁷

Urbán Ernő Az evangélizáció kérdéseiről szóló tanulmánya bevezetésében megnevezte az igehirdetés és az egyház legnagyobb bajait. Az egyik problémának azt tartotta, hogy a lelkészek nem veszik komolyan a teológiai munkát. A másoknak pedig azt, hogy nem elég egységes az evangélikus egyház: „Tarthatatlan állapot az, hogy az evangélium központi híradásáról: a hit által való megigazításról; Isten egyszerű parancsolatairól: a megszentelésről és szolgálatról; napjaink elodázhatatlan, utunkat elálló és sürgős megoldást követelő kérdéseiről, amelyekre csak egyetlen, mégpedig egyöntetű felelet lehetséges, – olyan homályos a látásunk, szétfolyó a szavunk, ingadozó a magunk tartása. [...] Ezen csak úgy lehet segíteni, – márpedig segíteni kell, ha nem akarjuk becsapni híveinket, elárulni Isten ügyét, – ha elkezdünk komolyan szembenézni kérdéseinkkel és addig tusakodunk, dolgozunk, egyénenként és közösen, amíg legalább a főbb kérdésekben eloszlik a zavar és világos egyértelműséggel ismerjük fel Istennek határozott akaratát és általa kézzelfogható, bizonyos teendőinket.”²⁶⁸

1941 szeptemberében a Lelkipásztor szerkesztősége körlevelet küldött a lelkészeknek, amiben véleményeket kértek a folyóiratról, valamint munkatársakat is kerestek, akik Lutherrel, exegézissel, homiletikával, didaktikával, közösség szervezéssel, szociális kérdésekkel hajlandók foglalkozni.²⁶⁹ Abból, hogy viszonylag kevés válasz érkezett be, Túróczy Zoltán püspök, szerkesztő azt a következtetést vonta le, hogy a lelkészek többsége nem mutat elég érdeklődést a teológiai továbbképzés iránt. A beérkezett válaszok szerint viszont jó fogadtatása volt a teológia újabb alakulását tárgyaló cikkeknek és az egyházi év homiletikai alkalmazását segítő sorozatnak. Fontosnak tartották Luther teológiája, a hitvallási

²⁶⁷ Lelkipásztor 1940. július, 308-313.

²⁶⁸ Lelkipásztor 1941. szeptember, 479-482.

²⁶⁹ Lelkipásztor 1941. október, 570.

iratok, az egyháztörténet, a hazai teológiatörténet, az egyház és állam viszonya, a lélektan és a himnológia tárgyalását.²⁷⁰

Urbán Ernő Magyar teológiát! című írását határozott állásfoglalással kezdte a teológiai munka egyházon belüli feladatáról: „ellenőrzi, hogy vajjon az igehirdetők és gyülekezeti tagok valóban Isten igéjére figyelnek-e és abból élnek, szólnak meg cselekesznek-e, és vajjon igazán és helyesen értik-e az ige üzenetét. [...] világos és határozott útbaigazításokat adjon, segítségére legyen az egyház minden tagjának abban, hogy az egyház élő tagjaként éljen és szolgáljon. Ebben a teológiai munkában mindenkinek részt kell vennie képességeihez mérten. Beteg az egyházi élet, ha a teológia művelése csak a lelkipásztorok ügye és abból kimaradnak vagy ki vannak rekesztve a gyülekezeti tagok. Még súlyosabb az egyházi élet válsága, ha a teológiai munkát már csak a professzorok dolgának tekintik, amit még a lelkészek is érdektelenül szemlélnek.” Ezt a funkciót az akkori helyzetben különösen is aktuálisnak tartotta: „Olyan új döntések esedékesek, amelyeknél nem elég a múlt hagyománya, a megszokás, az elődök példaadása.” A kibontakozó új világról – meglátása szerint – nem késhet le az evangélikus egyház, hanem ki kell állnia a rá bízott üzenettel. Ehhez közös teológiai munkára hívta a magyarországi evangélikusságot: „Isten igéjében kell egyenként és együttesen elmélyednünk, hogy megtaláljuk, milyen szolgálatra küld minket Isten egyházi és nemzeti életünkben. Egy ilyen közös munkát, kalákát kell megindítanunk.” Azért is látott erre esélyt, mert a hazai teológiában nem csatázott annyiféle elmélet és felfogás, mint a német teológiában. Egyébként is sokszínűbbnek tartotta a magyar teológiát érő kortárs külföldi hatásokat, mint a korábbi évszázadokban, így van esély igazi magyar teológiát építeni. Magyar teológiai jellegzetesség lehetne az alárendelés helyett a különböző irányzatok mellérendelő érvényesülése, valamint a képies szemléletesség. Fontos forrás lehet a XVI-XVII. századi magyar teológia. A magyar jellegzetességekkel viszont abból a célból is számot kell vetni, hogy elkerülhető legyen az evangélium meghamisítása ezek alapján. A teológiai kaláka fontos céljának jelölte meg a reformátori értelemben vett konszenzus elérését, aminek alapja az ige zsinórmértéke, Luther és a régi magyar prédikátorok megbecsülése, a német, az északi teológusok és Karl Barth egyaránt való figyelemmel kísérése. „Ez természetesen csak munkamegosztás, tervszerű együttműködés és időnkénti összejövétel, megbeszélés, kölcsönös megvitatás által lehetséges. Ha ezen az úton megindulunk és meg nem restülve, kedvvel munkához fogunk, megtörténhet, hogy Isten valóban megajándékoz minket igéjéből új

²⁷⁰ Lelkipásztor 1941. december, 74.

felismerésekkel, új látásokkal, meg erővel és Isten kegyelméből valóban új és igazi magyar teológia kialakulását szolgálhatjuk.”²⁷¹

Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói másodlelkész Az élő gyülekezet kialakítása című, két részben megjelent cikkében számos változást látott szükségesnek. Az igehirdetés megújulását úgy tartotta lehetségesnek, ha a lelkészek valóban ígét hirdetnek, azaz nem a hallgatók véleménye miatt aggódnak, és megszabadulnak a teológiátlanságtól: „a magyarországi evangélikus igehirdetés kiáltó módon nélkülözi a teológiai, – és ez annyit jelent, hogy: hitvallásos, – ez megint egyet jelent azzal, hogy: egyházi veret. Egyházunk területén elhangzó nagyon sok igehirdetést tekintve ijesztő ellenmondássá és nevetséges anakronizmussá válik egyházunknak a hitvallásaira nézve jogos belső igénye, hogy mi képviseljük a tiszta evangéliumot.” Meglátása szerint a gyülekezetek megújulása komoly részben a lelkészek továbbképzésén, a hitvallási iratok tanulmányozásán, írásmagyarázattal való foglalkozásán, teológiai elmélyülésén múlik. Nagy jelentőséget tulajdonított az egyházi lapok némelyikében megjelenő lutheri teológia friss levegőjének. A lelkészi karban teológiai ébredést sürgetett, és azt, hogy a teológiai összefogás ne maradjon néhányak izolált ügye. Fontosnak tartotta, hogy legyen jelen a bizonyágtevés lelke az igehirdetésekből és megvalósuljon a gyülekezet tanítása.²⁷²

Ettől némileg eltér Raffay Sándor bányai püspök állásfoglalása a lélek halhatatlanságáról folytatott vitában: „egyetlen gyülekezet sem kíváncsi egyes professzor urak elgondolására, vagy akár a saját lelkészének egyéni nézetére sem, hanem a maga öröklött és megnyugtató hitében való megerősítést kívánja”.²⁷³

Harmati Béla ósagárdi lelkész viszont ugyanebben a vitában fölvetette, hogy szükség lenne egy speciálisan magyar hitvallási iratra, ami választ ad a teológiai kérdésekre.²⁷⁴

Meglátásom szerint Bácsi Sándor, Szabó József, Urbán Ernő és Veöreös Imre változást sürgető szavai, valamint a Lelkipásztor 1940 eleji, Túróczy Zoltán nevével fémjelzett megújulása ugyanabba az irányba mutatott. Nem csupán a korábbiaktól eltérő teológiai irányzatok érvényesülésére, hanem általában is a teológiai munka érvényesülésének a fokozására. Ennek módját a legkonkrétan Urbán Ernő fogalmazta meg, amikor teológiai

²⁷¹ Lelkipásztor 1941. március, 167-171.

²⁷² Lelkipásztor 1941. május, 282-290.; 1941. június, 332-335.

²⁷³ Lelkipásztor 1943. június, 292.

²⁷⁴ Harmati 1944, 74.

kalákát hirdetett, de a többi, itt megnevezett szerző soraiból is ezzel a céllal való azonosulás olvasható ki.

Ordass Lajos, a Bányai egyházkerület püspöke, a Magyar Luther Társaság elnöke a tíz számot megélt Evangélikus Theologia című folyóiratot 1947-ben útjára indítva arról írt, hogy fokozott, lázas tevékenység jellemzi az egyház világháború utáni újjáépítő munkáját. A megújulás forrását viszont az igében és a teológiai munkában jelöli meg: „Az élesen figyelő szem azonban észreveszi, hogy az élet megújódását célzó tevékenység gyakran ötletszerű és ezért bizonytalankodó. Az újulás nem indulhat külső szervezetek átalakításából, új intézmények létesítéséből, még csak nem is új templomok építéséből, vagy új gyülekezetek szervezéséből. Az életnek egyetlen forrása volt és marad: Isten igéje. Ebbe elmélyedni, ennek a parancsát meghallgatni és követni tehát a legelső kötelességünk. Ennek az igazságnak felismerése vezette egyházunk lelkészeit arra az el-határozásra, hogy a bibliai kijelentésen alapuló teológiai tudomány művelése céljából munkaközösséget szervezzenek. [...] E folyóiratban tükröződik majd az evangélikus katedrák és lelkészi munkaasztalok eredménye. Belőle indulnak azok a forrásvizek, melyek egyházi életünket megtermékenyítik.”²⁷⁵ Scholz László zuglói lelkész, a folyóirat felelős szerkesztője is a lap és a teológiai munkaközösség céljaként a lelkészi kar teológiai továbbképzését tűzte ki. Fontos témaként az egyházzal szülő tanítást és az eszkatológiát jelölte meg.²⁷⁶ Ez az 1947-ben elindult folyamat tehát nagy mértékben egybecseng az évtized első felében megfogalmazott célkitűzésekkel.

Reformjavaslatok láttak napvilágot konkrét részterületekkel kapcsolatban is. Az egyik ilyen téma volt az egyházszervezet működése, a közegyházi gyűlések jellege, a tisztségviselők személye, munkatársak bevonása:

Túróczy Zoltán tiszai püspök *Ki dolgozik az egyházban?* című írásában a lelkészközpontúságot kritizálta: „Újabban egyre több támadás éri egyházunkat, különösen az oxfordi csoportmozgalom részéről és éppen ennek a csoportmunkának a tapasztalatai alapján, »egy ember rendszer«-e miatt. Valóban, ez a munkarendszer nem krisztusi munkarendszer.”

²⁷⁵ Evangélikus Theologia 1947/1., 1.

²⁷⁶ Evangélikus Theologia 1947/2., 1-4.

De ennél tovább ment, és bírálta a lelkeszi szolgálatot, mivel nem elég krisztocentrikus: „Azért olyan erőtlén az egyház, mert mi vagyunk a fungensek az egyházban és nem Krisztus. Autonómiát szereztünk, függetlenítettük magunkat Krisztustól és csodálkozunk, hogy üres szó marad minden mondat és nincs azok mögött semmi, ami az Ő csodatevő hatalmát megmutathatná. Gyenge hitünk miatt mi magunk dolgozunk és nem engedjük oda Krisztust a mi munkánkhoz és nem adunk neki alkalmat arra, hogy Ő hirdesse az igét és bizonyítsa meg és erősítse meg az igét jelek által. Ezért olyan erőtlén a papság, ezért van elrejtve az egyházban az Isten dicsősége.”²⁷⁷

Ugyanő néhány hónappal később sok adattal alátámasztott, drámai hangvétellű cikkben szembesített a várható lelkeszhiánnyal. Érdekes végkövetkeztetést vont le: „A teológus-túltermelésnek is megvolt a maga áldása: a missziói pontok megszervezése. A teológus-hiányban is bizonytalán áldást tartogat számunkra az egyház Ura. Úgy látom, hogy a laikus apostolatus és a világiak mozgósítása területén tartogat számunkra sok áldást a ma még csak a láthatáron jelentkező egyházi munkáshiány. Rajtunk múlik: áldás lesz-e belőle, vagy átok.”²⁷⁸

Bácsi Sándor pápai lelkesz Öregek – fiatalok című cikkében kritikusan írt az idős lelkeszokról, az egyházvezetés gyakorlatáról és a közegyházi gyűlésekről: „Egyházunk elöregedéséről is kellene és lehetne írni. Ennek részben az az oka, hogy mire valaki egyházi vezető pozíciót nyer, akkorra kenyérének javát megette, tehetségének lendületét megtörte az u. n. élet-tapasztalat. [...] Gyűléseink jó része egymásnak való tömjénezésbe fullad. A gyomra kevereg az embernek!”²⁷⁹

Zászkaliczky Pál főti esperes komoly kritikát fogalmazott meg az egyházigazgatási gyűlések gyakorlatával szemben: „Felügyelőink által tartott megnyitóbeszéddek, ritka kivételtől eltekintve, nemzet- és egyházpolitikai megnyilatkozások, az illető egyházközigazgatási szerv egyházi életét nem is érintő, evangéliumi tannal hígított ú. n. keresztyén világnézeti elvek hangoztatásai, – az egyház lelki szolgálatához, az élő keresztyénséghez közük nem sok. Az évi jelentések nagyrésze sérelmek, panaszok felsorolása, vagy olcsó dicsekedés: a tulajdonképpeni bajokra, hitetlenségünk és gyarlóságunk hibáira, a lelki egyház szolgálatának nagy hiányaira alig-alig merünk kitérni.”²⁸⁰

²⁷⁷ Lelkipásztor 1940. február, 48-53.

²⁷⁸ Lelkipásztor 1940. május, 255-258.

²⁷⁹ Lelkipásztor 1940. február, 89-91.

²⁸⁰ Lelkipásztor 1940. szeptember, 450-451.

Bácsi Sándor pápai lelkész *Lelkészválasztásaink méregfoga* című írásában a lelkészválasztás szabályozásának megváltoztatását sürgette, egyenesen betegesnek nevezve az egyházi törvényt. Konkrét változtatásokat javasolt az eljárásrendben, majd elvi kérdést vetett fel: „minden hatalom az egyházközségből indul ki. Jól megtanultatták ezt velünk, de vajjon az evangélikus egyház vallhat-e ilyen világdemokráciát anélkül, hogy meg ne csúfolná a theokráciát? Egyházunk belső lényege szerint minden hatalom forrása az ige. Nem alulról kell tehát önmagunkat kormányoznunk, hanem engedelmeskednünk kell a felső vezetésnek.” Ennek az állásfoglalásnak némileg ellentmond, hogy ezt követően arra tett javaslatot, hogy új szabályokkal korlátozzák a püspökök helyetteslelkész-kiküldési jogát.²⁸¹

Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói másodlelkész *Az élő gyülekezet kialakítása* című cikkében kiemelte, hogy a felügyelők és presbiterek választásánál kizárólagosan az egyházi szempontnak kellene érvényesülnie: „Nem lehetnek addig élő gyülekezetek, míg nem olyanok vezetik és szolgálják, kik valóban gyülekezetet akarnak építeni és nem csupán egy e világi jogi testületet fenntartani és gyarapítani.”²⁸²

Az S. álnév alatt közzétett javaslatok szükségessé jelelték meg a közegyházi gyűléseken a bajok őszintébb feltárását és főleg, hogy „a lelkészi szolgálat páratlansága, az örökkévaló Ige szolgálatában való állás, a kegyelem-hirdetés nélkülözhetetlensége hangot kapjon.”²⁸³

Győrffy Béla felpéci lelkész, a *Lelkipásztor* több mint féléves kényszerszünete előtti utolsó számát záró cikkben lesújtó értékelést adott a közegyházi gyűlésekről: „a Krisztusban hívők közössége hiányzik. Keresem ezt az egyházat és nem találok sehol. A hivatalos egyház hagyományokhoz görcsösen ragaszkodó adminisztratív keret. Hű képei voltak a múlt évek, évtizedek kerületi és egyetemes gyűlései. Gyülekezetemben az egyház az adókető lajstromon rágódó és nem egyszer vezetőikkel marakodó egyesület minden lelki közösség nélkül. Hol van tehát az egyház?”²⁸⁴

Scholz László zuglói lelkész 1946 áprilisában a fenyegető körülmények miatt, de ezektől függetlenül is az egyház szervezetének, munkamódszerének, háztartásának megvizsgálását látta szükségesnek az evangélium szellemében és az idő követelésében:

²⁸¹ *Lelkipásztor* 1941. január, 105-106.

²⁸² *Lelkipásztor* 1941. május, 282-290.; 1941. június, 332-335.

²⁸³ *Lelkipásztor* 1941. november, 614-615.

²⁸⁴ *Lelkipásztor* 1945. február-március, 26-28.

„Mutassunk példát önmegtagadásban, lemondásban, egyszerűségben, igénytelenségben. Igyekezzünk saját anyagi erőnkre támaszkodva biztosítani munkaképességünket. De feltétlenül őrizzük meg egyházunk szabadságát, munkateljességét, lelki szolgálatát, belső rendjét.”²⁸⁵

Szántó Róbert kelenföldi lelkész és Budaker Oszkár soproni lelkész egy-egy, ugyanabban a lapszámban megjelent, egybehangzó cikkben sürgette az egyháztársadalmi szervezkedést. Azaz a különböző gyülekezeti egyletek és országos evangélikus szervezetek minél nagyobb körű megszervezésében látták az egyház fejlődésének zálogát.²⁸⁶ Menyhár István keszthelyi lelkész a fürdőhelyek nyári istentiszteleti ellátásának megszervezését sürgette.²⁸⁷

A konfirmációval kapcsolatban is megjelentek javaslatok:

Veöreös Imre győri püspöki másodlelkész kétrészes, összesen 9,5 oldalas, a konfirmációról írt cikkében kritikus hangot ütött meg: „Annyira megszoktuk már, hogy a hitvalló és fogadalmat tevő ifjúság délibábként magától értetődőleg eltűnik az egyházi közönbösség homoksivatagjában, hogy észre sem vesszük azt a hazugságot és papi segédlettel szentesített színjátékot, mely itt a legszentebb dolgok körül lejátszódik. [...] Egyházunk jelenlegi konfirmációi gyakorlatával megtagadja a tanító-szolgálatot az ifjúság legkritikusabb időszakában, és lelki érettség nélkül kiengedi gyermekeit a katehumenátusából.” Megítélése szerint a válságból kétféle út vezet kifelé, ezek közül kell választani, más lehetőség nincs: Az egyik eshetőség, Martin Doerne alapján az, ha a konfirmációt kettéválasztva a mostanihoz hasonló életkorban ünnepélyesen, imádsággal és áldással zárnák le minden gyerek számára a gyermekkatechumenátust, majd a 14-21 év közöttiek közül azok, akik személyes hitre jutottak és komolyan keresztények akarnak lenni, az ifjúkori katechumenátus lezárásaként részesülnének a tulajdonképpeni konfirmációban, önkéntes vallástétellel és gyülekezeti szolgálatba lépéssel. A másik lehetőség, Franz Rendtorffra hivatkozva tisztán katechetikai konfirmációt jelentene, megszabadítva a hitvallástól és ígérettől. „Egyházunk jól tenné, ha minél hamarabb felszámolná érvényben levő konfirmációi gyakorlatát, s alapos

²⁸⁵ Lelkipásztor 1946. április, 58.

²⁸⁶ Keresztyén Igazság 1940. július, 164-168. (Szántó Róbert), 1940. július, 168-170. (Budaker Oszkár)

²⁸⁷ Lelkipásztor 1940. augusztus, 391-393.

megfontolással, teológiai átgondolással, a helyzettel való számvetéssel a válaszut közül a helyesebbikre rálépne.”²⁸⁸

Ugyanő Az élő gyülekezet kialakítása című írásában azt sürgette, hogy a konfirmációi életkor minél magasabb legyen, a konfirmációi oktatásnak legyen igehirdető jellege és neveljen a gyülekezeti életre.²⁸⁹

Schmidt János györkönyi lelkész tizenegy oldalas írását a konfirmáció értékeléséről két részletben közölte. Meglátása szerint az egyházban zűrzavar uralkodik a konfirmáció értékelésével kapcsolatban. Veöreös Imréhez hasonlóan célul tűzte ki, hogy a pietizmus felfogásától visszatérjenek ezen a téren is a reformátori felfogáshoz, valamint megtisztítsák minden racionalisztikus csökevénytől. Ebből a szemléletből fakadó egységes szabályozást sürgetett.²⁹⁰

S. álnév alatt jelentek meg javaslatok a konfirmációi életkorral kapcsolatban: Nehezményezte a szerző, hogy a konfirmációban hangsúlyosabb a fogadalomtétel, mint az első úrvacsoravétel alkalmá. Ellenezte, hogy 12-ről 14-re emeljék a konfirmációi életkort, sőt, azt javasolta, hogy a gyerekek legkésőbb 10 éves koruktól kezdve élhessenek az úrvacsorával.²⁹¹

A korszak egyik legégetőbb témáját Karner Károly soproni teológiai tanár vetette föl. Nagyívű teológiatörténeti áttekintésének végén konkrét változtatásokra tett javaslatot. Az egyke és a földkérdés mellett a nemzetiségi kérdésre tette a legnagyobb hangsúlyt, annak egyházi vonatkozásaira térve: „egyházunkban biztosítani kell a magyar, német és tót gyülekezetek zavartalan békés együttélését. Ma egyházunkban alig merjük kimondani azokat a kérdéseket, melyeket e helyzet magában rejt. Pedig egyházunk további evangéliomi munkája és az egész magyar nemzettestben betöltendő szolgálata érdekében döntő fontosságú ennek a kérdésnek világos, minden gyűlölködéstől és egyoldalúságtól mentes, igazságos megragadása és evangéliomi megoldása. Ha ezt egyházunk elérné, szolgálatot tehetne vele az

²⁸⁸ Lelkipásztor 1940. április, 198-203.; 1940. május, 250-254.

²⁸⁹ Lelkipásztor 1941. május, 282-290.; 1941. június, 332-335.

²⁹⁰ Lelkipásztor 1941. március, 203-204.; 1941. április, 258.

²⁹¹ Lelkipásztor 1941. november, 614-615.

egész világ evangélikusságának, sőt az egész keresztyénségnek, mivel alig van még egy egyház, melyben három nemzetiség hasonló módon él együtt.”²⁹²

Természetesen minden korban születnek reformjavaslatok az egyházban. Mégis úgy látom, a fent tárgyalt javaslatoknak sajátos jelleget kölcsönöz, hogy javarészt egy olyan teológiai látásmódnak a következményei, ami nagy mértékben különbözik a korábban uralkodó teológiai áramlatoktól, emiatt ezek a javaslatok ha nem is alkotnak koherens programot, nagy részük között mégis van összefüggés. Zömmel talán azon ritka jellemzővel bírnak, hogy olyan gyakorlati javaslatok, amik kapcsolatban állnak egy széleskörű teológiai megújulási igénnyel.

4.7. Hivatkozások

A Lelkipásztor vizsgált évfolyamaiban 553 cikkből (a hivatalos közleményeket, könyvajánlókat és -recenziókat nem számolva) 180 (33%) hivatkozott bármiféle más forrásra – a természetesen gyakori bibliai hivatkozásokon felül.

Különösen az igehirdetési előkészítőkre és a véleménycikkekre volt jellemző, hogy saját kútforrásból, legfeljebb különböző bibliai szakaszokat összehasonlítva születtek. Az 1940. februári szerkesztőváltást megelőzően ez fokozottan is így volt, a 31 cikkből csak 4-ben szerepelt hivatkozás.

A hivatkozásokkal kapcsolatban messze kiemelkedő két cikksorozat:

Urbán Ernő budapesti táborigazgató A lelkipásztor műhelye címen, háromrészes, összesen 13,5 oldalas sorozatot írt. Ez nem volt más, mint egy gyakorlatias, a magyar evangélikus lelkészi szolgálatra kihegyezett bibliográfia, amiben több mint 150 szerző különböző műveit ajánlotta. „Aki nem olvas, nem lehet jó lelkipásztor. [...] Azért kell olvasnunk, mert *követek vagyunk*. Nem a mi véleményünkre és tudásunkra kíváncsi Istennek nyája, hanem a Pásztornak üzenetére. A követ hűségéhez tartozik hozzá, hogy egyre alaposabban és mélyebben tanulmányozza a rábízott üzenetet. [...] Nincs veszedelmesebb babona, mint az a vélekedés, hogy egy pár theológus-esztendő alatt »minden ismeretet« megszereztünk, tisztában vagyunk a hit és élet kérdéseivel”. – Általánosságban, majd

²⁹² Lelkipásztor 1941. május, 281.

szakterületenként is megindokolta a szakirodalom olvasásának szükségességét. 3,5 oldalon biblikus, 2 oldalon rendszeres teológiai, 1 oldalon egyháztörténeti szakirodalmat, 1 oldalon a barthi teológiával kapcsolatos irodalmat, 3 oldalon gyakorlati teológiai szakirodalmat, 1 oldalon pedig a társtudományokkal kapcsolatos szakirodalmat ajánlott. Elsősorban német evangélikus, másodsorban magyar evangélikus és református könyveket, de ezek mellett más nyelvterületekről és felekezetekből is merített. Tekintettel volt arra, hogy az egyes köteteket hogyan tudja megszerezni egy magyar evangélikus lelkész, és hogy mennyire hasznos a szolgálatában. A válogatás tendenciózus volt, elsősorban a reformátori és barthi felfogást, másodsorban az ébredési mozgalmat tartotta szem előtt. Rendkívül praktikus és korszerű áttekintést nyújtott, gyakran egy-két éve megjelent művekre hivatkozott.²⁹³

Karner Károly soproni teológiai tanár: A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka főirányai címen, hatrészes, 31,5 oldalas cikksorozatot írt. 71 különböző teológusra hivatkozott, 12 magyar és 53 német nyelvűről. A két nyelvterületen kívül csak a következőket említette: Søren Kierkegaard, Gustaf Aulén, Anders Nygren, Arvid Runestam, Nathan Söderblom és James McKinnon. Hosszan elemezte az első világháború előtti német teológiát, egy pillanatra sem rejtve véka alá elítélő álláspontját. A szükséges fordulat előkészítésében Rudolf Otto Das Heilige című művének, valamint Luther és Søren Kierkegaard tanítása megelevenedésének, a vallásos szocializmusnak és az ökumenikus mozgalomnak tulajdonított hatalmas szerepet. Az új tájékozódást elsősorban Karl Barth-hoz kötötte, akinek gondolkodását 7 oldalon elemezte. Utána Paul Althausnak, Werner Elertnek, a svéd teológusoknak, az Újszövetség-kutatásnak és a Luther-kutatásnak szentelt nagyobb figyelmet. A magyar evangélikus teológiatörténetre áttérve írt a racionalizmusról, a teológiai kritikáról, a liberalizmusról. Tőlük határozottan megkülönböztette a konfesszionális irányzatot. Meglátása szerint Magyarországon a világháború és a trianoni békeszerződés nem hozott akkora teológiai fordulatot, mint nyugaton. De később az ébredési mozgalom és Karl Barth teológiája egyre erősebben érezte a hatását.²⁹⁴

Ezen a két, bibliográfiaértékű sorozaton kívül a vizsgált időszakban kilenc cikk emelkedett ki a többi közül, több különböző forrásra hivatkozva:

²⁹³ Lelkipásztor 1940. február, 53-57. (Urbán Ernő), 1940. március, 100-104. (Urbán Ernő), 1940. április, 165-170. (Urbán Ernő)

²⁹⁴ Lelkipásztor 1940. december, 2-8. (Karner Károly); 1941. január, 66-70. (Karner Károly); 1941. február, 114-119. (Karner Károly); 1941. március, 162-166. (Karner Károly); 1941. április, 210-215. (Karner Károly); 1941. május, 278-281. (Karner Károly)

Pálfi Miklós segédlelkész Krisztus az Ótestamentumban címmel írt négyoldalas tanulmányt. Hivatkozott Adolf von Harnack, Wilhem Vischer, Hans Hellbarat, Volkmar Hertrich, Karl Elliger és Walther Eichrodt álláspontjára. Tehát a korszak német nyelvterületen folyó vitáját ismertette, és ez alapján foglalt állást az Ószövetség keresztény megtartása és krisztocentrikus értelmezése mellett. Erre 1937 és 1942 közötti németországi tanulmányi ösztöndíja és kutatói állása természetesen nagyobb lehetőséget nyújtott, mint amivel egy átlagos magyarországi lelkész rendelkezett.²⁹⁵

Veöres Imre győri egyházkerületi missziói másodlelkész kétrészes, összesen 9,5 oldalas cikket írt a konfirmációról. A reformátori megalapozás után Hermann Schafft, Martin Doerne és Rendtorff álláspontját ismertette. Tehát ő is a korszak német szakirodalmának ismeretében vázolta fel a konfirmáció megújításának lehetséges útjait.²⁹⁶

Karner Károly soproni teológiai tanár magas színvonalú, nyolcoldalas tanulmányban elemezte Róm 7,14–25 értelmezési lehetőségeit. Hivatkozott Irenaeus, Pelagius, Augustinus, Ambrosius, Aquinoi Tamás, Nikolaus von Lyra, Luther Márton, Kálvin János, Paul Althaus, Karl Barth, Adolf Schlatter, Publius Ovidius Naso, Hans Lietzmann és Eduard Ellwein írásaira. Ebben az esetben tehát nagyon komoly szakirodalmi háttér alapozta meg a cikk állításait.²⁹⁷

Groó Gyula győri vallásitanító lelkész Az Ószövetség és az igehirdető címen 7,5 oldal terjedelemben Pálfi Miklóshoz hasonlóan a Deutsche Christen Ószövetség-ellenes nézeteivel szállt szembe. Ismertette Emanuel Hirsch, Irenaeus, Augustinus, Adolf von Harnack, Wilhelm Vischer és Günther Harder álláspontját. Tehát a korszak vitájának ismeretében foglalt állást a Biblia egysége mellett.²⁹⁸

Urbán Ernő budapesti táborigazgató lelkész Magyar teológiát! című négy és fél oldalas írásában szélesebb körű és elmélyültebb teológiai munkát sürgetett. Négy névvel jelezte azt az irányt, amit meglátása szerint követni kell: „Magyar teológus a sokféle német teológiai rendszerben és irányzatban a kinyilatkoztatás tényeit figyeli meg és írja le és ezért egyformán

²⁹⁵ Lelkipásztor 1940. március 96-99. (Pálfi Miklós); Magyar Életrajzi Lexikon <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11587/11674.htm>

²⁹⁶ Lelkipásztor 1940. április, 198-203. (Veöreös Imre), 1940. május, 250-254. (Veöreös Imre)

²⁹⁷ Lelkipásztor 1940. június, 260-267. (Karner Károly)

²⁹⁸ Lelkipásztor 1940. október, 456-463. (Groó Gyula)

törődik Althaus, Elert, Asmussen vagy Barth munkásságával. Ami igazság bennük, egymás mellé rendeli”. Erich Seebergre viszont elrettentő példaként hivatkozott.²⁹⁹

Zászkaliczky Pál fóti esperes Az egyházi esketés és esketési beszéd című, három és fél oldalas cikkében bibliai és lutheri alapon írt a házasságról és az esketésről, majd a cikk végén több szerző művét ajánlotta: Hans Asmussen, Aapeli Saarisalo, Paul Althaus, Gustav Schlipköter, Arvid Runestam, Alekszi Lehtonen, Georg Rietschel.³⁰⁰

Kaiser József soproni segédlelkész A lelkipásztori beszélgetés című, öt és fél oldalas írásában az Ágostai hitvallás és a Kis káté után a következő szerzőkre hivatkozott: Wilhelm Löhe, Theodor Kliefoth, August Vilmar, Friedrich Julius Stahl, Friedrich Heiler, Wilhelm Stählin, Theodosius Harnack, Nikolai Frederik Severin Grundtvig, Ole Hallesby, Gabriel Skagestad, Hans Achelis, Carl Gustav Jung, Poul Bjerre, Hans Bär. Valamint a szerző megjelölése nélkül a Pastoralblätter egy cikkére.³⁰¹

Podmaniczky Pál soproni teológiai tanár Henry Drummond a lelkipásztor pedagógus című, négy és fél oldalas írásában nemcsak a skót professzor életútját mutatta be, hanem utalt követőire és a rá hatást gyakorlóakra: Csizmadia Lajos, Szabó Aladár, Ludwig Büchner, Auguste Comte, Johann Tobias Beck, Dwight L. Moody, Ira D. Sankey, Émile Louis Victor de Laveleye.³⁰²

Urbán Ernő budapesti táborigazgató Az evangélizáció kérdéseiről című, két részben megjelent 19 oldalas cikkében a következő személyekre hivatkozott: Ferenczy Károly, Gáncs Aladár, Zulauf Henrik, Gaudy László, Sréter Ferenc, Dezséry László, Fuchs János, Kemény Péter, Weinberger Gusztáv, Túróczy Zoltán, Prohászka Ottokár, Ludwig Thimme, Otto Riecker, Georg Merz, Jacob Stewart, John Wesley, George Whitefield, Johann Hinrich Wichern, Adolf Stoecker, Hans Dannenbaum, Jacob Stewart, Gerhard Hilbert. Részben az evangélizációról 1938-ban, az Evangélikus Életben folytatott vitára utalt, részben a további tájékozódást segítette több magyar cikkre való hivatkozással. A magyar cikkek pontos elérhetőségét is megjelölte, a külföldi személyek gyakorlatára vagy tanítására inkább általánosabban utalt.³⁰³

²⁹⁹ Lelkipásztor 1941. március, 167-171. (Urbán Ernő)

³⁰⁰ Lelkipásztor 1941. április, 249-252. (Zászkaliczky Pál)

³⁰¹ Lelkipásztor 1941. július, 374-379. (Kaiser József)

³⁰² Lelkipásztor 1941. szeptember, 509-513. (Podmaniczky Pál)

³⁰³ Lelkipásztor 1941. szeptember, 478-487. (Urbán Ernő); október, 526-535. (Urbán Ernő)

A különböző szerzők közül természetesen Luther Mártonra hivatkoztak a legtöbb írásban (553-ból 76-ban).³⁰⁴

Más XVI. századi források közül Kálvin Jánosra és az Ágostai hitvallásra három, Philipp Melanchthonra és Martin Bucerre két, a Formula concordiaera, a Második helvét hitvallásra, Bornemisza Péterre és Matthias Grünewaldra egy-egy alkalommal hivatkoztak.³⁰⁵ A Lelkipásztor 1940-41-es évfolyama tizenkét számában minden vasárnapra és ünnepnapra egy-egy XVI. századi magyar evangélikus imádságot közölt. Az 1945. február-márciusi szám egy először 1582-ben megjelent éneket idézett.³⁰⁶

Az ókori és középkori teológiai irodalomra keveset hivatkoztak, az igehirdetési előkészítők közül kettőben idézték Augustinust, egyben Chrysostomost és egyben Clairvaux-i Bernátot.³⁰⁷ Meglepő módon más vallások tanítását is megemlégették egyes cikkekben: két cikkben buddhista iratra, egyben zoroasztriánus és taoista iratra, egyben pedig az iszlám gyakorlatára hivatkoztak.³⁰⁸

Az előbbieknél nagyobb számban idéztek XIX-XX. századi német nyelvű teológusokat és filozófusokat. Karl Barthon kívül más teológus nem emelkedett ki közülük jelentősen. Érezhető, hogy a Lelkipásztor ezen időszakának szerzői számára egyértelműen a XIX-XX. századi német evangélikus teológusok és Barth jelentették a szakmai alapot.

1944-ben Karner Károly Rudolf Bultmann marburgi teológiai tanár Neues Testament und Mythologie című, 1943-ban megjelent, nagy jelentőségű tanulmányát hat részben ismertette. Részletezte a kritikákat, Bultmann irányultságát és magát a tanulmányt. Az általa felvetett kérdést ő is súlyos problémának tartja, és köszönetet mond neki, hogy a vele való foglalkozásra kényszeríti. Meglátása szerint: „az a szempont, amelyet Bultmann alkalmaz s amelyet egész fejtegetésének az alapaxiómájává tesz, magában véve elhibázott.” Fontosnak

³⁰⁴ Ld. az evangélikus identitás megközelítései című fejezetet.

³⁰⁵ Lelkipásztor 1939. december, 3-4., 1940. április, 198-203., 1940. május, 218-220., 233-236., 1940. október, 493-501.; 1940. december, 36-39.; 1941. július, 374-379.; 1946. február, 19-21.; 1946. június, 86.

³⁰⁶ Lelkipásztor 1945. február-március, 21.

³⁰⁷ Lelkipásztor 1939. december, 1-3., 1940. május, 218-220., 1940. augusztus, 367-371.; 1946. május, 69-70.

³⁰⁸ Lelkipásztor 1940. március, 136-142., 1940. szeptember 408-412.; 1941. szeptember, 505.

tartja viszont, hogy a lelkészek ne mítoszt propagáljanak, hanem az evangélium drága ajándékát.³⁰⁹

1949-ben Böjtös Sándor győri segédlelkész kifejezetten tartózkodó stílusban szemlézett amerikai evangélikus kiadványokat. (Tarkaságot, jómódot, derűt, csillámkaleidoszkópot emleget.) Viszont összességében pozitívan nyilatkozik róluk. Megállapítja hitvallásosságukat, bár helyenként sokallja, szűkkeblűnek tartja ortodox irányukat. Dicséri tudományus szintjüket és gyakorlatiasságukat egyaránt.³¹⁰

A Lelkipásztor hasábjain a magyar egyházi és filozófiai életből a következő szerzőkre hivatkoztak: Karner Károly soproni teológiai tanárra öt cikk, Prohászka Ottokár 1927-ben meghalt székesfehérvári római katolikus püspökre négy cikk, Túróczy Zoltán püspökre, Gáncs Aladár lelkészre és Zulauf Henrik lelkészre két cikk, Szeniczai Bárány János püspökre, Kapi Béla püspökre, Raffay Sándor püspökre, Pröhle Károly teológiai tanárra, Danhauser László lelkészre, Dezséry László lelkészre, Fuchs János lelkészre, Gaudy László lelkészre, Kemény Péter lelkészre, Sréter Ferenc lelkészre, Szántó Róbert lelkészre, Weinberger Gusztáv lelkészre, Ravasz László református püspökre, Bereczky Albert budapesti református lelkészre, későbbi püspökre, Csizmadia Lajos református teológiai tanárra, Ferenczy Károly református lelkészre, Szabó Aladár református lelkészre, Almásy József római katolikus papra, Kornis Gyula római katolikus papra, Vanyó Tihamér római katolikus paptanárra, Böhm Károly filozófusra és Hamvas Béla filozófusra egy-egy cikk.³¹¹ A német és a magyar nyelvterületen kívülről, ha Urbán Ernő A lelkipásztor műhelye és Karner Károly A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka fő irányai című cikksorozatait nem számítjuk, a következő szerzőkre hivatkoztak: Antti Jaakko Pietilä, Yrjö J. E. Alanen, Eino Sormunen, Aapeli Saarisalo, Paavo Ruotsalainen, Aleksi Lehtonen, Nathan Söderblom, Gustaf Aulén, Poul Bjerre, Erling Eidem, Arvid Runestam, Ole Hallesby, Gabriel Skagestad, Søren Kierkegaard, Nikolai Frederik Severin Grundtvig, John Bunyan, John Wesley, David Livingstone, Charles Spurgeon, George Müller, Arthur James Russell, Bertrand Russel, Jacob

³⁰⁹ Lelkipásztor 1944. március, 98-109. (Karner Károly); 1944. május, 194-198. (Karner Károly); 1944. június, 242-248. (Karner Károly); 1944. július, 291-301. (Karner Károly); 1944. augusztus, 338-345 (Karner Károly); 1944. szeptember, 370-374. (Karner Károly); 2015. augusztus-szeptember, 302. (Gerőfiné Brebovszky Éva)

³¹⁰ Lelkipásztor 1949. január, 22-24.

³¹¹ Lelkipásztor 1940. február, 53-57.; 1940. március, 100-104., 114-118.; 1940. április, 165-170., 195-197.; 1940. június, 274-277.; 1940. július, 342-348.; 1940. október, 493-501.; 1941. január, 71-73.; 1941. március, 203-208.; 1941. április, 253-258., 260-266.; 1941. május, 303.; 1941. szeptember, 478-487., 509-513.; 1941. október, 526-535., 566-568.; 1941. november, 616-618.

Stewart, John Mott, Robert Chapman, Dwight L. Moody, Adolphe Monod, XI. Pius pápa, Szundar Szing. Különösen az angolul író szerzőktől származó idézetek nagy része az igehirdetésekhez szánt illusztrációgyűjteményekben találhatóak, teológiai vonatkozásuk gyakran csekély. Az ébredési vonal felekezeti, valamint az angol nyelvterület felé való nyitottsága kiolvasható ezekből az utalásokból.³¹² A jelentős finn és svéd (ehhez kapcsolódva némi norvég és dán) hatás szintén egyértelműen kirajzolódik, és az évek múltán egyre fokozódik, bár a német hatáznál továbbra is sokkal gyengébb.

Érdekes, hogy Raffay Sándor bányai püspök is úgy értékelte a nemzetközi kapcsolatokat, hogy azok korábban csaknem kizárólag Németországhoz kötődtek, így a teológusok is ott folytatták tanulmányaikat. A két világháború közötti időszak fontos pozitív fejleményének ítéli a Finnországgal, Svédországgal és Norvégiával létesített teológuscseréket: „Különösen az északi országokkal való érintkezéseink áldásosak. Mindenesetre sokkal áldásosabbak, mint a hajdanában szokásos német-orosz kirándulások, ahol inkább a kritikai boncoló szellem eredményeivel ismerkedtek meg teológusaink, míg az északi országokban inkább megtelítődnek az evangélium lelkével és így a külföld újabb szokásos járása úgy az egyházra, mint az ifjúságra nézve sokkal több áldással jár.”³¹³

Szépirodalmi, történelmi és néprajzi hivatkozások (Julianus Apostata, István király, Árpádházi Erzsébet, Zrínyi Miklós, Széchenyi István, Petőfi Sándor, Ady Endre, Bogdánfy Lajos, Csaba József, Gesztelyi Nagy László, Herczeg Ferenc, Kodolányi János, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Szabó Dezső, Tauszig Mária, William Shakespeare, Voltaire, Otto von Bismarck, Rowland Hill, Josef Bayer, Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij, Arvi Järventaus, Dorothea Trudel, Lev Tolsztoj) tették ki az idézetek jelentős részét, ezeknek viszont tudományos tartalma általában nem volt.

A reformátorokon és Karl Barthon kívül más külföldi szerző nem emelkedik ki a hivatkozások sorából. A lelkipásztor műhelye és A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka főirányai című cikksorozatot figyelmen kívül hagyva négy-négy alkalommal hivatkoztak Augustinusra és Johann Albrecht Bengelre, három-három alkalommal Paul Althausra, Hans Asmussenre, Johann Christoph Blumhardtra, Ole Hallesbyre, Ludwig Hofackerre és Adolf Schlatterre. Ebből a felsorolásból is érezhető a német teológiai hatás fölénye, a skandináv kapcsolat megléte, az ébredési és a reformátori irányzat fontossága.

³¹² Lelkipásztor 1940. május, 248-249., 1940. július, 342-343., 1940. szeptember, 412-413.

³¹³ Raffay 1944, 31-32, 34.

A Lelkipásztor kiadóhivatalának kiadványait rendszeresen reklámozták, ezen felül könyvajánlót csak az 1940. júliusi számtól kezdődően közöltek. Részben a magyar evangélikusság körében megjelent könyvekről (Boleratzky Lóránd, Böhm Károly, Bruckner Győző, Fodor Kálmán, Friedrich Károly, Friedrich Lajos, Jánossy Lajos, Kapi Béla, Karner Károly, Kemény Péter, Kiss Béla, Lehoczky Egyed, Magócs Károly, Rózse István, Schmidt János, Spiegel-Schmidt Frigyes, Szántó Róbert, Vető Lajos, Urbán Ernő, Veöreös Imre, Vértesi Zoltán és Zalánffy Aladár műveiről), köztük néhány német nyelvű mű magyar fordításáról (Otto Dibelius, Martin Fischer, Fritz Künkel, Karl B. Ritter, Friedrich Zündel műveiről), részben magyar református vagy reformátusokkal közös kötetekről (Czakó Jenő, Ecsedy Aladár, a Coetus Theologorum, az Országos Bethlen Gábor Szövetség és a Tiszántúli református egyházkerület köteteiről) írtak. Két németországi könyvet is ajánlottak Matthias Claudius és Helmuth Schreiner tollából.

Az ajánlók terjedelme negyed vagy fél oldal, csak öt művet elemeztek részletesebben: Magócs Károly: Hívogatás, Kiss Béla: A teológia naturális problémája, Kapi Béla: Kegyelem és élet, Friedrich Károly: A magyar evangélikus templomi ének történetének vázlatja (XVI-XVIII. század), Friedrich Lajos: Boldog rabság.³¹⁴ Ezek közül Joób Olivér nyíregyházi lelkész recenziójában található erősebb kritikát Magócs Károly püspöki másodlelkész igehirdetés-kötetével szemben. Megítélése szerint „sok helyen az erkölcsi idealizmus letűnt felfogása jut érvényre.” Mellette G. Z. (minden bizonnyal Garam Zoltán bobai lelkész) Friedrich Lajos kecskeméti vallásitanító lelkész 1944-ben megjelent, Boldog rabság című igehirdetés-gyűjteményéről a Lelkipásztor 1945. januári számában közölt recenziója tartalmaz erős bírálatot, még hozzá lényegi téren: „inkább csak támaszkodik az ígére és nem magát az ígét hirdeti. Az evangélikus teológia nagy központi kérdései (megigazulás, hit, kegyelem, Szentlélek, stb.) döntő módon alig jutnak szóhoz az egész könyvben. Egyik másik beszéd (A vallás születése) pedig teológiailag elfogadhatatlan gondolatokat taglal.”

Dezséry László pesti egyetemi lelkész és Mórocz Sándor pesti vallásitanító lelkész új kezdeményezésként háromoldalas lapszemlét közölt az 1941. novemberi számban, idézeteket hozva a Társadalomtudomány, Sorsunk, Pannonia, Pannonhalmi Szemle, Jelenkor, Protestáns Szemle, Kelet Népe, Protestáns Tanügyi Szemle lapokból, ajánlva az Éneklő Ifjúságot.³¹⁵ A

³¹⁴ Lelkipásztor 1940. július, 353-354., 1940. november, 547-548.; 1941. február, 158-160.; 1945. január, 9-11.

³¹⁵ Lelkipásztor 1941. november, 616-618.

következő két számban ugyanők, hasonló terjedelemben Kultúrszemlét közöltek.³¹⁶ Ennek a vállalkozásnak a következő évfolyamokban nem lett folytatása.

Ezzel szemben mind a Keresztyén Igazság, mind az Evangélikus Theologia rendszeresen közölt könyv- és kulturális szemlét.

Ebben az időszakban hét fordítást közöltek a Lelkipásztor hasábjain: Karl Barth rádióbeszédét hat és fél oldalon, Ludwig Hofacker két, egy-egy oldalas áhítatát, Ludwig Ihmels 1938-ban megjelent előadaskötetéből Szent önnelzés imádkozó életünkben című előadását öt oldalon, Günther Dehn igemagyarázatát három oldalon, Mildred Cable és Francesca French imaórákra vonatkozó gyakorlati útmutatását két és fél oldalon és az Egyházak Világtanácsának békére hívó üzenetét másfél oldalon.³¹⁷

Érdekes egybevetni a vizsgált írásokban található hivatkozásokat a soproni, majd Budapestre költöztetett teológia által adományozott díszdoktori címekkel. A külföldi szerzők közül két alkalommal hivatkoztak az 1929-ben díszdoktorrá választott Nathan Söderblom svéd érsekre és Ludwig Ihmels szász tartományi püspökre, egy alkalommal Franz Rendtorff lipcsei professzorra, két alkalommal az 1934-ben tiszteletbeli doktorrá fogadott Karl Stange göttingeni professzorra, egy alkalommal az 1947-ben díszdoktorrá választott Erling Eidem svéd érsekre, Anders Nygren lundí professzorra, a Lutheránus Világszövetség első elnöke és Alekszi Lehtonen finn érsekre. Összességében tehát nem látszik, hogy a díszdoktori címek megvalósult, erős teológiai hatást tükröztek volna, mint ahogy fordított összefüggés sem, hogy a cím adományozása következtében kitüntető figyelem fordult volna az érintett teológusok felé.

A magyar személyek számára adományozott díszdoktori címek esetében még inkább az egyházdiplomácia látszik dominánsnak, különösen az 1920-as és 1930-as években, hiszen elsősorban püspököket, egyetemes felügyelőket és nyugdíjas teológiai tanárokat tüntettek ki vele. Kiemelendő viszont közülük az 1989-ben díszdoktorrá választott Mályusz Elemér, akire a vizsgált cikkekben szintén hivatkoztak egy alkalommal (49 évvel a díszdoktori cím elnyerése előtt).³¹⁸

³¹⁶ Lelkipásztor 1941. december, 68-72.; 1942. január, 117-121.

³¹⁷ Lelkipásztor 1940. február, 47., 1940. március, 95., 1940. május, 212-216., 1940. november, 504-510.; 1940. december, 9-11.; 1941. november, 607-609.; 1946. május, 65-66.

³¹⁸ Kiss 1943, 44-46., *Az ETA díszdoktorai* 1996, Szentpétery–KORÁNYI 1996, KORÁNYI 1997

A fentitől eltérő kép rajzolódik ki előttünk az 1947-ben és 1948-ban megjelenő Evangélikus Theológiát vizsgálva. Kevesebb hivatkozást találhatunk német teológusokra, és kiemelt módon kerülnek elő a kortárs norvég, svéd és finn szerzők. Anders Nygrentől és Molland Einartól fordításokat is közölnek, de részben lundi ösztöndíjasok segítségével sokrétűen igyekeznek bemutatni a skandináv teológiát.

Vita a Lelkipásztor hasábjain három esetben bontakozott ki: A valláspedagógia aktuális kérdéseiről Danhauser László budapesti vallásitanító lelkész az 1940. februári számban írt, erre Margócsy Emil nyíregyházi főigazgató az 1940. júliusi lapszámban válaszolt.³¹⁹ Szántó Róbert budapest-kelenföldi lelkész az 1940. márciusi lapszámban sürgette a tábori lelkészet háborús felkészülését, amire Balikó Lajos budapesti tábori esperes az 1940. áprilisi lapszámban válaszolt. „Falusi pap” álnéven a perikórendszer és a liturgia egységességével kapcsolatban fogalmazott meg kritikát a püspökökkel szemben egy szerző az 1941. februári számban, amire Kapi Béla püspök ugyanabban a számban válaszolt.³²⁰

Fontos kérdés, hogy milyen értékítélettel tekintettek a szerzők a teológiatörténetre. Ennek megvizsgálására elsősorban Karner Károly és Urbán Ernő cikkeivel kapcsolatban van lehetőségünk. Ezelőtt azonban érdemes megfigyelnünk egy fordításban megjelent írás szemléletét:

Karl Barthnak egy 1940. márciusi rádióelőadását a Lelkipásztor 1940. novemberi száma közölte. Rögtön az első mondatokban „az utolsó emberöltő protestáns teológiájának irány-változtatásáról” olvashatunk. A fordulat lényegét úgy fogalmazta meg, hogy a teológia az egyházhoz tartozik. A változás legfontosabb hátteréül a vallásos szocialisták mozgalmát nevezte meg. Azt viszont tagadta, hogy az első világháború vezetett volna ehhez az új teológiai irányvételhez: „Aki szellemi jelenségeket ilyen külső okokkal próbál megmagyarázni, annak kissé különös képe van a szellemi életről.”³²¹

Karner Károly A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka főirányai című cikksorozatában bár az előzményekkel való összefüggésről, a fejlődésről is írt, mégis szintén

³¹⁹ Lelkipásztor 1940. február, 91-94., 1940. július, 346-348.

³²⁰ Lelkipásztor 1940. március, 153-157., 1940. április, 195-197., 1941. február, 148-150.

³²¹ Lelkipásztor 1940. november, 504-507.

a teológiai fordulatot hangsúlyozta: „a háború után a teológiai munkában, a teológiai munka irányában és alaptermészetében olyan gyökeres törés állott be, amilyen csak nagy korszakfordulók alkalmával szokott bekövetkezni.” Elítélően nyilatkozott a felvilágosodásról, a racionalizmusról, a történeti szempont következetes érvényesítéséről, a kinyilatkoztatás háttérbe szorulásáról (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Friedrich Schleiermacher, Albert Ritschl és Adolf Harnack nevéhez kötötte ezt a korszakot), a vallástörténeti iskoláról (Ernst Troeltsch). Az egyházas, pozitív irányzatot túlságosan történetietlennek tartotta ahhoz, hogy érvényesülhetett volna. Az erlangeni iskoláról (Johann Christian von Hofmann) kedvezőbb képet rajzolt: „ez az egyházas jellegű teológia viszonylag még mindig igen sok újtestamentomi szubsztanciát, eleven hitet őrzött meg s ezért ma is nagy hálával kell e teológiai mesterek nevét emlegetni. Viszont másfelől tagadhatatlan, hogy e teológiai iskola végül is még inkább elvesztette a kor szellemével való eleven kapcsolatot, mint a liberális teológia, mely legalább egyes szellemi áramlatokkal és az értelmiségnek egy bizonyos rétegével eleven kapcsolatot tartott fenn.” Elismerően nyilatkozott a biblicistákról és másokról, akik az új tájékozódás előkészítőivé váltak: „Kaehler, Cremer és Schlatter hatása csak a háború utáni új tájékozódás során vált igazán elevenné és jelentőségük is csak most tűnik ki egyre fokozódó mértékben.” Az új tájékozódás kezdetét teljesen az első világháborúval kötötte össze, kiemelte Rudolf Otto szerepét és Luther megelevenedésének fontosságát. Søren Kirkegaard hatását így foglalta össze: „a valóságos életben végbemenő döntés elé állítja az embert.” Meglátása szerint Kirkegaard döntő csapást mért a hisztorizmusra és az idealisztikus gondolkodásmóddal való szövetkezésre. Karner Károly úgy értékelte, hogy a szocialista irányzatok, a szabadgondolkodók és ateisták egyházellenes kritikája is siettetett az új tájékozódást, amiben segítséget nyújtottak a vallásos szocialisták és az ökumenikus mozgalmak. Az igazi változást egyértelműen Karl Barth-hoz kötötte: „a Barth Károly munkájával megalapozott mozgalom átütő erejű dinamikájával mindenki számára érezhetővé tette a bekövetkezett változást. A »krízis« teológiája vagy a dialektikus teológia, ahogyan ezt a teológiai irányzatnak vagy iskolának alig mondható mozgalmat a kezdeti stádiumában nevezhetjük, oly elemi erővel, olyan széleskörű hatással lépett fel, hogy befolyása alól pozitív vagy negatív formában alig vonhatta ki magát valaki a teológiai gondolkodás terén s akik kivonták magukat a hatása alól, azok csakhamar egy letűnt világ múzeumi emlékeinek a benyomását keltették.” A változás lényegét így foglalta össze: „az új tájékozódásnál a teológiai gondolkodás kiindulópontja és középpontja ismét az Isten ígéje lett. Amíg a schleiermacheri tájékozódású „modern” teológia gondolkodásának a kiindulópontja és centruma is valamilyen formában a vallásos tudat, az újjászületett egyéniség, vagy — hogy

Trötsch kifejezésmódját használjuk, — a vallásos apriori, addig minden új teológiai tájékozódás mintegy kopernikuszi fordulattal Isten igéjét állítja a középpontba és az ige teológiája akar lenni.” A kortárs egyházi és teológiai irányzatok megosztottságáról írt, részben a politikai meggyőződést jelölve meg okként.

Rámutatott a magyar evangélikus teológiai élet szoros függésére a német teológiától: „magyar evangélikus egyházunk a reformáció kora óta állandóan szoros szellemi kapcsolatban élt a német evangélikussággal. Annak szellemi áramlatai néhány évtizednyi különbséggel mind eljutottak hozzánk és ily értelemben formálták a mi egyházunk lelki arcát is.” A racionalizmus pusztítását a magyarországi evangélikusság körében még súlyosabbnak ítélte, mint külföldön. A XIX. századi ébredési mozgalmak Magyarországot elkerülték, egyedül Gottlieb August Wimmer felsőlövői (Oberschützen) lelkésznél látta a hatását. Így a racionalizmust nálunk a teológiai kritika és a liberalizmus váltotta fel. Lesújtó értékelése szerint: „az evangéliumot az egész vonalon összetévesztette a liberális demokrácia felvilágosult eszmevilágával”. A korábbi évtizedek legmeghatározóbb magyar evangélikus teológusait besorolta a különböző irányzatokba: „Bancsó Antal Sopronban ritschlianus volt, Masznyik Endre Pozsonyban és Szlávik Mátyás Eperjesen a liberalizmusnak nem iskolászerűen meghatározott, de annál határozottabb képviselői voltak. A nemrég elköltözött nagynevű Schneller István [...] az idealisztikus gondolkodás híve volt [...] a vallástörténeti irányzatot képviselték egyházunkban úgy nagyjából, ha nem is mindig iskolászerű megkötöttséggel Hornyánszky Aladár és Szelényi Ödön Pozsonyban, valamint lelkészeink közül Szimonidesz Lajos és az általa szerkesztett »Evangélikus Lap« körüli csoport.” De a XIX. század közepétől jelen volt a konfesszionális irányzat is, részben a reprisztináció, részben a biblicizmus révén elsősorban a szlovák és német gyülekezetek lelkészei körében. Az irányzat legfontosabb hazai képviselőiként Daxer Györgyöt, Daxer Henriket, Julius von Stettner és Stráner Vilmost nevezte meg, hozzájuk kötve az Evangélikus Egyházi Élet folyóiratot. A külföldi változásokkal ellentétben Karner Károly meglátása szerint az első világháború Magyarországon nem hozott áttörést: „megmerevítették a helyzetet, az új tájékozódás keresőit könnyen megtévesztő gyanúsításoknak tették ki és elősegítették a külsőséges egyháziasság kialakulását, melynek legfőbb törekvése az önmagában egészségtelen és állandó vérkeringési zavarokkal járó helyzet stabilizálása volt. Ezt még csak fokozta, hogy az evangélikusság annál jobban kényszerült védekezésre, minél inkább gyengültek a társadalmi liberalizmus eresztékei és minél inkább érezte a katolikus restauráció támadásait. Ebben a helyzetben a történeti múlthoz való ragaszkodás, az evangélikus öntudat

sokszor nagyon is külsőséges hangoztatása, a jogi szervezet bátyái mögé való visszavonulás – elhanyagolt szórványterületek jogi megszervezése, templomok és iskolák építése – sokaknak kielégítő megoldásnak látszott, annak ellenére, hogy az egyházi statisztika adatai, a reverzális veszteség állandó növekedése, az áttérések szaporodása, a születések ijesztő méreteken való csökkenése a vakokat is figyelmeztethetik egyházunkban arra, hogy a hibák sokkal mélyebbre nyúlnak, mint gondolják és hogy gyökeresen új tájékozódásra van szükség.” Ennek ellenére, úgy ítéli meg, elindult az új tájékozódás érvényesülése. Ennek két első terepe az egyházszerkezeti és a liturgiai reform, de ezek csak felemás módon valósultak meg. „Az 1930-as évektől fogva azonban a felnövekvő fiatal nemzedék egyre határozottabban és egyre erőteljesebb hangon szól bele egyházunk életébe, ha nem is ügyeinek az intézésébe.” Az új tájékozódás magyarországi elindulását az ébredési mozgalmakhoz kötötte, amik a húszas évek elején váltak jelentős tényezővé. Ennek adott újabb lendületet a finn kapcsolat, ami „az ébredésben konfesszionális színeket juttatott érvényre a nélkül, hogy a pietisztikus kegyességi formákat megtagadta volna.” Emellett az új tájékozódás kibontakozását szolgálta meglátása szerint a más országok protestantizmusával való kapcsolat, az ökumenikus mozgalmakban való részvétel és a lelkészek külföldi tanulmányai. Az igazi fordulatot Barth hatásában látta, de más teológusok recepcióját is megemlítette: „Barth és Asmussen mellett a fiatalabb nemzedék figyel a kimondottan lutheri jellegű teológusokra, Althausra, Elertre és Sasserára, és vannak, akik kapcsolatokat tartanak fenn az északi, első sorban svéd teológiai tudományossággal is.”³²²

Urbán Ernő Magyar teológiát! című írásában hangsúlyozta, hogy hiányzik a magyar teológiai hagyomány, különösen abban az értelemben, hogy az előző évszázadokban élesen elkülöníthető irányzatokat és iskolákat lehetne megkülönböztetni. Inkább a német teológiai helyzet függvénye volt a magyar, csak jelentős késéssel: „egy-két évtizeddel később érkeztek előadó termeinkbe az ottani hullámverések. Egy-két emberöltő múlva azonban már gyülekezeteinkben is jelentkeztek és szívósan tartották magukat huzamos ideig, amikor pedig Németországban már egészen más szellemi és lelki világ járta.” Karner Károlyhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a felvilágosodás Magyarországon különösen nagy pusztítást végzett. A német teológia egyeduralmának alkonyát látta, de fontosnak tartotta Paul Althaus, Werner Elert, Hans Asmussen és Karl Barth munkásságának követését.³²³

³²² Lelkipásztor 1940. december, 2-8.; 1941. január, 66-70.; 1941. február, 114-119.; 1941. március, 162-166.; 1941. április, 210-215.; 1941. május, 278-281.

³²³ Lelkipásztor 1941. március, 167-169.

Ugyanez az álláspont található 1941-ben megjelent, Krisztus keresztje című művében is: „A reformáció felfogása, amely felé mutat Anselmus szándéka is, napjainkban kezd újra erőteljesebben érvényesülni. Barth Károly bizonyágtevése megrendítette a modern vallásosság teológusainak hadállásait és új erővel figyelmeztetett a reformátori tanításra, Isten igéjének és az egyháznak döntő jelentőségére. Ennek következtében a múlt században mellőzött és semmibe vett hitvallásos és biblicista teológusok sok mondanivalója ma újra kezd hozzánk szólni. A teológiai megújulás jelentkezik abban, ahogyan pl. Asmussen Hans meghatározza a teológia feladatát. »Isten igéjére való ráeszmélés, amit az egyház hirdet.«” Canterburyi Szent Anselm megértésének szempontjából tekintette át a teológiatörténetet: A felvilágosodás képviselőit az unitárius vallásbölcselet alapján állónak minősítette, de elítélően nyilatkozott Friedrich Schleiermacherről, Ferdinand Christian Baurról, Albrecht Ritschlről és Adolf von Harnackról is. Pozitív szerepet tulajdonított Martin Kählernek, August Vilmarnak, Theodosius Harnacknak, August Tholucknak, Friedrich Rudolf Hassénak, Søren Kirkegaardnak, Johann Christoph Blumhardtnak és Christoph Friedrich Blumhardtnak.³²⁴

Hasonló szemlélettel találkozhatunk Benkő István gyulai lelkész A Hegyi Beszéd reformátori megértése című cikkében. Elítélte a modern történeti iskola és a vallásos szocializmus megközelítését, ellenben megnevezte azokat, akik az egyedül lehetséges módon értelmezik a Hegyi beszédet: Luther Márton, Johann Albrecht Bengel, Adolf Schlatter, Karl Barth, Eduard Thurneysen.³²⁵

Grünvalszky Károly pesti segédlelkész igehirdetésében az előző évszázad teológiájára sommásan úgy utalt, hogy merő moralizmusba süllyedt.³²⁶

Ennek a három evangélikus szerzőnek a látásmódja rokonítható Koncz Sándor református lelkészével, ami az 1942-ben megjelent Hit és vallás című művében található. „A magyar református teológia a nagy külföldi, német, angol, francia, németalföldi teológiákkal »állandóan tanítványi viszonyban van« s általában kívül áll »a teológiai tudomány fejlődésének sodrán, kívül azon a harcon, melynek hevében a teológiai tudomány terén vezető nemzetek körében a teológiai tudomány fejlődése lefolyik.«” Vallástudományi teológiának tekintette a kritikait, a tradicionális és a közvetítő vonalat, és élesen megkülönböztette tőle az Ige-teológiát. A kijelentésre épülő teológiai gondolkodást, úgy ítélte meg, hogy szakadék

³²⁴ URBÁN 1941, 106-107., 272-277.

³²⁵ Lelkipásztor 1941. április, 215-216.

³²⁶ Lelkipásztor 1940. december, 24.

választja el a régi teológiától. Fontosnak tartotta azt is kiemelni, hogy ez a teológia az egyházat szolgálja.³²⁷

Csak részben hasonló szemléletet figyelhetünk meg Pröhle Károly (1875-1962) *A hit világa* című, 1948-ban kiadott dogmatikájában. A különböző világnézetek tárgyalásakor kritikát gyakorolt egyrészt a naturalizmussal szemben, mert megtagadja az ember lényének sajátos emberi voltát. Másrészt az idealizmussal szemben, mert hiányzik belőle „a bűn valódi hatalmának fölismerése és hiányzik az evangéliom.” Az egzisztenciális realizmust sem tartotta elfogadható megoldásnak. A pesszimizmusnak is csak részigazságot tulajdonított, mert „meglátja ugyan és mélyen átérzi az emberi lét nyomorúságát, a szenvedés terhét, az élet és a halál értelmetlenségét, de nem veszi észre azt, hogy mind ez alapján véve a bűnnek, az ember Istentől való elszakadottságának következménye.” Viszont ezeket a filozófiai irányzatokat nem csak hogy nem azonosította, még csak nem is kötötte a különböző teológiai áramlatokhoz. A kötet előszavában hasonló elődökre hivatkozott pozitív értelemben, mint a fenti szerzők. Viszont elhatárolódott attól, hogy éles határvonalat húzzon a dialektikus teológia és a korábbi irányzatok között: „Barth és a nevéhez fűződő munka helyenkénti bíráló említése természetesen egyáltalában nem akarja kisebbiteni teológiatörténeti jelentőségét. Ezt én is nagyra becsülöm. De egyéni vonatkozásban érthető, hogy az az idősebb kortárs, aki fiatal korában az erős Kierkegaard-hatásokat közvetítő Cremer, az időközben redivivus-szá vált Kaehler, a lángelméjű Schlatter, a valódi érdeme szerint nem eléggé becsült lutheránus Oettingen s az erlangeniek hatása alatt állott s a Szentírás után elsősorban Luther teológiáján igyekezett tájékozódni, nem érezte annak szükségét, hogy egyszerűen Barth-hoz csatlakozzék, mintha ő képviselné a »teológiai existencia« ma egyetlen lehetőségét. Barthtól ma mindenki tanul, amint ő maga is nyilván – tanul; de csak szellemi kiskorúak követik árkon-bokron keresztül.”³²⁸

Harmati Béla a lélek halhatatlanságáról folytatott vitában elítélte az első világháborút megelőző és közvetlenül követő racionális teológiát, mert, „minden hitteli értékfogalmat aláásott és megzavart”.³²⁹ Lesújtó véleményt nyilvánított a német teológia jelenéről. Meglátása szerint évtizedek óta a Szentírás-rombolás és a hitetlenség van túlsúlyban, ennek következtében sorvad az ottani protestáns egyház. Annak is hangot adott, hogy nem tartaná túl

³²⁷ KONCZ 1942, 4., 22-23., 124., 132.

³²⁸ PRÖHLE 1948, IX., 89-94.

³²⁹ HARMATI 1943, 23.

radikálisnak azt, aki a hitetlen teológusok (főként a bibliakritikusok) könyveinek elégetését és a szerzők tanítási jogának megvonását követelné. Különösen Karl Stange gondolatrendszeréről nyilatkozott elítélően.³³⁰

Nagyon érdekes az az összefoglalás, amit Kiss Jenő teológiai tanár a soproni fakultás húszéves jubileuma alkalmából a teológiai áramlatok magyarországi recepciójával kapcsolatban írt: „A hittudományi kar megalakulásától fogva a bibliai, hitvallási irány hűséges képviselője, s mint ilyen nagymértékben járult hozzá, hogy egységes hitvallási szellem alakuljon ki az evangélikus lelkeszi közösségben. Ez a szilárd alap tette lehetővé, hogy a különböző külföldi teológiai irányzatok az evangélium próbakövéhez mérve kerülhettek a hallgatósághoz. Érdeklődéssel vette számba a húszas évek nagy teológiai fordulatát, Barth Károly dialektikai teológiáját, de nem hódolt meg rendszerének. Figyelte az antiszemitizmus nemzetközi terjedését és ennek teológiai téren való lecsapódását, de nem ejtette el az ószövetséget. Nyomon kísérte a népi és faji keresztyénségre vonatkozó felfogásfejlődést, de nem volt hajlandó a keresztyénség univerzalizmusáról lemondani s mondjuk a pogány magyar előidők vallási világába elmerülni. Mivel tudja, hogy feladata a teológiai tudományok önálló művelése mellett az evangélikus egyház számára szükséges lelkeszi gárda nevelése, azért áll meg szilárdan a biblikus hitvallási alapon és folytat reformátori teológiát már akkor, amikor ez az irányzat még csak kialakulófélben volt a külföldön.”³³¹

³³⁰ HARMATI 1944, 13-15.

³³¹ Kiss 1943,18.

A következő három fejezetben három kiragadott példán igyekszem bemutatni az 1940-es évek magyarországi evangélikus teológiai életét. A példák sok szempontból különbözőek. Van, amelyik kifejezetten teológiai, van, amelyik kevésbé. Van, amelyikről teológiai vita alakult ki a korszakban, és van, amelyikkel kapcsolatban csak kevés megnyilatkozás idézhető. Van, amelyik konkrét kérdés, és van, amelyik egészen szerteágazó.

V. Vita a lélek halhatatlanságáról

A korszakban tárgyalt teológiai témák közül különösen kiemelkedik egy, a lélek halhatatlanságának kérdése. Némi véleményütköztetés más kérdésekben is megfigyelhető, de komoly vita egyedül ebben a kérdésben bontakozott ki.

A Keresztyén Igazság 1936. februári száma arról adott hírt, hogy olvasói kérdést kaptak a lélek halhatatlansága tanításának eredetéről. A szerkesztő (feltételezhetően Pröhle Károly főszerkesztő vagy Karner Károly felelős szerkesztő) egyelőre röviden úgy reagált, hogy erről a tanról a Biblia nem tud, hanem a görög filozófiából származik, és a forrás pontos megjelölésével idézte Luther Márton ugyanilyen irányú állásfoglalását.³³²

A Keresztyén Igazság 1936. áprilisi számában, egyoldalas áhítatában Urbán Ernő a lélek halhatatlanságának tanát vérszegény hiszékenységnek nevezte, amiről a Biblia nem szól, és szembeállította vele a feltámadást és örök életet.³³³

Ugyanebben a számban Pröhle Károly soproni teológiai tanár Halál, halhatatlanság, húsvéti hit című írásában hosszan írt a haláltudatról és a halálfélelemről. Ezt követően tér rá a lélek halhatatlanságának tanára, azt állítva róla, hogy „tisztára az emberi okoskodás, bölcsekedés szüleménye [...] észokokkal egyáltalában nem lehet bebizonyítani”. Ezután a szellemidézés alaptalan és káros gyakorlatának tárgyalja. Sivár gondolatnak nevezi, hogy a lélek az Istennel való közösségen kívül, önmagában örökké létező lenne, hiszen ez a kárhozatot jelentené. Meggyőződése, hogy a Biblia nem szól a lélek halhatatlanságáról: „A Szentírásban pedig semmi nyomát sem találjuk annak, hogy azzal akarná elvenni a halál rettenetes tényének szívünkbe hasító élet: Emberek, ne féljete, csak bízzatok a lélek halhatatlanságában, a halhatatlan léleknek nem történhetik bántódása a halálban, sőt a lélek éppen a halálban szabadul fel s aztán minden rendben van: ezért nem kell a haláltól félni.” Ezt követően ír arról, hogy a bűnbeesés óta az egész emberen a bűn és a halál uralkodik, amiből csak a húsvéti hit és evangélium szabadíthat meg Jézus Krisztus által. Írásában nem hivatkozik Platónon és a Biblián kívül más szerzőre.³³⁴

³³² Keresztyén Igazság 1936. február, borító/3. (szerkesztő)

³³³ Keresztyén Igazság 1936. április, 77. (Urbán Ernő)

³³⁴ Keresztyén Igazság 1936. április, 79-83. (Pröhle Károly)

Az Evangélikus Életben 1936 tavaszán, röviddel Pröhle Károly cikkének megjelenése után vita bontakozott ki a kérdésben:

Az 1936. április 19-ei számban névtelen, fiktív levelet közöltek, ami a teremtésről vallott felfogás, az embert az állatvilágtól megkülönböztető jelleg és a halállal szembeni vizsgálat szempontjából elengedhetetlennek tartotta a lélek halhathatlanságának vallását és hirdetését: „negyven évi papi fungálásomat látom halomra dönteni a lélekhathatlanság örök szép tanának illetően megtagadásával.”³³⁵

A következő számban ugyancsak egy névtelen, fiktív levél szerepelt, ami először is leszögezte, hogy ez nem generációs kérdés: „a fiatalságnak idevonatkozóan nincs egységes állásfoglalása és hogy az eszkatalogia nem gyűjtötte egy táborba a fiatal lelkész-generációt úgy, mint azt a szórványkérdésben, a hitoktatás reformjának szükségességében és egyebütt látjuk.” Kritizálja Pröhle Károly írását, de csak annyiban, hogy nem tartja elég részletesnek, remélve, hogy a téma alaposabb kifejtést fog kapni. A szerző állítása szerint eddig az eszkatológiát nem tárgyalták kellő dogmatikai rendszerezettséggel, és különösen nem a megváltás felől: „az eszkatológiában is a váltság a centrum és ezért, minden olyan teológiai tétel, mely a Krisztusban történt váltságot megkerülve jutott eddig abba, az onnét könyörtelenül kiűzendő.” Így a lélek halhathatlanságának tanát váltságellenes pogány, filozófiai tannak minősíti. Hosszan idézi Platónt, akinek tulajdonítja ennek a felfogásnak az elindulását. Meglátása szerint a lélek halhathatlanságának tana háttérbe szorította a sajátosan keresztény feltámadáshitet, aminek viszont kizárólagos egyeduralmat kell biztosítani: „Vagy azért nem múlok el a halálban, mert van bennem egy halhathatlan rész, vagy azért remélhetek Isten színe előtti életet, mert léssen halottaknak feltámadása, új ég és föld Istennek Krisztusban lett váltság alapján megtörténő csodás teremtő erejéből.”³³⁶

Két számmal később Morhács Márton, a Budapest, Kerepesi úti egyházközség lelkésze vette védelmébe a lélek halhathatlanságának tanát. Számos bibliai igét sorakoztat fel, amik megítélése szerint egyértelműen ennek az igazságát hirdetik. Nem lát ellentmondást a lélek halhathatlansága és a feltámadás között. Viszont ő is Krisztus felől közelíti meg a kérdést: „A lélek halhathatlansága ugyanúgy, mint feltámadásunk mit sem segít rajtunk, egyedül Istennek a Krisztusban kinyilatkoztatott kegyelme.”³³⁷

³³⁵ Evangélikus Élet, IV., 16., 122.

³³⁶ Evangélikus Élet, IV., 17., 130-131.

³³⁷ Evangélikus Élet, IV., 19., 147-149. (Morhács Márton)

Néhány számmal később Pröhle Károly válaszolt a három cikkre. A lélek halhatatlanságának védőíról rögtön azt állítja, hogy nem tudnak különbséget tenni a filozófiai okoskodás és az isteni kinyilatkoztatás között, sőt azt akarják, hogy „Krisztusnak s az ő apostolainak hátat fordítva a lélek halhatatlanságáról szóló filozófiai tanítás nagymestereinek, Platónnak, Leibniznek, vagy pláne Moses Mendelssohnnak hajbókoljunk”. Hogy megtalálható-e ez a tan a Bibliában vagy a hitvallási iratokban, arról itt már óvatosabban nyilatkozik: „a léleknek önmagában, mintegy természettől való halhatatlansága sem a Szentírásban, sem egyházunk hitvallási irataiban sehol sem kerül az isteni kinyilatkoztatásra felelő hívő bizonyágtételnek a homlokterébe és sehol sem kap olyan különös önálló hangsúlyt, mint a filozófiai racionalizmus rendszereiben.” Elismeri az állítás bibliai jelenlétét, de fontosnak tartja a megkülönböztetést az igében ezzel kapcsolatban megjelenő felfogás és a kérdés filozófiai megközelítése között: „mindez egészen és gyökeresen más valami, mint a lélek halhatatlanságáról való racionális filozófiai tanítás”. A lélek önmagában való tulajdonságait a hit engedelmességével és alázatosságával állítja szembe, példaként állítva Luther Márton idegenkedését minden autonóm filozofálással szemben.³³⁸

Ezt a következő számban újabb fiktív levél követte. Ennek szerzője már érdemben vitázik Morhács Márton érveivel. Rámutat annak az értelmezésnek a problémás voltára, ha a jézusi példázatok minden elemét ugyanolyan súlyúnak tekintjük, és nem emeljük a többi fölé a példázat központi üzenetét – A gazdag és Lázár példázatával kapcsolatban válik ez éles kérdéssé. Hivatkozik Immanuel Kantra, Augustinusra és Luther Mártonra. Morhács Márton több bibliai kijelentéssel kapcsolatban is arra jutott, hogy annak igazsága feltételezi a lélek halhatatlanságát. Ennek a fiktív levélnek a szerzője ezt több ige esetében is cáfolja. Úgy véli, hogy a lélek halhatatlanságának tana az örökkévalóságnak nagyon földhözragadt, téves értelmezésén alapul, és az ember természete számára akarja biztosítani azt, ami egyedül Isten kegyelmi ajándéka.³³⁹

A téma fél évvel később, a november 22-ei számban bukkant föl ismét. N. E. (feltételezhetően Novák Elek nemeskéri lelkész) nem vitacikket írt, hanem a halál teológiájával kapcsolatban minősítette a lélek halhatatlanságának képzetét szertefoszló

³³⁸ Evangélikus Élet, IV., 22., 170-171. (Pröhle Károly)

³³⁹ Evangélikus Élet, IV., 23., 181-182.

lidércfénynek, a halál falán megtörő emberi kísérletnek, összekapcsolva a kopogtató asztalok világával. Hangsúlyozza, hogy a halál teljes halál.³⁴⁰

Novák Elek az Evangélikus Élet 1936. december 20-ai számában is megemlítette a témát, a november 22-ei cikkéhez hasonló érveléssel, szorgalmazva a temetési agenda módosítását.³⁴¹

Az 1937. november 7-ei számban újra előkerült a kérdés. Zulauf Henrik lelkész arról írt, hogy sokféle körben vitatják a témát. Arra hívja fel a teológusokat, hogy egymás között jussanak egyességre, és csak ezt követően lépjenek ki a nagy nyilvánosság elé. Azt viszont leszögezi, hogy nézete szerint a Krisztusban hívő nem hal meg soha örökké.³⁴²

A következő számban Pröhle Károly teológiai tanár válaszolt. Örvendetes jelenségnek nevezi, hogy a lélek halhatatlanságának kérdését „világiak” is vitatják, ezt a lelki ébredés egyik jelének tekintette. Egyfajta köztes álláspontot fogalmaz meg: „Mert amint a lélek önmagában való halhatatlanságának pusztán filozófiai alapon való tanítása nem tartozik bele a keresztyén igazság rendszerébe, úgy a lélek halhatatlanságának a tagadása sem találja el a keresztyén igazságot.”³⁴³

A soproni hittudományi kar 1938. április 19. és 22. között teológiai konferenciát tartott. A tizenkét előadás közül kettő érintette a lélek halhatatlanságának témáját: Kiss Jenő teológiai tanár Az eschatologia főirányai a jelenkorban és Pröhle Károly Halál, halhatatlanság – feltámadás, örök élet című előadása. Az előbbi nem tárgyalta a kérdést, csak utalt Luthernek a lélek alvásáról szóló nézetére. Harmati Béla ősgárdi lelkész hozzászólása révén vita bontakozott ki.³⁴⁴

Büki Jenő mekényesi lelkész írása a témáról 1939-ben két részben jelent meg a Lelkipásztorban. Értékeli a két oldal álláspontját és a vita kirobbanása óta eltelt éveket: „az egyik tábor a vita hevében a lélek halhatatlanságának hitét lidércfénynek nevezi s a kopogtató asztalok világával hasonlítja össze, a másik pedig ragaszkodva megszokott nézeteihez helytelennek tartja a kérdésnek olyatén való megfogalmazását, mintha a lélek

³⁴⁰ Evangélikus Élet, IV., 46., 348-349. (N. E.)

³⁴¹ Evangélikus Élet, IV., 50., 380. (Novák Elek)

³⁴² Evangélikus Élet, V., 44., 332-333. (Zulauf Henrik)

³⁴³ Evangélikus Élet, V., 45., 342-343. (Pröhle Károly)

³⁴⁴ Keresztyén Igazság 1938. április, borító/4.; Theologiai Szemle, 1938/1-2., 129-140.; HARMATI 1943, 10.

halhatatlanságának tanítása és a feltámadás hite egymást kizáró ellentétet képeznének. Bár ez az utóbbi tábor időközben teljesen elhallgatott, míg az úgy nevezett fiatalok csoportja azóta is meg-megkísérelte felfogásának népszerűsítését, arra, hogy az »öregék« hallgatása sokkal inkább a tanácstalanság, mint a meggyőzetés és a belenyugvás hallgatása volt, kézzel fogható bizonyítékaim vannak.” Meglepő, hogy ebben a kérdésben öregek és fiatalok ellentétét látja, hiszen elsősorban annak a Pröhle Károlynak az érveivel vitatkozik, aki 1936-os cikke idején 61 éves, Büki Jenő írásának megjelenésekor pedig 64 éves volt.³⁴⁵ Fejtegetéseiben három német könyvből indul ki: Karl Stange: Studien zur Theologie Luthers, Paul Althaus: Die letzten Dinge, Walter Künneth: Unsterblichkeit oder Auferstehung. Meglátása szerint kizárólag bibliai alapon nem igazolható egyik oldal álláspontja sem. Fontos állítása, hogy nem csupán a lélek halhatatlanságának vallói állnak a Biblián kívüli hatások alatt, hanem az ennek a nézetnek ellenzői is. Úgy véli, Karl Stangét eleve a modern pszichológiának a lélek és test egységéről szóló felfogása juttatta el arra, hogy ezt a nézetet a Bibliában és Luther tanításában felfedezze. Büki Jenő Karl Stangéval szemben Paul Althausnak ad igazat, és egyfajta kompromisszumként a lélek továbbélését vallja: „Szerintünk tehát az örök élet hite mellett önálló jelentősége van a tovább-létezés gondolatának is, anélkül, hogy e kettő egymással ellentétet képezne, vagy egyik a másikat teljes egészében pótolni tudná. Existenciánk tovább fennmaradása még nem az, amit a Biblia örök életnek nevez, de az örökélet fogalmába, meggyőződésem szerint, a Biblia beleérti a tovább élés gondolatát is.”³⁴⁶

Az 1939-40-es évre készített Belmissziói Munkaprogramban Vető Lajos a spiritizmussal és idealizmussal együtt a lélek halhatatlanságát is olyan gondolatnak nevezte, ami nem segít rajtunk. Kifejtette, hogy az antropológiai dualizmus későbbi filozófiai tan, a lélek halhatatlansága mellett bibliai igékkel érvelni pedig történetietlen.³⁴⁷

Raffay Sándor bányai püspök a Lelkipásztor 1940. decemberi számában közölt igehirdetési vázlatban a lélek halhatatlanságának tanát képviselte: „Mert az Isten csak a testet teremtette múlandóságra, a lelket ellenben az örökkévalóságból szakította ki és az örökkévalóságba várja s veszi vissza.”³⁴⁸

³⁴⁵ Magyar Életrajzi Lexikon, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/prohle-karoly-775AC/>

³⁴⁶ Lelkipásztor 1939. augusztus, 316-321. (Büki Jenő); 1939. szeptember, 348-352. (Büki Jenő)

³⁴⁷ BELMISSZIÓI MUNKAPROGRAM 1939, 84-85. (Vető Lajos)

³⁴⁸ Lelkipásztor 1940. december, 49. (Raffay Sándor)

Érdekes megfigyelni, hogy 1941 májusában a Lelkipásztor (az egyházi éven végighúzó, vasárnap délutáni kátéprédikációs vázlatok között) az Apostoli hitvallás harmadik hitágazata két utolsó tagmondatának magyarázataként két olyan vázlatot közölt, amik ellentétes álláspontot foglaltak el ebben a kérdésben: Halász Béla kapolcsi lelkész egyértelműen leszögezi: „Nem valami homályos, vagy misztikus »lélek halhatatlanságában« hiszünk”³⁴⁹, Solymár János nyíregyházi lelkész viszont Morhács Mártonhoz hasonlóan a teremtettségből vezeti le a lélek halhatatlanságának tanát: „Bennünket, Isten saját képmására teremtett és azzal különböztetett meg a többi teremtményeitől, hogy a saját lelkét lehelte belénk, amely lélek az Úr Jézussal és a Szentlélekkel egyesülve képes bennünket e földi életünk után az örökéletbe átvinni, az Isten országának örökös polgáraivá tenni.”³⁵⁰

Harmati Béla 1943 márciusában A lélek halhatatlansága. Biblia-teológiai értekezés a halálutáni életről. A lélek haláláról szóló tévtan cáfolata címen százoldalas könyvet jelentetett meg. Bevezetesként arról ír, hogy elsősorban fiatal segédlelkészek képviselik a lélek halhatatlanságának tanát, és észrevétlenül akarják átformálni az evangélikus egyház tanítását. Ezen túl az adventista felekezethez köti még ezt az új vélekedést. Felidézi a vita történetét, utalt az 1936-ban és '37-ben a Keresztyén Igazságban és az Evangélikus Életben megjelent cikkekre. Az 1938. áprilisi soproni teológiai konferenciát úgy értékeli, hogy ott ő igen határozottan képviselte az orthodox, evangélikus tant. Meglátása szerint többen azt várták, hogy a konferencia egyensúlyi helyzetet teremtsen, de később azt tapasztalták, hogy ez az elintézés nem hozott megnyugvást. „A lélek haláláról szóló tévtan, sajnos, tovább pusztított és ma is tovább pusztít egyházunkban.” Hivatkozik arra, hogy a Belmissziói Munkaprogram 1939/40-es évfolyamában is megjelent az általa kifogásolt nézet. Könyvének célját így jelöli meg: „ébredező magyar evangélikus Sionunkat egy tévtan elharapódzásától, egy veszedelmes tévelygéstől megóvjam.” A Bibliában antropológiai dualizmust lát: „Az emberben az Istentől származó lélek (rúach) az éltető elem.” Huszonöt oldalon több tucat ószövetségi és újszövetségi igére tér ki, sokszor Luther vagy más tekintélyes német teológus értelmezését idézve, és igazolva látva azt, hogy a Biblia egyértelműen a lélek halhatatlanságát hirdeti. Ezt követően az evangélikus hitvallási iratok, Luther Márton, Philipp Melancthon, Johann Albrecht Bengel, Szikszay György, Charles Spurgeon, Benjamin Franklin, August Neander, Christoph Ernst Luthardt, Masznyik Endre, Karl von Gerok, Ludwig Harms, Szűcs Ernő és Raffay Sándor idézeteiről mutatja ki, hogy a lélek halhatatlanságát támogatják. Majd hosszan

³⁴⁹ Lelkipásztor 1941. május, 309. (Halász Béla)

³⁵⁰ Lelkipásztor 1941. május, 313. (SolymárJános)

idéz magyar, német és szlovák énekszövegeket, amik meglátása szerint szintén őt igazolják. A bibliai kijelentés támogatóiként idézi ókori népeknek, ókori és újkori filozófusoknak a lélek halhatatlanságával rokonítható tanítását. A tudományról azt állítja, hogy egy materialista kitérő után visszatért Isten és a lélek létének feltételezéséhez. Meglátásom szerint ebben a fejezetben találhatóak a könyv leginkább vitatható állításai: „Ma a biológia erősen vallja, hogy nincs evolutio [...] Olyan korban élünk, amidőn az exakt tudomány a vallás nagy, ősi, kipróbált igazságaihoz kanyarodott vissza. [...] A modern fiziológia tehát eljutott ahhoz a végső konklúzióhoz, hogy [...] A lélek valami egészen más valóság, mint a test. Fölötte áll annak, uralja azt.” Ezután a kitérő után jut el a vitapartnereivel szembeni legerősebb vád kimondásához: „A lélek továbbélésének tagadása mögött a lélek existenciájának valószínű tagadása rejtőzik.” A lélek halhatatlanságának tagadása értékelése szerint az amerikai adventista és a millenista (Charles Taze Russell követői) mozgalomhoz köthető, Karl Barth és Karl Stange teológiájában ezeknek a hatását véli felfedezni, utóbbi esetében az emberi dicsvágyat is lehetséges okként veszi számba a lélek halhatatlansága megkérdőjelezésének hátterében. A spiritizmus bizonyosságát – bár természetes szövetségese lehetne a kereszténységnek – elutasítja. Az összegzésben két fontos állásfoglalást tesz. Az egyikben a lélek halhatatlanságának és a feltámadásnak a szembeállítását helyteleníti: „Lélekhallhatatlanság és testi feltámadás nincsenek ellentétben egymással, mint azt némelyek tévesen gondolják, nem gyengítik, ellenkezőleg, erősítik és kiegészítik egymást. Keresztyén hitünk mind a kettőt egyforma hangsúllyal vallja és hirdeti. Helytelen, ha a feltámadás mellett kardoskodunk a lélek halhatatlansága nélkül, ugyancsak féligazság az is, ha a lélek halhatatlanságáról beszélünk a test feltámadása nélkül. A kettőt együtt kell hirdetni!” A másikban pedig leszögezi, hogy nem a lélek halhatatlansága a tárgya a keresztény reménynek: „A lélek halhatatlanságának ténye magában véve még nem jelent üdvösséget. [...] Éppen azért reménységünket nem lelkünk halhatatlan voltára, hanem a Jézus Krisztus halálára és feltámadására építjük”. Harmati Béla zárósoraiban fontosnak tartja kijelenteni, hogy nem ellensége a Karl Barth és Eduard Thurneysen által képviselt új teológiának, hanem meg akarja óvni a tévtanoktól a lassan kibontakozó magyar protestáns ébredést.³⁵¹

Karner Károly tollából 1943 májusában a Keresztyén Igazság és a Lelkipásztor hasábjain is megjelent egy-egy írás a témában, a kettőt együtt nem sokkal később bővített különnyomatként kiadta a Harangszó nyomdája Halhatatlanság vagy feltámadás? címen.

³⁵¹ HARMATI, 1943.

Halál, halhatatlanság, feltámadás című, rövidebb írásának elején, Pröhle Károly vitaindító cikkéhez hasonlóan a halálról elmélkedik, majd áttér arra, hogy a halál hatása már az öregkorban megkezdődik, elsorvadnak szervek, tompulnak érzékek. És ettől a szellem, a lélek sem menekül meg, hiszen szellemi képességeink is romlanak. „Isten a halálban egész egzisztenciánkat zúzza szét. Nincs semmink, nincs olyan »isteni« részünk, mely elkerülhetné a halált, megmenekülhetne az ítéletből, mellyel Isten sújt bennünket. Teljességgel por-hamu-emberek vagyunk. [...] A halál totális ítélet az egész ember fölött.” A lélek halhatatlanságának képzetét az emberi szellem alkotásának nevezi. Ezt követően a feltámadás jelentőségéről értekezik, nem érintve a vita eddigi menetét. Hivatkozik Marcus Tullius Cicero, Quintus Horatius Flaccus, Immanuel Kant és Luther Márton írásaira.³⁵²

A lélek halhatatlansága című cikkének elején így foglalja össze Harmati Béla vádját: „több fiatal segédlelkész, aki »most került ki a teológiáról« és »alaposan teleszívta magát újfajta teológiai tudománnyal«, ellentétbe kerül »napjaink evangélikus lelkipásztorával«, mert »azt hirdeti, hogy a halálban a test és lélek meghal, a léleknek nincs a halál után folytatólagos élete.«” Hangsúlyozza, hogy a megjelent könyv a lélek halhatatlanságának tagadását a Szentírással és a reformátori iratokkal ellenkező eretnekségnek tekintette. Karner Károly szerint Harmati Béla 1943-as könyvében kísérletet sem tett arra, hogy „kifejtse: mi is az a tévtan, amely ellen hadakozik.” Azonos értelemben használta „a lélek halhatatlansága”, „a lélek postexisztenciája”, a „halál utáni élet” kifejezéseket. Azonosította a lélek halhatatlanságának tagadását a lélek halálának állításával, sőt feltételezte, hogy ezzel egyáltalán a lélek létezését tagadják. Karner Károly ezután ismerteti Platónnak a lélek halhatatlanságáról szóló tanítását a Phaidón dialógus alapján, és összefoglalja Arisztotelész felfogását is. Részletes filozófiatörténeti ismertetést közöl az ókortól egészen Immanuel Kantig és Ludwig Feuerbachig, elemelve a lélek szerepét a különböző filozófiai rendszerekben. Kitér a spiritizmusra is, amiről megállapítja, hogy a lélek halhatatlanságának igazolása szempontjából használhatatlan. Leszögezi: „a lélek halhatatlanságának a tétele tudományosan sem nem igazolható, sem meg nem cáfolható.” Meglátása szerint a lélek halhatatlanságának a képzete hozzásimult vagy azonosult az örök élet bibliai reménységével, ez a helyzet viszont megváltozott: „Ha ma az emberek és részben a közgondolkodás ragaszkodik a lélek halhatatlansága, vagy még inkább a halhatatlanság általános képzetéhez, akkor a halhatatlanságnak nem a régi egyházas, hanem ez a modern vallástalan és erkölcsi tartalmától megfosztott gondolata lebeg a szeme előtt. [...] ha ma egyesek e fogalmakat

³⁵² Keresztyén Igazság 1943. május, 98-102. (Karner Károly); KARNER 1943, 3-9.

emlegetik, akkor velük ember-voltunknak egy önmagában meglevő adottságát, Istentől függetlenített emberi »méltóságunkat« jelölik meg, de nem értik rajtuk már azt, amit még pl. a régi protestáns egyházi tanítók is kifejeztek velük, t. i. azt a világi gondolkodásból származó formát, melybe keresztyén tartalmat töltöttek. Ma csak a forma maradt meg úgy, ahogy s ez is egyre inkább alkalmatlanná válik arra, hogy megpróbáljuk keresztyén hitünk tartalmaival megtölteni.” Karner Károly szerint a Bibliában csak két helyen található konkrét utalás a halhatatlanságra, de egyik sem érthető úgy, hogy az ember egy része lenne halhatatlan. Luthert idézi, miszerint hústest (Fleisch) az egész ember testestül-lelkestül, az egész ember rászorul arra, hogy Isten újjáteremtse. Ezzel szemben a lélek halhatatlanságának képzelete szerinte azt jelenti, hogy a léleknek megújulásra, újjáteremtésre nincs sem szüksége, sem módja, azaz Isten feleslegessé válik. A lelki vagy szellemi halál Bibliában található fogalmát nem képies vagy átvitt, hanem nagyon is konkrét értelműnek tekinti. Kulcsfontosságú az a megállapítása, hogy „az Újszövetségben a »psyche« nem jelöl meg olyan szubsztanciális létezőt, melynek önmagában, függetlenül a testtől volna élete.” Vitapartnerének nézetét így foglalja össze: „Harmati egyszerűen összekeveri a halál utáni életnek a gondolatát a lélek halhatatlanságának a képzetével, holott a kettő két különböző dolog.” Karner Károly szerint megérett a teológia arra, hogy pontosabb ítéletet alkosson ebben a kérdésben: „Ma élesebb a fülünk annak a meghallására, amivel a görög gondolkodásból származó fogalmak elhomályosították az evangélium eredeti üzenetét.” Ezzel a múltbeli elhajlással összeköti a kortárs ember illúzióját is, amivel biztosítani akarja önmagát Istennel szemben. „Ilyen emberi biztosítékká lesz számára a halhatatlanság gondolata is. Mi nem bátoríthatjuk az embert ebben a bizakodásában. Ellenkezőleg, le kell rombolnunk minden az ember által önmaga számára épített biztosítékot, hogy annál hatalmasabb legyen Isten csodája, a Krisztus halálában és megváltásában szerzett váltság.” Érdekes végkövetkeztetésre jut az egykor egyházas felfogás átszíneződésével kapcsolatban: „Ha a »lélek halhatatlanságá«-nak és a »halhatatlanság«-nak régi egyházasan átformált gondolatvilága volna eleven nemcsak a hagyományos fogalmakhoz és kifejezésekhez ragaszkodó lelkészekben, hanem a mai emberben és még inkább a mai közgondolkodásban, akkor is meg kellene állapítanunk és fel kellene ismernünk, hogy eredete és tulajdonképeni tartalma szerint e fogalmak mást fejeznek ki, mint a bibliai hit. De akkor el lehetne fogadni őket mint a keresztyén hit és hagyományos gondolkodás által átformált és a keresztyén gondolkodásba beleillesztett fogalmakat. Ma azonban úgy van, hogy végső elemzésben a »lélek halhatatlanságá«-ban való bizakodás és a feltámadás reménysége két gyökeresen különböző gondolkodásmódnak, vallásos magatartásnak és hitnek a megnyilatkozásává lesz.” Ezt követően Harmati Béla szerénykedő megjegyzését magáról,

hogy „képzetlen és gyarló”, ellene fordítja. Súlyosabbnak tekinti viszont azt, hogy őket tévtanokkal és eretnekséggel vádolta meg. Meggyőződése szerint felforgatja és veszélyezteti az egyház belső életét és jó rendjét, ha lelkészek ezzel vádolják egymást, hiszen a tanítás tisztasága feletti örökös az egyházi hatóságok joga és kötelessége, „egyébként azonban nincs jogunk egymást eretnekeknek nyilvánítani.” Végül azt ajánlja, hogy az igehirdetésben és a temetési szertartásban egyaránt kerüljék a lélek halhatatlanságának képzetét, viszont a lélek haláláról beszélve se keltsenek félreértéseket, hanem az ítéletről és a feltámadásról tanúskodjanak. Ez az értekezés a korszak egyik teológiai csúcspontjának tekinthető, mivel alaposan számbaveszi az ellenérveket, széleskörűen és kritikusan hivatkozik a filozófa- és teológiatörténet nagyjaira valamint a kortárs teológusokra egyaránt. Idézi Rudolf Eisler, Augustinus, Nüsszai Gergely, Aquinói Tamás, az 5. lateráni zsinat, Luther Márton, Philipp Melancthon, René Descartes, Baruch Spinoza, Immanuel Kant, Ludwig Feuerbach, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Walther Eichrodt, Ludwig Köhler, Paul Feine, Rudolf Bultmann, Hermann Cremer, Julius Kögel, Karl Groos, Walter Künneth, Ralf Luther, Adolf Schlatter, Julius Köstlin és a Formula Concordiae tanait.³⁵³

A Lelkipásztor következő számában Raffay Sándor bányai püspök válaszolt. Karner Károlyt és Harmati Bélát is elmarasztalja amiatt, hogy személyeskedtek a vitában. Bírálja Karner Károlyt amiatt, hogy nem foglal állást világosan, nem fejt ki eléggé a saját nézeteit, és nem elég konkrétan száll vitába Harmati Béla állításaival. Raffay Sándor szerint ha filozófiai eredetű is a lélek halhatatlanságának képzete, az olyan korán és ellentmondás nélkül kapcsolódott össze a Biblia tanításával, hogy nem is lehet már tőle elválasztani. A legmesszebb ezzel az állításával megy: „az ember lelke az Isten mivoltának egy része és így nem olyan alkotás, mint a teremtett világ, hanem külön adomány [...] A lélek tehát az Isten legbensőbb lényegének emberiesült része.” Ezt követően viszont inkább amellet érvel, hogy az eszkatológiai kérdésekre jórészt ismeretlenek a válaszok, nem érdemes boncolgatni ezeket a témákat.³⁵⁴ Ehhez hasonló hangot ütött meg 1944-ben megjelent, Ötven év távlatából című írásában is, amikor a halhatatlanság témájának felvetését szükségtelen, megosztó lépésnek bélyegezte, és kitartott a lélek halhatatlanságának tana mellett: „ezzel foglalkozni merőben

³⁵³ Lelkipásztor 1943. május, 242-253. (Karner Károly); KARNER 1943, 10-32.

³⁵⁴ Lelkipásztor 1943. június, 290-293. (Raffay Sándor)

fölösleges, mert ennek titkát az Isten még nem tárta fel semmiféle hívőnek vagy hitetlennek, ellenben bizonyos, hogy az evangéliumi hitnek nélkülözhetetlen alaptényezője.”³⁵⁵

Nagy Gyula írása a témában két részben jelent meg a Lelkipásztor 1944-es évfolyamában. Elsősorban a lélek fogalmát vizsgálja az ókori görög filozófiában, megkülönböztetve azt a lélek individuális felfogásától: „a görög gondolkodás a maga következetes formáiban nem ismeri a lélek individuális továbbélését a halál után, ellenben vallja az emberi szellem, illetve a szellemi létező univerzális halhatatlanságát.” Hangsúlyozza, hogy a reformáció a test és lélek szembeállítás helyett a teljes ember, az akarat bűnösségét tanítja, „az egyetemes emberi szellem halhatatlansága helyén pedig a keresztyén személyiség, test és lélek, megújulását és feltámadását.”³⁵⁶

Harmati Béla 1944-ben újabb 76 oldalas írást adott ki saját kiadásában A lélek halhatatlanságának védelme. A Szentírás tanítása a lélekről címen. A bevezetőben arról ír, hogy korábbi értekezésének és ennek a közlését is elutasította a Lelkipásztor szerkesztősége, ezért kénytelen szerzői kiadásként, külön megjelentetni tanulmányait. Állítása szerint az evangélikus egyház beteg, szükség van a gyógyításra. Véleménye szerint többen vannak a lelkes karban azok, akik vallják és védik a lélek halhatatlanságának tanát, mint ahányan támadják. Visszautasítja a szeretetlenség, a szenvedély, az önkényes vitakezds és a furor theologiae vádját. Kijelenti, hogy nem lehetséges áthidaló álláspont. Azt, hogy előző művében gúnyos hangnemet használt volna, nem vitatja, sőt jogosnak tartja ebben a helyzetben. Vádja szerint Karner Károly 1943-as írásában tagadja, hogy az embernek önálló lelke volna. Elítélően nyilatkozik a német teológia jelenéről, különösen Karl Stangét támadja. Két okot nevez meg a lélek halhatatlansága tagadásának hátterében, egyrészt a szkepszist, miszerint ellenfelei nem hisznek a lélekben annak láthatatlansága miatt, másrészt világnézeti okot, a spiritualisztikus és a materialisztikus szemléletnek az emberi gondolkodás történetén végigvezethető küzdelmét, az utóbbi követőinek látva ellenfeleit. A halál bibliai fogalmának négy jelentését különbözteti meg: fizikai halál, örök halál, morális halál és az óember halála, a negyedikkel nem foglalkozik részletesen. Egyértelműen a dualisztikus antropológia mellett kötelezi el magát. Meggyőződése szerint a lélek halhatatlansága azt jelenti, hogy hívők és hitetlenek lelke egyaránt túléli a fizikai halált, tehát továbblétezik. Aki Istentől elszakadt, és bűnben él, azaz a morális halál állapotában van, annak a lelke nem pusztult el, csak alszik,

³⁵⁵ RAFFAY 1944, 20.

³⁵⁶ Lelkipásztor 1944. január, 2-7. (Nagy Gyula); 1944. február, 50-54. (Nagy Gyula)

tetszhalott, csak képies értelemben értendő ebben az esetben a halál. Az örök halál csak a hitetleneket éri: „Nem biológiai értelemben vett elmulásról vagy megsemmisülésről van itt szó, hanem Istentől való eltaszítatásról és gyötrelemről.” A lélek kétféle sorsát mutatja be: „I. A hívő lelket a morális halál nem érinti. Tuléli a fizikai halált és mindjárt az üdv helyére jut. [...] A kárhozat halála vagy második halál a hívő lelket egyáltalán nem érinti. II. A hitetlen lelket mind a három halál érinti, helyesebben mind a három halálon keresztül kell mennie, de egyik halál sem jelent existenciális megsemmisülését. A morális halál (mely itt a földön éri), azt jelenti, hogy a lélek Istentől eltávolodott és bűnben a sátán uralma alatt tengődik. De létezik. A fizikai halált a hitetlen lélek túléli, de mindjárt a gyötrelem helyére jut, ahol (mintegy előzetes letartóztatásban) várja a feltámadást és ítéletet. A feltámadás napján a hitetlen lélek is egyesül testével, végítéletre áll és meghallja a lesújtó ítéletet [...] Ez az »örök tűz«, »örök gyötrelem« vagy »örök kárhozat«, amely azonban nem megsemmisülést jelent, hanem továbblétezést, persze nem dicsőséges állapotban, hanem gyalázat és nyomorúság állapotában való továbblétezést, sőt »örökkélétezést«”. Teljes mértékben biblikusnak nevezi a lélek halhatatlanságának képzetét, viszont leszögezi, hogy az nem azonos az üdvösséggel. Azzal vádolja meg a másik tábor, hogy túl nagyra értékeli a testet a lélek rovására. Ragaszkodik ahhoz az állításhoz, hogy a lélek önálló szubsztancia. Meggyőződése szerint számos igeverv bizonyítja igazát, míg Karner Károly ezeket nem cáfolta meg, és érvelését nem alapozta eléggé a Szentírásra. Egyértelművé teszi, miben látja a vita megoldásának lehetőségét: „arra kérem Karner professzort: Vegye revízió alá nézeteit! A kibontakozásnak ez az egyetlen útja.” Ellenfeleit a lélek önálló létezésének tagadásával vádolja, azt viszont sajnálkozva elismeri, hogy az utóbbi időben háttérbe szorult a test feltámadásának hirdetése. A könyv utóhangjában fölveti, hogy szükség lenne egy speciálisan magyar hitvallási iratra, ami választ ad a teológiai kérdésekre. A Heidelbergi kátéhoz hasonlónak képzelné el. Hivatkozik Karner Károly, Raffay Sándor, Karl Stange, Dezséry László, David Strauss, Thomas Hobbes, Paul Henri Thiry d’Holbach, Julien Offray de La Mettrie, Ludwig Feuerbach, Karl Vogt, Ludwig Büchner, Ernst Haeskel, Friedrich Nietzsche, Herbert Spencer, Hermann Cremer, Charles Russel, Novatianus, Adolf Harnack, Augustinus, Püthagorasz, Szókratész, Platón, Lucius Annaeus Seneca, Robert Lee, Masznyik Endre gondolataira és Az Ágostai hitvallás apológiájára.³⁵⁷

Nyolc éven át, változó intenzitással folyt a vita négy perodikában, három külön kötetben 13 szerző között. A vitát gyakorlatilag elindító Pröhle Károly hamarosan érezhetően

³⁵⁷ HARMATI 1944.

óvatosabbá vált, közvetítő álláspontra törekedett. A lélek halhatatlanságának tanát a legerősebben Karner Károly és Nagy Gyula támadta, a védők között Harmati Béla egyértelműen kiemelkedő szerepe mellett Morhács Márton, Büki Jenő és Raffay Sándor megszólalása is jelentős volt. Mind a két oldalra jellemző, hogy a racionalizmust kárhóztatva a Bibliához, Luther Mártonhoz és a hitvallási iratokhoz akar visszatérni, kölcsönösen vádolják egymást liberalizmussal. Meglepő Karner Károly érvelése, amikor új felismerésnek meri nevezni az általa támogatandónak tartott nézetet. Minden bizonnyal a fiatalabb és aktívabb teológiai munkát szorgalmazó lelkészek körében többen támadták a lélek halhatatlanságának nézetét, mégsem nevezhető teljes mértékben generációs kérdésnek. Érdekes módon a barthi teológiával vagy ébredési mozgalommal kapcsolatos törésvonalak sem esnek egybe az ezen kérdéssel kapcsolatos megosztottsággal. A sok más témában aktív győri kötődésű lelkészek (Túróczy Zoltán, Szabó József, Veöreös Imre, Groó Gyula) nem vettek részt a vitában, de a Lelkipásztor és a Keresztyén Igazság érezhetően jobban támogatta Karner Károlyt, mint Harmati Bélát. A legaktívabbak jellemzően doktori fokozattal rendelkeztek, a legfőbb kivétel Harmati Béla. A személyeskedés Harmati Béla és Karner Károly írásaiban is megjelenik. A vita tényét a lélek halhatatlanságának védelmezői az eretnenség előretöréseként értelmezték, a nézet támadói viszont a teológiai ébredés örvendetes jelének tartották. Miután a kérdés megosztóvá vált, alaposabban tárgyalták, mint bármelyik másik teológiai témát a korszakban. A vita során rendkívüli mennyiségű filozófiai, vallástörténeti, ókori teológiai, reformatori és német teológiai hivatkozást halmoztak fel, angolszász, skandináv vagy finn szerzőket viszont ebben a kérdésben alig idéztek. Szintén különleges jelenség, hogy időnként nem csak bibliai szakaszok felmutatása, hanem írásmagyarázati elvek ütköztetése is a vita részévé vált. Időnként különböző eszmetörténeti narratívákba ágyazták a kérdést, szemmel látható célzatossággal. A vita intenzitásához és a részkérdések konkrétságához képest a szerzők alig törekedtek kizárólagos rendszerezettségű előadásra, és viszonylag ritkán cáfolták egymás érveit, de még így is sokkal többet reagáltak egymás írásaira, mint a korszak többi témájában. Az alapos tárgyalás ellenére a vita nem tekinthető lezártnak, félbemaradását részben a világháború fokozódása magyarázhatja.

VI. Az egyházi oktatás létjogosultsága

Az 1940-es évek talán legfontosabb egyházpolitikai választóvonalát az egyházi iskolák államosításának kérdése. Az egyházi iskolák létjogosultságának, egyházi jellegének témája az evangélikus egyházon belül már korábban is felvetődött.

Túróczy Zoltán győri lelkésznek, későbbi püspöknek 1938-ban Egyházi középiskoláink címmel jelent meg írása a Protestáns Szemlében. Azt fejtette ki, hogy nemzetközi összehasonlításban a magyar protestáns egyházak az iskola egyházai. Ingatlanok, munkaerő és pénzbeli ráfordítás terén is nagyobb hangsúlyt kap az oktatás, mint a lelki munka. Világtendenciának nevezi, hogy az állam monopolizálni akarja az iskolákat. Ezért szükségesnek tartja, hogy számot vessen az egyházi középiskolák létjogosultságával: „Az egyháznak nem kell iskolákat fenntartania. Nem lényegéből folyó szerves munka ez. Idegen munkaterület a számára. Nem erre rendeltetett. [...] Ez lehet áldott mellékterméke, de semmiképpen sem elsőrendű életjelensége.” Fontos szempontnak tartja az intelligencia egyháziatlanosodását. Kijelenti, hogy az egyházi középiskoláknak nincs meg a szükséges egyházi jellegük: „Minden megvan bennük, csak ép az a többlet hiányzik vagy gyengén érvényesül, amiért érdemes volna az egyháznak fenntartani őket, ami egyedül teszi létjogosulttá őket.” Ennek az oka talán a más felekezeti diákok magas aránya, vagy sokkal inkább a pedagógusok kultúrprotestáns szemlélete. „Hol van ebből a nevelési rendszerből a keresztyénné nevelés lehetetlensége fölötti döbbenet, a növendékekért való imádkozás belső kényszere és az Isten ígéretének a döntés kényszerével és lehetőségével való odaállítása!” Ennek ellenére meglátja a lehetőséget az egyházi iskolákban, és ezért tartja érdemesnek őket a fenntartásra: „És mégis azt mondom, hogy érdemes fenntartani az egyháznak, mint ilyenek, középiskolákat. Áldott lehetőség van bennük elrejtve. Megépített meder ez, amelyben most kevés csergedezik az élet vizéből, de amelyikben csodák történhetnek, ha fel-fakadnak a belső források.”³⁵⁸

Sólyom Jenő teológiai tanár 1939-es cikkében kifejtette, hogy sem az államnak, sem az egyháznak nem szükségszerű feladata iskolák fenntartása. Meglátása szerint az iskola a szülők, illetve a szülők közösségének hivatáskörébe tartozik. „Addig nincs baj az iskolaügy körül, amíg az állam is, az egyház is csupán ilyen átháramlott, nem lényegszerű feladatának

³⁵⁸ Protestáns Szemle XLVII. évf. 1938/9-10., 423-428. (Túróczy Zoltán)

tekinti az iskolafenntartást, és ennek megfelelően alázatosan, a szülők összessége iránti felelősséggel végzi ezt a munkáját. Addig nincsen baj, amíg az egyházi iskola úgy nevel, hogy a nép, a nemzet javát is nézi, és amíg az állami iskola szabadságot ad az igehirdetőknek, hogy beleneveljék az ifjúságot a gyülekezetbe. [...] Ha valami nincs rendben az iskolaügy körül, a sérelmezés a panasz joga elsősorban a szülőké.” Az akkori körülmények között az egyházi iskolák létjogosultságát látja, a valóság tisztelete miatt. Ebben összeütközhet az egyház azzal az állammal, amelyik el akarja torzítani a valóságot. Véggövetkeztetése szerint az egyháznak intenie kell a szülőket az iskolákkal kapcsolatos felelősségre.³⁵⁹

Belohorszky Ferenc nyíregyházi tanár 1940-es cikke szerint visszhang nélkül maradtak Túróczy Zoltán 1938-as súlyos megállapításai. Sürgeti az evangélikus iskolák evangélikus jellegének erősítését, az elszakadást a színtelen kultúrprotestantizmustól, és a megtérés középpontba kerülését. Így látja biztosíthatónak azt, hogy az evangélikus iskolák létjogosultsága erősödjön, és jobban szolgálják a nemzetnevelés ügyét.³⁶⁰

Sólyom Jenő 1943 júniusában számot vetett az egyházi iskolák, a hozzá tartozó pedagógusok és tanulók nagy számával. Fontosnak tartotta hangsúlyozni egyházon belüli megbecsülésük, valamint az egyház minden tagja által az intézményekért érzett felelősség fokozását.³⁶¹

Az egyházi iskolák létjogosultságának kérdése összekapcsolódott az hitoktatás témájával. A vallásoktatás reformját szintén éveken át többen sürgették:

Egy, az Evangélikus Életben 1936 áprilisában közölt névtelen levél szerint a fiatal lelkészgeneráció egységes a hitoktatás reformjának szükségességében.³⁶²

Danhauser László budapesti vallásitanító lelkész fordulatot sürgetett, hogy a vallásitanítás az evangélikus egyházban ne legyen másodrangú kérdés. Ezzel kapcsolatban a lelkészképzés reformjára is javaslatot tett.³⁶³

³⁵⁹ Protestáns Szemle XLVIII. évf. 1939/6., 300-304. (Sólyom Jenő)

³⁶⁰ Keresztyén Igazság 1940. június, 151-154. (Belohorszky Ferenc)

³⁶¹ Keresztyén Igazság 1943. július, 151-154. (Sólyom Jenő)

³⁶² Evangélikus Élet, IV., 17., 130-131.

³⁶³ Lelkipásztor 1940. február, 91-94. (Danhauser László)

Dezséry László budapesti egyetemi lelkész határozott megfogalmazással írta le a szemléletváltás szükségességét: „Mi mindenesetre sohasem mondhatunk le arról, hogy megkíséreljük kiszabadítani a vallástanításunkat a humanizmus, a szentimentalizmus és az »értelmesség« kátyujából és megkíséreljük a hit-tan óráivá tenni a sokszor nagyon kispolgári vallástant.”³⁶⁴

Tessényi Kornél kassai vallástanító lelkész a hittankönyvek lecserélését elsősorban teológiai okból tartotta szükségesnek: „Meglévő tankönyveinknek nagy részét a bennük uralkodó helytelen, idejétmúlt teológiai álláspontjuk miatt jó lélekkel alig lehet használni.”³⁶⁵

Urbán Ernő budapesti tábori lelkész 1941 szeptemberében programot adott az egyházi élet megújításához. Ebben fontosnak tartotta a hitoktatás teológiai és pedagógiai korszerűsítését.³⁶⁶

1945 után a politikai életben egyre fontosabbá vált az egyházi iskolák államosításának kérdése. Erre az evangélikus folyóiratokban is reagáltak:

Scholz László zuglói lelkész egyik írása a vallásszabadság biztosításának nyugtázása után küzdelemre biztatással zárul: „Nem szorítkozhatunk a templomi munkára. Nem mondhatunk le a templomon kívüli szolgálatra való jogunkról, az ifjúságról, sajtóról, egyesületi munkákról, az ifjúsági egyesületekben, cserkészetben, bibliaiskolákban végzendő szolgálatunkról. Hangsúlyozta egyházunk iskolafelállítási és fenntartási jogát. Kérte a kötelező vallástanítás meghagyását. [...] Végleges kialakulás még nincsen. A jövő dönti el, hogy milyen lesz az egyház és állam viszonya és hogyan alakul ki egyházunk külső helyzete. [...] feltétlenül őrizzük meg egyházunk szabadságát, munkateljességét, lelki szolgálatát, belső rendjét. Küzdjünk az állam és nemzet szempontjából is fontos lelki munkánkért”.³⁶⁷

Benczúr László budapest-kelenföldi vallástanító lelkész s hitoktatás háttérbe szorítása és az iskolák államosítása kérdésében is a nemzetiszocializmus és az aktuális tervek között vont párhuzamot: „Ha nem evangéliumi ok kívánja a változást, hanem egy olyan világnézet hódítási vágya, amely nem tud egy fedél alatt megélni az evangélikus lelki neveléssel, akkor a

³⁶⁴ Lelkipásztor 1940. augusztus, 362. (Dezséry László)

³⁶⁵ Lelkipásztor 1941. július, 401-403. (Tessényi Kornél)

³⁶⁶ Lelkipásztor 1941. szeptember, 479-480. (Urbán Ernő)

³⁶⁷ Lelkipásztor 1946. április, 57-58. (Scholz László)

hitoktatásnak az iskolában való megmaradása érdekében gazdasági, jogi, politikai és minden elképzelhető fronton végsőkig menő harcot kell vívni. Ha egy ilyen harcból nem kerülne ki győztesen az egyház, akkor is meglenne az az eredmény, hogy olyan mértékben tudta a lelki nevelés fontosságát felmutatni, amilyen mértékben megívta a harcot.”³⁶⁸

A Lelkipásztor Körlevél különszámaként közölték az országos egyházi elnökség 1946. május 20-ai beadványát Nagy Ferenc miniszterelnökhöz és az azzal tartalmában nagyrészt megegyező, június 25-én kelt közös püspöki pásztorlevelet. Ebben többek között hangsúlyozták, hogy az egyház elvárja, hogy az állam se igehirdetői, se tanítói munkájában ne akadályozza. Határozottan kijelentették, hogy egyebek között „tanítómunkánknak iskoláinkban való szabad kifejtését [...] összes erkölcsi és szellemi erőink latbavetésével védeni fogjuk.” A miniszterelnöknek küldött beadványban erősebben fogalmaztak, amikor a veszedelmes, egyházellenes irányzatot diktátorokkal, fasiszta módszerekkel, kultúrkampffal állították párhuzamba.³⁶⁹

Ferdinánd István teológiai könyvtáros 1947-ben rendszerezetten cáfolta azokat az érveket, amiket a hitoktatás fakultatívva tétele mellett felhoztak. Sőt ennél is tovább ment, amikor az elkülönült kötelező tárgyból az oktatás alapjává akarta formálni a vallásoktatást: „a közoktatásunk nyújtotta egész tudás ebbe a hitbe ágyaztassék bele, nemcsak alsó, közép, de felső fokon is.” Amíg a kereszténység tekinthető a nemzet többségi hitének, addig oktatásának fakultatívva tételét antidemokratikusnak tartja. Belátja, hogy vannak veszélyei is a kötelező hitoktatásnak (lelki erőszak, ateizmus előidézése), de ezeket a veszélyeket „nem oldja meg annak fakultatívva tétele, sem eltörlése, hanem egyedül a vallásoktatás magas színvonalra emelése. Magas színvonalú vallásoktatás minden esetben kényszer és erőszak nélkül lelki hasznára lesz annak is, aki azt a hitet nem vallja, nem vallotta és nem akarja vallani.”³⁷⁰

Amikor már látszott, hogy bekövetkezik az államosítás, többen is a hitoktatás és a gyülekezeti gyerek- és ifjúsági munka megerősítését sürgették:

³⁶⁸ Lelkipásztor 1946. május, 71-72. (Benczúr László)

³⁶⁹ Lelkipásztor 1946. különszám, 97-102. (Kapi Béla és báró Radvánszky Albert)

³⁷⁰ Evangélikus Theologia 1947/5, 12-16. (Ferdinánd István)

Tekus Ottó répcelaki missziói lelkész 1948 júniusában az egyházi iskolák államosításának küszöbön állása miatt sürgette a gyülekezeti ifjúsági munka megerősítését és az igére, ébresztésre, misszióra való koncentrációját.³⁷¹

Sólyom Jenő teológiai tanár a Lelkipásztor 1948. július-augusztusi számában jelezte, hogy már régóta észrevételezte annak a helytelenségét, hogy az egyházi törvényekben a vallásoktatásról csak az egyház iskoláiról szóló törvényen belül van szó. A vallástanítás helyett az egyházi oktatás, gyülekezeti oktatás vagy keresztyén oktatás kifejezést javasolja. Fontosnak tartja, hogy „olyan oktatásról van itt szó, amely az egyház közössége által megy végbe, az egyház közösségében, az egyház közössége javára.” Sürgette a gondoskodást megfelelő hitoktatókról. Hosszú távon komolyabb képesítés előírásának látja szükségét, de ideiglenesen néhány napos kurzust is elegendő felkészítésnek tart. Azt viszont leszögezi, és új törvényben még jobban hangsúlyozandónak tartja, hogy a hitoktatás felügyelete első fokon a gyülekezeti lelkész feladata. Szorgalmazta a hitoktatás és a konfirmációi oktatás, valamint az iskolában folytatott hitoktatás és a gyülekezeti vallástanítás, vasárnapi iskola és más gyülekezeti gyerekalkalmak viszonyának rendezését.³⁷²

Sümeghy József kisfaludi segédlelkész 1948 decemberében beszámolt azoknak a szülői értekezleteknek a tapasztalatairól, amiket az egyházmegye 17 gyülekezetében tartott tanítókkal és édesanyákkal együtt. Vegyesek voltak a benyomásai. Voltak olyan szülők, akik vallást tettek hitükről, és hangsúlyozták a gyerekek hitben nevelésének fontosságát. De elzárkózással és közönnyel is szembesülnie kellett. Megrendítő következtetése: „Az otthonra nem építhetünk!” Sürgette: „Láttassuk meg híveinkkel, hogy a nevelés, a hit és az üdvösség ügye nem a papok, nem is »az egyház« ügye, hanem mindenkié. Szülőké, gyermekeké, családoké.”³⁷³

A magyarországi evangélikusság számára az iskolák nem csupán egy másodlagos funkciót jelentettek, hanem története során mind az egyház egészének, mind a gyülekezeti életnek szerves részét. Egyfajta kölcsönös egymásrautaltság is jellemző volt erre a kapcsolatra: Egyrészt a magyar állam nem minden korszakban volt abban a helyzetben, hogy

³⁷¹ Lelkipásztor 1948. június, 225-227. (Tekus Ottó)

³⁷² Lelkipásztor, 1948. július-augusztus, 276-279. (Sólyom Jenő)

³⁷³ Lelkipásztor 1948. december, 491-494. (Sümeghy József)

minden települést lefedő iskolahálózatot fenntartson, másrészt az evangélikus egyház életének biztosításához sok korszakban és sok helyen egyenesen elengedhetetlen volt az evangélikus iskolák működése. (Különösen is így volt ez a leánygyülekezetekben a motorizáció fejlődéséig.) Ezért államosításuk nagyon fontos határvonalat jelentett az egyház történetében, különösen, hogy 1952-re ez az evangélikus felekezetben teljes radikalitással érvényesült, szemben a két nagyobb egyházal.

Kodácsy-Simon Eszter kiemeli annak a jelentőségét, hogy az 1930-as években volt, aki megfogalmazta azt az elvet, hogy iskolák fenntartása nem az egyház lényegéhez tartozik, hanem átvállalt feladatot jelent.³⁷⁴ Meglátásom szerint komoly szerepet játszott az ébredés hatása mind annak a kimondásában, hogy az iskolák fenntartása nem az egyház fő funkciója, másrészt az államosításkor a gyerek- és ifjúsági munka megerősítésében. Összességében azt látom, hogy a politikai igény megjelenése előtt kegyességi iránytól függetlenül nem volt komoly javaslat az egyházon belül az iskolák fenntartásának az állam részére történő átadására. A teológiai éledés a hitoktatás reformjának (korszerűbb pedagógiai elvek és az új teológiai tájékozódás érvényesítését) és az iskolák egyházi karaktere erősítésének szorgalmazását egyaránt magával hozta. Azzal, hogy az ébredés az egyház működésének a lényegét radikálisabban határozta meg, az ébredés emberei számára valamivel könnyebben elfogadhatóvá vált az államosítás elfogadása, mint mások számára.

³⁷⁴ KODÁCSY-SIMON 2015.

VII. Az evangélikus identitás megközelítései

A Trianon utáni Magyarországon jelentős mértékben fokozódott a római katolikusok és a reformátusok számbeli túlsúlya az evangélikusokkal szemben. A határon túlra került sok olyan tájegység, település és intézmény, ami nagyban hozzájárult a magyarországi evangélikusság addigi önképéhez.³⁷⁵ Ebben a helyzetben rendkívül fontossá vált az evangélikus identitás újrafogalmazása és megerősítése.³⁷⁶

Az 1930-as években önmeghatározásra készítette az evangélikus egyházat az 1938-as budapesti eucharisztikus világkongresszus, ezért akkor sokat foglalkoztak az úrvacsoratannal.³⁷⁷

Az evangélikus identitás időnként csak üres jelszó volt. De gyakran megtöltötték tartalommal, még hozzá rendkívül sokféle módon. Különböző jelenségek figyelhetők meg az evangélikus teológiai folyóiratok hasábjain, amik az evangélikus identitás újrafogalmazásaként értelmezhetők.

Az evangélikus identitás fontos része az istentiszteleti liturgiához való viszony. Az 1920-as évektől a magyarországi evangélikusság körében új lendületet kapott a liturgia egységesítésének és megújításának igénye, az óegyházi és reformáció kori liturgikus gyakorlat felelevenítése. Kuthy Dezső későbbi püspök 1924-ben megjelent A liturgikus főistentisztelet című műve és főleg Raffay Sándor püspök 1932-ben megjelent agendája nagy hatást gyakorolt ezen a téren.³⁷⁸ Az 1940-es években ennek a gondolatnak a legjelentősebb képviselője Jánossy Lajos evangélikus lelkész, a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Soproni

³⁷⁵ Lásd A trianoni békeszerződés hatása az evangélikusságra című fejezetet.

³⁷⁶ KORÁNYI 2015a, 116.

³⁷⁷ SCHOLZ 1937; SCHOLZ 1938a; SCHOLZ 1938b

³⁷⁸ HAFENSCHER 2010, 222.

Evangelikus Teológiai Fakultásának rendes tanára volt.³⁷⁹ A Lelkipásztor 630 vizsgált cikkéből 64 foglalkozott ezzel a kérdéssel.

A liturgikus reform célját Túróczy Zoltán püspök így fogalmazta meg: „Kevesebb az emberi szó és több az igé, kevesebb a tanítás és több az imádat.”³⁸⁰ Karner Károly teológiai tanár is hasonlóan írt: „Az istentiszteleti rend új kialakítása még mindig rászorul arra az új tájékozódásra, mely annak a középpontjába nem a hívő alanyiságot teszi annak különféle kegyes érzelmeivel, hanem Isten igéjének nagy objektivitását szólaltatja meg”.³⁸¹

Többször is hangot kapott az a vélemény, hogy egységesebb és részletesebben előírt liturgiára van szükség.³⁸² Hering János veszprémi alesperes „Mit tartalmazzon az Egyetemes Agenda?” cím alatt templomépítési irányelvek és zenei utasítások megfogalmazását is sürgette, a liturgikus szövegek stílusával kapcsolatban a Raffay-Agenda reformját javasolta: „elhagyva belőle az ünnepélyeskedő szóvirágokat és kenetes szólamokat. [...] milyen egyszerűek, világosak és mégis erőteljesek és a szükséges mondanivalót pontosan kifejezők azok az evangéliumi kollekták, melyeket mostanában a »Lelkipásztor« közöl.”³⁸³ Az igehirdetési előkészítőkből nagyon ritka volt, hogy a szerző liturgiai vonatkozásokra hivatkozzon.

Urbán Ernő budapesti táborigazgató lelkész A lelkipásztor műhelye című sorozatának III. részében, a gyakorlati teológia témakörében írt az istentisztelet megújulásának különböző törekvéseiről, amik meglátása szerint nálunk is visszhangra találtak. Jánossy Lajos munkája mellett Járosi Andor kolozsvári evangélikus lelkésznek a német evangélikus liturgiai reformmozgalmakról 1932-ben megjelent művét, Kowarik Sándor evangélikus lelkésznek az istentisztelet megújulásáról 1936-ban írt könyvét és Raffay Sándor püspök 1933-ban megjelent liturgiátörténeti munkáját ajánlotta.³⁸⁴

1940. februártól novemberig Jánossy Lajos teológiai tanár tízrészes sorozatban közölte az ógyházi kollektaimádságok általa készített fordítását a Lelkipásztorban. Ezzel indult útjára

³⁷⁹ JÁNOSY 2008, 3-6.

³⁸⁰ Lelkipásztor 1941. február, borító/3. (Túróczy Zoltán)

³⁸¹ Lelkipásztor 1941. május, 280. (Karner Károly)

³⁸² Lelkipásztor 1941. február, 148-150.; 1941. április, 249-252.; 1941. április, 260-262.; 1941. október, 562-566.

³⁸³ Lelkipásztor 1941. április, 260-266. (Hering János)

³⁸⁴ Lelkipásztor 1940. április, 167. (Urbán Ernő)

az Összekulcsolt kézzel című rovat. A sorozat bevezetőjében a professzor bemutatta a kollektaimádságok történetét, írt általános jellemzőikről, szerkezetükről is. A bevezető és az imádságok közlésének célja egyrészt a tanítás, másrészt viszont a gyakorlat formálása volt. A már akkor sem magától értetődő egyértelműséget keltő témában Jánossy Lajos határozottan foglalt állást: „Amilyen mértékben – a teljes főistentisztelete szívének, az Úrvacsora szentségének kitépése következtében, szükségképpen – felbomlott, sőt elfajult gyülekezeteinkben az Egyház ősi istentiszteleti élete, olyan mértékben kellett leválniok és elkallódniok a sajátosan liturgikus jellegű imádságok sorában a *kollekta*-imádságoknak is. [...] Bárcsak ezeknek az ősi kollekta-imádságoknak újra használatba vétele és együttes imádkozása is megerősíthetné, tudatosíthatná az egész földkerekség ágostai hitvallású evangélikus Egyházához tartozásunkat, az Egyetemes Egyház előrement nemzedékeivel való kapcsolatunkat és hozzájárulhatna ahhoz, hogy a magyar Sionból újra »Ecclesia Orans« válhassék!”³⁸⁵ A sorozatban olyan alkalmakra is közölte a kollektaimádságot, mint „karácsony ünnepén, éjfélkor”, „Szent János apostol és evangélista ünnepén”, „Szűz Mária templomba menetelének (tiszteletének) és Urunk bemutatásának ünnepén (Gyertyaszentelő Boldogasszony, febr. 2-án)”.³⁸⁶ A következő évfolyamban Schulek Tibor közölt 16. századi magyar evangélikus kollektaimádságokat, majd az 1942-43-as évfolyamban Joób Olivér a finn ágendából fordított le imádságokat, Wolf Lajos pedig a svéd ágendából az 1944. januárig. 1944-ben februártól júliusig a német ágendából közöltek kollektaimádságokat.

A Keresztyén Igazság 1940-es és 1941-es évfolyamaiban cikksorozatban mutatták be az evangélikus templom különböző részeinek jelentőségét, sürgetve a reformátori liturgiai szempontok fokozottabb érvényesülését a templomépítésekkor. A cikkek szerzői Benczúr László ceglédi segédlelkész, Révész István kelenföldi segédlelkész, Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói lelkész, Schulek Tibor budapesti tábori lelkész, Friedrich Loránd műegyetemi tanár és Peskó Zoltán orgonaművész voltak.³⁸⁷

³⁸⁵ Lelkipásztor 1940. február, 58-59. (Jánossy Lajos)

³⁸⁶ Lelkipásztor 1940. február, 59-61. (Jánossy Lajos)

³⁸⁷ Keresztyén Igazság 1940. január, 21-24. (Benczúr László), 24-28. (Révész István), 1940. február, 50-51. (Veöreös Imre), 1940. március, 70-72. (Schulek Tibor), 1940. április, 107. (Schulek Tibor), 1940. június, 146-148. (Schulek Tibor), 1940. július, 170-173. (Révész István), 1940. szeptember, 213-215. (Friedrich Loránd), 1940. november, 260-262. (Peskó Zoltán), 1940. december, 293-296. (Révész István), 1941. március, 62-66. (Révész István)

A cikkekben többször utaltak a perikóparendekre³⁸⁸, a szerzők méltatták, hogy a püspökök ezekben az években kötelezővé tették a használatát³⁸⁹. Kemény Péter budapesti vallásstanító lelkész a magyar nyelvű kommentárok csekély száma miatt a magyar meditáció egyik legfontosabb forrásának a perikóparendeket nevezte meg.³⁹⁰ Ennek ellenére a meditációkban, igehirdetési vázlatokban ritkán utaltak a perikóparendre.

Az 1940-es évek elején érezhetően megnőtt az egyházi év jelentősége.³⁹¹ 1941 februárjától 1943 novemberéig Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói lelkész Az egyházi esztendő a szószeiken címmel minden számban az igehirdetési alapigének és a vasárnap jellegének összefüggéseit tárta fel, Groó Gyula, Szabó Lajos és Kiss János közreműködésével. A Lelkipásztor 1943 novemberétől 1944 novemberéig közölte Jánossy Lajos Az egyházi év útmutatása című írását, ami máig meghatározó, azóta különnyomatként többször is megjelent.³⁹²

Zászkaliczky Pál főti esperes népszerűsítette az egyházkezelést, bemutatva annak történetét és gyülekezetet építő hatását. Liturgiájának mintáját is közölte.³⁹³ Egy másik írásában bírálta a liturgiai bizottság improduktív munkáját, és dicsérte az egyik püspök buzgalmát a liturgiai reformban.³⁹⁴ Molitórisz János celldömölki esperes keresztelési agendát közölt Arper Zillessen: Evangelisches Kirchenbuch alapján.³⁹⁵ Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói másodlelkész a konfirmációról írt kritikus cikksorozatának első részében a liturgiai vonatkozásokat is bírálat alá vette, különösen a konfirmációi fogadalom gyakorlatát.³⁹⁶

³⁸⁸ Lelkipásztor 1940. április, 171.; 1940. szeptember, 412.; 1940. december, 45.; 1941. március, 173-176.; 1941. április, 220-223.; 1941. május, 290-292.; 1941. június, 335-339.; 1946. január, 15.; 1946. április, 54-55.

³⁸⁹ Lelkipásztor 1940. július, 310.; 1940. december, 60.; 1941. február, 148-150., 1946. november, 139-140.

³⁹⁰ Lelkipásztor 1941. január, 72. (Kemény Péter); 1941. február, 127-128. (Kemény Péter)

³⁹¹ Lelkipásztor 1941. május, 297.; 1946. április, 54.

³⁹² JÁNOSY 2008, 4.

³⁹³ Lelkipásztor 1940. április, 191-195. (Zászkaliczky Pál)

³⁹⁴ Lelkipásztor 1940. szeptember, 451. (Zászkaliczky Pál)

³⁹⁵ Lelkipásztor 1940. augusztus, 389-391. (Molitórisz János)

³⁹⁶ Lelkipásztor 1940. április, 198-203. (Veöreös Imre)

Harmati Béla ósagárdi lelkész a térdreborulás biblikus, de a felvilágosodás korában kiveszett magatartásának felélesztését sürgette.³⁹⁷ Urbán Ernő budapesti táborigazgató lelkész kiemelte a liturgikus nevelés fontosságát.³⁹⁸ Dedinszky Gyula kiskőrösi lelkész a menyasszonyavatás régi szertartásának mai továbbélési lehetőségeit járta körül.³⁹⁹ Limbacher Zoltán kisterenyeyi lelkész a korábbi évszázadok káros folyamataira hívta fel a figyelmet: a kátéprédikációk visszaszorulására és az úrvacsora kiszolgáltatásának ritkulására.⁴⁰⁰ Wiczián Dezső teológiai tanár a sumptio kérdésében foglalt állást.⁴⁰¹

Az Evangélikus Theologia hasábjain kisebb vita bontakozott ki a feloldozással kapcsolatban. Rögtön a folyóirat első két számának jelentős részét kitölti Grünvalszky Károly budapesti egyházmegyei belmissziói lelkész tanulmánya. Ebben vizsgálja a feloldozás istentiszteleti hirdetések a megkötés hirdetésének a szükségességét, a feloldozás földi feltételét, a feloldozás műfaját (kijelentés vagy könyörgés) és hogy van-e helye a közgyónásnak és feloldozásnak az istentiszteleti liturgiában.⁴⁰² Raffay Sándor nyugdíjas püspök, ágendaszervező hozzászólásában több igére támaszkodva állást foglalt a megkötés hirdetése ellen. Scholz László zuglói lelkész, a folyóirat felelős szerkesztője több magyar és német nyelvű bibliai kommentárra hivatkozva válaszában vitába szállt Raffay Sándor igeértésével.⁴⁰³

Benczúr László kelenföldi vallásitanító lelkész Luther Esketési könyvecskéjére alapozva az esketési szertartás több elvi és gyakorlati kérdésével kapcsolatban állást foglalt.⁴⁰⁴

A vizsgált folyóirat-évfolyamokban jelen volt, méghozzá az évek múltán egyre hangsúlyosabbá vált a liturgiai reform kérdésköre, az ige hirdetésekben kevésbé, a tanulmányokban és a véleménycikkekben viszont annál gyakrabban. Több oldalról is hangot kapott a több évszázaddal korábbi liturgikus hagyomány felelevenítése iránti igény, ezzel ellentétes vélemény viszont nem tűnt fel a folyóirat hasábjain.

³⁹⁷ Lelkipásztor 1940. december, 17. (Harmati Béla)

³⁹⁸ Lelkipásztor 1941. október, 533. (Urbán Ernő)

³⁹⁹ Lelkipásztor 1941. augusztus, 458-460. (Dedinszky Gyula)

⁴⁰⁰ Lelkipásztor 1941. szeptember, 507-508. (Limbacher Zoltán)

⁴⁰¹ Lelkipásztor 1947. február, 56-58. (Wiczián Dezső)

⁴⁰² Evangélikus Theologia 1947, 1, 4-22. (Grünvalszky Károly); 1947, 2, 4-9. (Grünvalszky Károly)

⁴⁰³ Evangélikus Theologia 1947, 5, 16-23. (Raffay Sándor); 1947, 5, 23-26. (Scholz László)

⁴⁰⁴ Evangélikus Theologia 1947, 2, 9-14. (Benczúr László)

Az evangélikus identitásnak mindig is alapvető meghatározója volt Luther Márton személye, tanítása. Ez azonban a XX. század első felében új lendületet kapott, a magyarországi egyházra is erősen hatott Luther-renaisszánsz, és fontos eleme volt az újrafogalmazott önazonosságnak. Sólyom Jenő értékelése szerint a reformatori mozgalom zászlóbontása az Evangélikus Egyházi Élet című soproni lap 1912-es elindulásához köthető (1918-ban megszűnt), és különösen az 1917-es reformációi jubileum adott neki nagy lendületet a „Vissza Lutherhez, aztán előre Lutherrel!” jelszóval. Kiemeli Stráner Vilmos soproni teológiai tanár, Pröhle Henrik pozsonyi lelkész, Kapi Béla körmendi lelkész, Daxer György pozsonyi teológiai tanár, Pröhle Károly soproni teológiai tanár és Rátz Vilmos pozsonyi lelkész szerepét. Ezt tartja a leginkább meghatározónak a két világháború közötti teológiai életről kapcsolatban: „Igen, a 40 évi időköz immár elegendő ahhoz, hogy az 1912-beli lapindításban gyökerező 1917. évi jubileumi programot tájékoztató magaslathoz, »látó-hegy«-nek mondjuk egyházunk múltjában. De koránt sincs bennem érzéketlenség azok iránt a többi mozgalmak iránt, amelyek aztán az 1920-as és 1930-as években együttesen, néha összefogva, néha egymással vetélkedve, de egymást tisztítóan és fokozóan elevenítették egyházunkat. Úgy vélem, hogy a kezdetben külön induló mozgalmak embereinek egymás mellé sorakozásában Luther alakja, Luther töretlen tekintélye, a Luthertől tanulás általános készsége volt a döntő.”⁴⁰⁵ A németországi Luther-ünnepségeken már 1921-től részt vett magyar küldöttség. Sólyom Jenő és Wiczián Dezső Luther-kutatásai nagy hatást gyakoroltak, de Ottlyk Ernő is Lutherről írta doktori értekezését.⁴⁰⁶

1941-ben Zalánfy Aladár Luther-énekeket adott ki, 1942-ben Luther Tizennégy vigasztaló kép című írását jelentették meg.⁴⁰⁷

Raffay Sándor nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a zsinat „az egyház lelki életének lutheri szellemben való gondozását, mint elsőrendű lelkesítő kötelességet törvénybe iktatta [...] és a sajátosan lutheri élet kialakítását minden téren követelte.”⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Lelkipásztor, 1957. október-november, 549-552. (Sólyom Jenő); SÓLYOM 2004, 155-157.

⁴⁰⁶ BENCZE 2012, 30.

⁴⁰⁷ ZALÁNFY 1941.; LUTHER 1942.

⁴⁰⁸ RAFFAY 1944, 26.

A Lelkipásztor vizsgált évfolyamaiban a hivatkozások közül kiemelkedett Luther Márton személye, mind az igehirdetési előkészítőkből, mind a tanulmányokban, mind a véleménycikkekben. Gyakran bármiféle közelebbi forrásmegjelölés nélkül emlegették szavait. („Baptisatus sum”, „komolyan akarnak keresztyének lenni”, „nem tanácsos, hogy az ember lelkiismerete ellen cselekedjék”, „Fülöp, a jó Istennek semmittevással is lehet szolgálni”.) Elsősorban a Kis kátéból, másodsorban a Nagy kátéból idéztek, különösen az 1940/41-es évre előírt vasárnap délutáni kátéprédikációkban. Ezek után bibliai kommentárookra, a Schmalkaldeni cikkekre, igehirdetésekre és az Erős vár a mi Istenünk ének szövegére hivatkoztak. Az igehirdetési előkészítőkből gyakran vetették össze a Károli-Biblia szövegének egy-egy fordulatát a Luther-fordítással. Urbán Ernő A lelképásztor műhelye című cikksorozatában is főleg ezeket a műveket ajánlotta.⁴⁰⁹ A Keresztyén Igazságban Nyerészkedés, meggazdagodás, szociális felelősség címmel közölt Luther Márton Nagy kátéjából a hetedik parancsolat magyarázatát.⁴¹⁰

Teológiáját a vizsgált évfolyamokban a legbővebben Foltin Brúnó Luther, az Ószövetség magyarázója című 3,5 oldalas tanulmánya közvetítette.⁴¹¹

Karner Károly soproni teológiai tanár A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka főirányai című cikksorozatában a Luther-kutatás közelmúltjáról és jelenéről is beszámol. Hangsúlyozza Luther fokozódó hatását, annak gyökereit az 1883-as jubileumhoz és a weimari kiadás elindulásához visszavezetve. Értékelte Albrecht Ritschl, Johannes Ficker, Karl Stange és különösen Karl Holl kutatásait.⁴¹² A cikksorozatban később is felhívta a figyelmet Luther hatásának fokozódására: „fontos és a jövő számára biztató mozzanat. Ez az a körülmény, hogy Luther egyre fokozódó erővel szólal meg a teológiai és egyházi megújulásban s hogy teológiája és reformatori életműve egyre jelentősebbé válik”. Több kutatóra is hivatkozott, többek között Ernst Wolfra, Helmut Gollwitzerre, Paul Althausra, Werner Elertre, Hermann Sasséra, Erich Seebergre, Johannes von Walterre, Theodor Knolléra és James McKinnonra. A Luther-kutatással kapcsolatban a hagyományos német orientációval szemben szélesebb tájékozódást javasolt: „az északi evangélikus teológiai kutatás számunkra annyival inkább is jelentős, mivel nagy nyomatékkal dolgozza ki Luther teológiájának és munkájának

⁴⁰⁹ Lelkipásztor 1940. február, 53-57. (Urbán Ernő), 1940. március, 100-104. (Urbán Ernő)

⁴¹⁰ Keresztyén Igazság 1942. december, 265-268. (Luther Márton)

⁴¹¹ Lelkipásztor 1940. szeptember, 404-407. (Foltin Brúnó)

⁴¹² Lelkipásztor 1941. február, 114-115. (Karner Károly)

ökuménikus evangélikus jellegét, míg a német teológiai tudományosság — érthetően — hangsúlyozza Luther német fajiságát és gondolkodását.” A katolikus Luther-kutatásról is említést tett, röviden értékelve Joseph Lortz, Heinrich Denifle és Hartmann Grisar munkásságát.⁴¹³

Karner Károlyhoz hasonlóan Urbán Ernő budapesti tábori lelkész is arra biztatott, hogy a magyar teológia sokkal inkább tájékozódjon a skandináv és finn Luther-kutatáson: „örvendetes az, hogy Luther teológiája egyre erősebben jut szóhoz. Azonban túlzottan érvényesítik Luther személyiségét. A németiség ébresztőjét, a német szellem megnyilatkozását és szabadságharcosát szemlélik benne. Már maga ez a tény megkívánja, hogy önállóan foglalkozzunk Lutherrel. A skandináv és finn Luther-kutatás saját lábán jár és mi sem kerülhetjük el, hogy minél többen és minél alaposabban foglalkozzunk Luther tanításával, mint az evangélium üzenetének páratlan tolmácsolásával. [...] Könnyebb egy magyar teológusnak igazi reformátori teológiát üzni, mint egy németnek. Példa rá Seeberg Erich, egyik legnagyobb élő Luther-kutatónk, aki nem tudta megállni, hogy találó és nagyszerű felismeréseit egy filozófiai spekulációnak alá ne rendelje. Magyar ember könnyebben ellenállhat e kísértésnek és éppen ezért annál nagyobb a kötelessége a munkára. Ezzel a valóságon való figyelmeztetéssel szolgálhat a többi indogermán szellemű teológiának is.”⁴¹⁴

Kiss György kiskőrösi lelkész két részletben közölt, a Szentlélekről szóló tanulmányában a Schmalkaldeni cikkekre, Nagy kátéra és Luther Galata-kommentárjára is hivatkozott.⁴¹⁵

Az Evangélikus Lelkipásztor Körlevélnek 16 oldalas különszáma jelent meg 1946. február 18-ára, Luther Márton halálának 400. évfordulójára. A szám nagy részét az országos elnökség és a püspökök üzenete, igehirdetés, ismertető és előadás teszi ki, amik Luther életének utolsó szakaszáról, haláláról, végrendeletéről, szellemi örökségéről szólnak. A püspökök elrendelték, hogy a gyülekezetekben ez a téma határozza meg a vasárnap délelőtti igehirdetést, tartsanak ünnepi közgyűlést, vallásos ünnepséget, iskolai emlékünnepséget és offertóriumot.⁴¹⁶

⁴¹³ Lelkipásztor 1941. április, 211-215. (Karner Károly)

⁴¹⁴ Lelkipásztor 1941. március, 168-170. (Urbán Ernő)

⁴¹⁵ Lelkipásztor 1941. november, 576., 578. (Kiss György)

⁴¹⁶ Lelkipásztor 1946. február 18., 25-36.

Benczúr László kelenföldi vallástanító lelkész az Evangélikus Theológiában részletesen ismertette Luther Márton Esketési könyvecskéjét.⁴¹⁷ Scholz László zuglói lelkész 1948-ban behatóan bemutatta a két birodalomról szóló tanítást.⁴¹⁸ Szabó József püspök összeállítást készített Luther Mártonnak az egyház és az állam viszonyáról szóló tanításáról az egyetemes presbitérium ülésére, majd ezt a Lelkipásztor is közölte.⁴¹⁹

Ottlyk Ernő az evangélikus egyház szocializmusban vezető útjához elengedhetetlennek tartotta „a múlt teológiai örökségének”, a „lutheri ortodoxiának”, a „felvetődött konzervatív tanításoknak” a lebontását. Ez meglátása szerint az 1950-es évek első felében megtörtént.⁴²⁰

Számos jelét láthatjuk tehát annak, hogy Luther Márton tanításának hatása erősödött. Külön figyelmet érdemel az a törekvés, hogy a német Luther-értelmezéstől eltávolodva a magyarországi egyház a skandináv Luther-kutatáson is tájékozódjék. A korszak evangélikus identitásának hitvallásossága nem pusztán a többi felekezettel szembeni elkülönülést jelentett, hanem olyan értékekhez igyekezett visszatérni, amit a korábbi időszakokban nem aknáztak ki eléggé.

A magyarországi evangélikus identitás újraformálásának fontos része volt az is, hogy egyes lelkészek igyekeztek minél jobban tájékozódni a német nyelvű protestáns teológia felől, különösen is annak akkori legmeghatározóbb alakja, Karl Barth göttingeni, münsteri, bonni majd bázeli teológiai tanárnak és társainak műveiről. A vizsgált 630 cikkből 32-ben egyértelműen tetten érhető a hatása. A legtöbbször kifejezetten nevesítik Karl Barth személyét, emellett a vele kapcsolatba hozható írásokban sokszor megfigyelhető az újreformatori teológiára való hivatkozás, az engedelmesség és a döntés hangsúlyozása, valamint az Ige nagy kezdőbetűs használata.

Urbán Ernő egy félévet Berlinben, egy félévet Bázelen töltött ösztöndíjasként.⁴²¹ Fantasztikusan alapos, háromrészes, A lelkipásztor műhelye című, összesen 13,5 oldalas

⁴¹⁷ Evangélikus Theologia 1947, 2, 9-14. (Benczúr László)

⁴¹⁸ Evangélikus Theologia 1948, 2, 25-34. (Scholz László)

⁴¹⁹ Lelkipásztor 1948. május, 189-191. (Szabó József)

⁴²⁰ OTTLYK 1976, 80-82.

⁴²¹ FABINY-KOVÁCS-MAGASSY 2003, 282.

cikksorozatában hitet tett a reformátori teológiai szemlélet mellett, és ennek feléledését Karl Barth Der Römerbrief című kommentárjának megjelenéséhez kötötte. „A kegyelem királyi uralmát, a hit döntését, az evangéliumnak minden vallástól és vallásosságtól merőben elütő voltát, Isten királyságának csodáját, elrejtett hatalmát, eljövendő dicsőségét a reformátorok tanításának elszánt érvényesítésével és tovább tisztázásával hirdeti Barth Károly. (Die Kirchliche Dogmatik I. 1. és 2. rész). A legkevesebb, hogy tanulmányköteteivel, prédikációival, kisebb füzetekkel megismerkedünk.” Hivatkozott Eduard Thurneysenre, Emil Brunnerre, Rudolf Bultmannra és Georg Merzre. Ez a sorozat a fontos német nyelvű könyvek mellett ajánlott magyar fordításban megjelent műveket és a barthi teológiáról magyarul írt munkákat is: Karl Barth: Isten Igéjének szolgálata, Az Igehirdetés, Hiszek, A reformáció, mint döntés, Isten akarata és a mi kívánságunk, Emil Brunner: A mi hitünk, A református teológia feladata a jelenkorban, Jézus abszolútsága, Gáncs Aladár: Mit tanulhatunk Barth Károlytól, Nagy Barna: A teológiai módszer problémája az úgynevezett dialektikus teológiában, Borbáth Dániel: A vallástörténeti és a dialektikai teológiának a kijelentésről szóló tanításai, Tavasz Sándor: A dialektikai teológia problémája és problémái, A teológiai irányok átértékelése. A dialektikai teológia a főiskolai oktatásban és nevelésben, Török István: A barthi teológia elméleti és gyakorló-lelkészi szempontból, Dávid Gyula: Isten és a kenyér (Barth Károly, Brunner Emil és Thurneysen Ede válogatott egyházi beszédei), Kiss Sándor: Barth küzdelme az evangélium szabadságáért.⁴²²

Karner Károly soproni teológiai tanár Róm 7,14–25 értelmezéséről írt részletes tanulmányában ismertette Barth Römerbriefjének álláspontját, és azonosult is vele.⁴²³ Dezséry László budapesti egyetemi lelkész hét oldalon keresztül, behatóan ismertette Barth Credójának tartalmát, egyértelműen azonosulva vele, és kifejtette a kötet katechetikai alkalmazásának lehetőségét.⁴²⁴ Balikó Zoltán érdi segédlelkész másfél oldalon ismertette Kiss Béla csernátfalusi lelkésznek a teologia naturalisról szóló barthiánus könyvét. Balikó Zoltán részéről némi távolságtartás érzékelhető a dialektikus teológiával szemben. Barth magyar evangélikus recepciójával kapcsolatban viszont fontos részletre hívja fel a figyelmet, amikor az erdélyi evangélikus teológusoknak a kolozsvári református teológiára való befogadásáról ír, majd részletezi Tavasz Sándor református teológiai tanár nagy hatását az evangélikus

⁴²² Lelkipásztor 1940. február, 56-57. (Urbán Ernő); 1940. március, 101-104. (Urbán Ernő); 1940. április, 166. (Urbán Ernő)

⁴²³ Lelkipásztor 1940. június, 261, 267. (Karner Károly)

⁴²⁴ Lelkipásztor 1940. augusztus, 356-362. (Dezséry László)

teológusokra, köztük Kiss Bélára.⁴²⁵ A protestáns teológia új iránya címmel 6,5 oldalon, Benczúr László és Urbán Ernő fordításában közölte a Lelkipásztor – alig pár hónappal elhangzása után – Karl Barth 1940. márciusi rádióelőadását. Ez a szöveg egyértelműen megvédte és népszerűsítette a dialektikus teológiát.⁴²⁶

Karner Károly A háború előtti és a jelenlegi teológiai munka főirányai című, több részben megjelent tanulmányában többször is foglalkozott Karl Barth személyével, teológiájával, követőivel. Írt a vallásos szocialisták rá gyakorolt hatásáról, részben pozitívan értékelve azt.⁴²⁷ Részben viszont elmarasztalva őt az ennek tulajdonított következmények miatt: „maga is belépett a szociáldemokrata pártba, ami később sajnálatos módon befolyásolta állásfoglalását még akkor is, amikor a szociáldemokrácián már régen túl kellett volna lennie. [...] Csak súlyosbította a teológiai helyzetet Barthnak a német egyházi harc folyamán tanúsított magatartása, melynél nem lehet teljesen elnyomni azt a gyanút, hogy állásfoglalását nemcsak teológiai meggyőződése, hanem szociáldemokrata múltja és a református tradícióinak a demokratikus individualizmussal való rokonszenve is erőteljesen meghatározta. Ezért a teológiai gondolkodás hovatovább kénytelen Barthon túlmenő tájékozódást keresni”.⁴²⁸ A teológiatörténet jelentős fordulópontjának ítélte a Der Römerbrief második kiadásának megjelenését, ismertette a Die Auferstehung der Toten, a Christliche Dogmatik és a Kirchliche Dogmatik irányvonalát. Fontos fejlődésnek értékelte, hogy 1925-től a filozófiai hatások helyett egyre erősebben igei hatásokat lát gondolkodásában, de későbbi, merev kálvinizmusát érthető csalódottsággal érezte. Írt Eduard Thurneysenre és Paul Althausra gyakorolt hatásáról, Friedrich Gogarten és Barth nézetkülönbségéről a világi felsőbbiséggel kapcsolatban, valamint az Emil Brunnerrel folytatott vitáról.⁴²⁹ A dialektikus teológia válságát az etika terén vélt gyengeségéből eredeztette: „A teológia olyan fogalmazása, amely szerint annak tulajdonképeni tárgya Isten cselekvése, könnyen azzá a kizáró ellentétté lesz, hogy benne nincs helye az embernek. Kezdetől fogva súlyos kifogásként hozták fel a barthi dialektikával szemben, hogy nem ad etikát. Ha ez ebben a formában nem is teljesen helytálló, mivel Barth legalább is fejlődésének az utolsó fázisában nyomatékosan igyekezett beleszólni az egyház gyakorlati magatartásába és azt irányítani törekedett, mégis van a szemrehányásban

⁴²⁵ Lelkipásztor 1940. november, 547-548. (Balikó Zoltán)

⁴²⁶ Lelkipásztor 1940. november, 504-510. (Karl Barth)

⁴²⁷ Lelkipásztor 1941. február, 118. (Karner Károly)

⁴²⁸ Lelkipásztor 1941. március, 163. (Karner Károly); 1941. április, 210. (Karner Károly)

⁴²⁹ Lelkipásztor 1941. március, 163-166. (Karner Károly)

igazság-mozzanat.”⁴³⁰ Magyarországi hatását a kezdeti időkben korlátozottak, de 1941-ben már jelentősebbnek ítéli: „Barthnak ugyan evangélikus egyházunkban a legutóbbi időkig nem volt közvetlen tanítványa, a teológiai katedrákat sem hódította meg úgy, mint a reformátusoknál Kolozsvárott és kisebb nagyobb mértékben a többi főiskolán. Azonban hamarosan egyházunkban is tolmácsolták gondolatait, elsőnek a megboldogult Gáncs Aladár. Barth hatása azóta is részben irataiból, részben pedig közvetett módon — nem utolsó sorban a németországi egyházi harcokban a szimpátiát nálunk is maga felé fordító hitvalló front (»Bekennntnisfront«) révén — állandóan érezhető, sőt talán még növekvőben van.”⁴³¹

Urbán Ernő 1941-ben is egyértelműen a védelmére kelt Karl Barthnak, megkerülhetetlen jelentőséget tulajdonított munkásságának, de hangsúlyozta a felekezeti különbözőséget is: „A mai német teológiának van azonban egy elszomorító jellemzője is. Politikai okokból teljesen kirekesztették Barth Károly munkásságát. Vele szemben megfélekednek a tudomány elemi követeléséről is, hogy mindent tárgyilagosan, önmagából, a valóságnak megfelelően és hűségesen kell megismerni és ismertetni. Mihelyt Barthra kerül a sor, egy torzképet rajzolnak tanításáról, amit azután nem nehéz cáfolni. Leglényegesebb kérdéseit pedig egyszerűen elhallgatják. Ezzel kapcsolatban kettős feladat áll előttünk. Az egyik roppant nehéz munkát ró reánk. Barth Károly egyre inkább határozottan kálvini teológus akar lenni. Ez a törekvése olyan kérdéseket is vet fel, amelyek minket csak távolabbról érdekelnek és olyan kérdéseket mellőz, amelyek nekünk evangélikusoknak jelentősek. Néhány kérdésében és mondanivalójában is mást kell nekünk hangsúlyoznunk lelkiismeretünk és felelősségünk szerint, mint amit ő emel ki. Nagy munkát jelent ez, mert elsősorban is meg kell ismerkednünk vele és azután önállóan kell szembenéznünk a mi kérdéseinkkel. Mondhatná ugyan erre valaki, hogy akkor minek Barth-tal foglalkozni, ha ennyire a magunk útján kell járnunk. Minek olyan rengeteg időt és erőt reáfordítani egy ilyen leszámolásra? Erre csak úgy felelhetünk, hogy reámutatunk második feladatunkra Barth művével kapcsolatban. Isten ritkán mond valamit kétszer. Ezért kell embereire figyelünk. Luther emelte ki éppen, hogy Istennek ma hozzánk szóló igéjét csak úgy érthetjük meg teljesen és igazán, ha figyelünk mindazokra, akik előttünk és körülöttünk Isten igéjének tolmácsai voltak. Barth Károlyon keresztül is olyan mondanivalója van Istennek, amit egyszerűen nem mellőzhetünk. Azért kell reá hallgatnunk, hogy annál jobban tudjunk figyelni Luther bizonyágtevésére, még inkább pedig magára a Biblia üzenetére. Amikor mi tehát

⁴³⁰ Lelkipásztor 1941. április, 210. (Karner Károly)

⁴³¹ Lelkipásztor 1941. május, 280-281. (Karner Károly)

Barth Károllyal eszmecserét kezdünk, kiegészítjük a német teológiai munka egyoldalúságát és hiányait, így foghatunk hozzá reménységgel az önálló magyar teológia műveléséhez.”⁴³² Magyarországi evangélikus recepciójában Karner Károlyhoz hasonlóan ő is Gáncs Aladárnak tulajdonította az úttörő szerepet: „A nagy fordulatot döntő módon a teológia megújulása idézte elő. Gáncs Aladár volt az első egyházunkban, aki az ébredési mozgalmak nagy bírálójában, Barth Károlyban, felismerte Isten akaratának eszközét és aki önálló, termékeny, igazi teológiai eszmecserébe és vitába lépett vele”.⁴³³

Groó Gyula győri vallástanító lelkész az oxfordi mozgalommal szemben az 1922-ben elindult újreformátori mozgalmat egyértelműen a reformáció tiszta tanítása képviselőjének nevezte.⁴³⁴

Benkő István gyulai lelkész A hegyi beszéd értelmezésében értékelte Karl Barth nézőpontját, azok közé sorolva, akik „az egyedül lehetséges módon, krisztológiailag próbálták értelmezni az írásnak ezt a rendkívül fontos részét.”⁴³⁵

Szabó Lajos kissomlyói lelkész Martin Fischer gondolatait idézte a nemzedékek teológiai szembenállásáról, kiegyensúlyozott álláspontra törekedve: „A nemzedékek, apák és fiak szembenállása teológiában és egyházi gyakorlatban a liberalizmus és a dialektikai teológia ellentétéből ered. A dialektikus teológia nagyrészt az újszerűség varázsával vette hatalmába a fiatalokat. A szerző bevallja, hogy az új teológiának köszönheti azt, hogy szilárdan áll, mind a mellett élesen bírálja a fiatalok magatartását a liberális atyákkal szemben. Helytelen minden rosszat az ő számlájukra írni s a fiatalok göggyével mindent az új, az ő teológiájuktól várni.”⁴³⁶

Igehirdetési előkészítőkből és tanulmányokból is tetten érhető Barth teológiájának hatása, amikor a hit döntéséről, az engedelmességről vagy az Ige szuverenitásáraól

⁴³² Lelkipásztor 1941. március, 169. (Urbán Ernő)

⁴³³ Lelkipásztor 1941. szeptember, 486. (Urbán Ernő)

⁴³⁴ Keresztyén Igazság 1940. július, 162-163. (Groó Gyula)

⁴³⁵ Lelkipásztor 1941. április, 216-217. (Benkő Gyula)

⁴³⁶ Lelkipásztor 1945. január, 11. (Szabó Lajos)

olvashatunk Veöreös Imre, Molitórisz János, Grünvalszky Károly, Kemény Péter, Groó Gyula, Nagy Gyula, Turmezei János, Laborczi Zoltán vagy Budaker Oszkár írásaiban.⁴³⁷

Groó Gyula győri vallástanító lelkész 1947-ben az Evangélikus Theologia Tájékoztató (Dezséry László által szerkesztett) rovatában részletesen ismertette Karl Barthnak a keresztségről 1943-ban megjelent könyvét.⁴³⁸

Szabó József győri lelkész 1947-ben ismertette Karl Barth és a németországi protestáns egyház közötti, második világháborút követő vitát.⁴³⁹ A következő lapszámban Groó Gyula győri vallástanító lelkész számolt be a vita újabb fejleményéről,⁴⁴⁰ Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói lelkész pedig néhány megjegyzést fűzött a kérdéshez.⁴⁴¹ Érdekes, hogy ezt a témát három győri lelkész dolgozta fel három írásban.

Benczúr László kelenföldi vallástanító lelkész az Evangélikus Theológiában közölte a Barmeni teológiai nyilatkozat fordítását, és elemzést is fűzött hozzá. Így foglalta össze véleményét: „A magam részéről sokkal többre értékelem a Barmeni Nyilatkozatot, mintha az csak fontos kortörténeti dokumentum lenne. Ha már nem vettük igénybe segítségét a háború idején, jó lenne most megkésve is tételeivel behatóan foglalkozni. [...] Barmen arra figyelmeztet, hogy komolyan kell venni az ősök hitvallását. Sok indítást és segítséget kapunk onnan, ha ma akarunk hitvalló magatartásra eljutni.”⁴⁴²

Karl Barth 1948 tavaszi, magyarországi útja során Sopronba is eljutott. Deák János teológiai tanárral már érkezése estéjén találkozott, majd másnap délelőtt a fakultás tanári karával beszélgetett, és előadást tartott A valóságos egyház címmel. Harmadnap időt szakított arra, hogy utazását Győrött megszakítva beszélhessen Groó Gyula vallásoktató lelkésszel.⁴⁴³

A fentiekből az a következtetés vonható le, hogy a vizsgált korszakban a barthi teológia nem hatotta át a magyarországi evangélikus lelkészek gyakorlatát, viszont érezhetően

⁴³⁷ Lelkipásztor 1940. január, 29-30.; 1940. december, 23.; 1941. február, 121., 128., 130.; 1941. május, 290-292; 1945. január, 6.; 1945. december, 7-8.; 1946. január, 9-10.; 1946. március, 45-46.; 1946. május, 65-66.; 1946. július, 90-92.; 1946. augusztus, 105-106.; 1946. szeptember, 113-114.

⁴³⁸ Evangélikus Theologia 1947, 1, 28-29. (Groó Gyula)

⁴³⁹ Lelkipásztor 1947. február, 59-60. (Szabó József)

⁴⁴⁰ Lelkipásztor 1947. március, 94-95. (Groó Gyula)

⁴⁴¹ Lelkipásztor 1947. március, 95. (Veöreös Imre)

⁴⁴² Evangélikus Theologia 1948, 1., 46-51. (Benczúr László)

⁴⁴³ KIRSCHBAUM 2007, 77-78.; Lelkipásztor 1948. május, 181-182.

jelen volt, és évről évre egyre nagyobb hatást gyakorolt. Ottlyk Ernő szerint Karl Barth gondolatai hatottak a hazai evangélikus közvéleményre, elősegítették balra tolódását.⁴⁴⁴

A hazai evangélikus identitáshoz részben hozzájárult Karl Barth teológiája, hiszen többeket vezetett arra, hogy jobban az igére és a reformátori tanításra koncentráljanak. Barth szociáldemokrata meggyőződése és egyre erősebb kálvini irányultsága viszont sokakat távolságtartásra készítetett. Az a tény, hogy a magyar reformátussághoz képest sokkal kevésbé hatott a magyar evangélikusokra Karl Barth munkássága, szintén erősítette az egyház felekezeti karakterét.

A magyarországi evangélikusság számára alapvető újdonság volt, amikor a két világháború között a német nyelvterületen kívüli tájékozódás is elkezdődött – finn és skandináv irányban. Az ébredési mozgalom hatására Magyarországon elindult irányzat és az evangélizációs mozgalmak meghatározóak voltak a korszakban. Az 1920-as első lelkészevangélizáció és a Baráti Mozgalom 1931-es megalakulása döntő jelentőségű volt.⁴⁴⁵

Ennek megfelelően a Lelkipásztor hasábjain is hangsúlyos téma volt. A szerkesztőváltás előtti, 1939. decemberi és 1940. januári lapszámokban nem találni utalást az ébredési mozgalomra. 1940 februárjától kezdve viszont szinte mindegyik számban előkerül ez a kérdéskör. Bár nehéz pontos választóvonalat húzni, hogy melyik írásra hatott az ébredés, és melyik maradt viszonylag független tőle, 630 írásból 78-ban azonosítható ez a hatás – elsősorban az ébredés, megtérés, evangélizáció fogalmainak hangsúlyozásában.

Rögtön a lap megújulása utáni első számban, a második cikkben, az új felelős szerkesztő, Túróczy Zoltán tiszai püspök a három legfontosabb lelkészi feladat közé sorolta az evangélizálást és a hitre jutottak gondozását. Határozott állásfoglalás olvasható ki soraiból, amikkel lelkésztársai elé tartott tükröt: „Hogyan viselkedem én gyülekezetemben a hitrejutottakkal szemben, nevezzék azokat akár hívőknek, akár megtérteknek, vagy akármiknek? Mik és kik ezek az én számomra? Tehertételek, mert talán jobban ismerik a bibliát, mint én, s kényelmetlen kérdéseket tesznek fel, amelyekre nem tudok válaszolni? Megszűnik a felsőbbrendűségi érzésem, amely akkor tölt el, amikor a szószéken állok és

⁴⁴⁴ OTTLYK 1976, 44.

⁴⁴⁵ BENCZE 2012, 29-31. A Baráti Mozgalom ima- és munkaközösséget jelentett az evangélikus egyház lelki ébredésének szolgálatára. Alapító vezetői: Gáncs Aladár, Kneffel József, Molnár Gyula Németh Károly, Rimár Jenő és Túróczy Zoltán. FABINY 2002, 27.

azokhoz beszélek, akik alattam vannak, – mihelyt közöttük vagyok? Gondozom őket, vagy úgy tekintek igényeikre, mint valami extravaganciára?”⁴⁴⁶

Hangsúlyosan jelent meg a lelkészevangélizáció ügye. Az 1940. szeptemberi szám összefoglaló értékelést hozott az azévi evangélizációról⁴⁴⁷, az 1940. októberi számtól pedig 10 számon keresztül közölték Túróczy Zoltán ott elhangzott igehirdetéseit – 80 oldalt, egy évfolyam több mint egy nyolcadát fordítva erre.⁴⁴⁸ Ezekben az igehirdetésekből érezteti a hatását az ébredési irányzat. Túróczy Zoltán a harmadik igehirdetésben a csodálatos gyógyulások témáját igyekszik megszabadítani a szektás bélyegtől.⁴⁴⁹ Az ötödik igehirdetésben is visszatér erre, hogy őket, Krisztus igaz tanítványait gyakran tartják igaztalanul szektásnak, rajongónak.⁴⁵⁰ A hatodik igehirdetésben két csoportra osztja az embereket, azokra, akik a meg nem kegyelmezetttség állapotában vannak, és akik a kereszttel megtalálták bűneik bocsánatát. Fontosnak tartja, hogy a kárhozottot végtelenül fontos egzisztenciális kérdésnek, sürgető feladatnak érezzék a lelkészek.⁴⁵¹ A kilencedik igehirdetésben a kereszténység harciasságát tűzte ki célul, és az evangélium radikalitásából következő szakadásokat természetesnek ítélte: „A keresztyénség súlyos eltorzulása ennek a támadó lendületnek megtorpanása, vagy eltorzulása. [...] Ma az egyház inkább a betévedt bárányokat gondozza, mint az eltévedtekért harcol. [...] Krisztus testét szakadások nélkül nem lehet építeni. Ahol az evangéliumot hirdetik, ott elő kell állni ezeknek a szakadásoknak.”⁴⁵²

Az ébredés hatása a legerősebben az 1940. októbertől 1942. novemberig tartó *Imádkozzunk együtt!* sorozatban érhető tetten, amiben igei vezérfonal, rövid igemagyarázat és imatémák kaptak helyet. Harmati Béla ósagárdi lelkész, Túrmezei János gércei lelkész, Túrmezei Sándor tokaji esperes, Benkóczy Dániel makói esperes, Cséry Lajos dombóvári lelkész, Jávor Pál hatvani lelkész, Tarján Béla dél-szabolcsi lelkész, Büki Jenő mekényesi lelkész, Garam Lajos egri lelkész és Fürst Ervin orosházi lelkész voltak a szerzők. Ezekben az

⁴⁴⁶ Lelkipásztor 1940. február, 50-51. (Túróczy Zoltán)

⁴⁴⁷ Lelkipásztor 1940. szeptember, 452-453.

⁴⁴⁸ Lelkipásztor 1940. október, 493-501., 1940. november, 541-547., 1940. december, 57-64., 1941. január, 107-112., 1941. február, 150-160., 1941. április, 266-275., 1941. május, 317-324., 1940. július, 404-417., 1940. augusztus, 470-475., 1940. szeptember, 513-523. (Túróczy Zoltán)

⁴⁴⁹ Lelkipásztor 1940. december, 63-64. (Túróczy Zoltán)

⁴⁵⁰ Lelkipásztor 1941. február, 152-153. (Túróczy Zoltán)

⁴⁵¹ Lelkipásztor 1941. április, 271, 274. (Túróczy Zoltán)

⁴⁵² Lelkipásztor 1941. július, 414., 416. (Túróczy Zoltán)

írásokban az ébredési irányzat teológiai sajátosságai mellett nevesítetten fontos ügyként jelent meg az ébredés, evangélizáció, misszió, vasárnapi iskolák, bibliaórák, imaórák és a népfőiskolák.

A Lelkipásztor hangsúlyosan hívogatott a lelkész- és pedagógusevangélizációkra, ajánlotta a Fébé és a Bethánia kiadványait is.

A vizsgált lapszámokban megjelent igehirdetési vázlatokban az ébredés és az evangélizáció ügyének híveként nyilatkozott meg Beyer Pál ágfalvi lelkész, Schulek Tibor budapesti táborigazgató lelkész, Gyarmathy Dénes rábaszentandrás lelkész, Benkóczy Dániel makói esperes, Kiss István kőszegi vallásitanító lelkész, Schuller Ödön nagybányai lelkész, Güttler Vilmos soproni segédlelkész, Takács János tótkomlói vallásitanító lelkész, Weinberger Gusztáv pusztavámi lelkész, Turmezei János gércei lelkész és Kiss Samu nagybarátfalui lelkész.⁴⁵³

A pietizmus és az ébredési mozgalom egyes alakjaira többször is hivatkoztak. Szenczy (Sztehlo) Gábor nagytarcsai lelkész számos történeten keresztül népszerűsítette Paavo Ruotsalainen lelkiségét.⁴⁵⁴ Podmaniczky Pál soproni teológiai tanár Johann Friedrich Flattich⁴⁵⁵, Henry Drummond⁴⁵⁶, Zászkaliczky Pál főtisztviselő Antti Jaakko Pietilä⁴⁵⁷ életútját mutatta be részletesen. Többször is hivatkoztak Johann Christoph Blumhardtra⁴⁵⁸, az életéről magyarul megjelent könyvet is ajánlották.⁴⁵⁹ Urbán Ernő A lelkipásztor műhelye című cikksorozatában több, a finn ébredéssel kapcsolatban magyarul megjelent művet is ajánlott: Gáncs Aladár: Serkenj föl, aki aluszol, Oravala: Parasztprófeta (Ruotsalainen Pál, a finn ébredés nagy eszköze), Edquist: Északi fény (Laestadius élete), Podmaniczky Pál fordításai; Zászkaliczky Pál: Malmivaara Vilmos élete.⁴⁶⁰

⁴⁵³ Lelkipásztor 1940. március, 144., 1940. május, 229, 231., 1940. június, 279-281., 1940. július, 339-341.; 1941. január, 90-91.; 1941. március, 199-201.; 1941. szeptember, 502-504.; 1941. október, 540-542.; 1946. március, 44.; 1946. november, 134-136.

⁴⁵⁴ Lelkipásztor 1940. július, 314-318. (Sztehlo Gábor)

⁴⁵⁵ Lelkipásztor 1941. augusztus, 460-465. (Podmaniczky Pál)

⁴⁵⁶ Lelkipásztor 1941. szeptember, 509-513. (Podmaniczky Pál)

⁴⁵⁷ Lelkipásztor 1941. november, 581-584. (Podmaniczky Pál)

⁴⁵⁸ Lelkipásztor 1940. december, 63.; 1941. február, 117.

⁴⁵⁹ Lelkipásztor 1941. február, borító/3.

⁴⁶⁰ Lelkipásztor 1940. március, 101, 103. (Urbán Ernő)

Gyakran idézték Luthertől azt a fordulatot, hogy komolyan akarnak keresztények lenni. Többek között Ajkay István egyházmegyei felügyelő (hosszú idő után az első nem lelkész szerző) is, aki az Evangélikus Testvéri Szolgálat indulásáról adott hírt.⁴⁶¹ A KIE munkáját népszerűsítette írásában Bonnyai Sándor titkár, aki elvárást is megfogalmazott a lelkészekkel szemben: „A látó ifjúság azt várja, hogy élő hitű és a Szentlélek által megvilágított, látásokat látó lelkészek vezessék.”⁴⁶² A Pro Christo Diákszövetség munkáját bemutatva Foltin Brúnó titkár is az ébredési mozgalmat élte.⁴⁶³ Sréter Ferenc „Az evangélizáció alkalmával elhangzott vádak a lelkészek ellen” beszédes címmel írt 3,5 oldalas cikket, amiben arra a következtetésre jutott, hogy sok gyülekezetben csak a diakónusok, diakonisszák és laikusok szolgálata hozhat megoldást.⁴⁶⁴ Rózse István nyíregyházi alesperes szintén az ébredési mozgalom szellemében szorgalmazta a házi istentiszteletek újjáélesztését.⁴⁶⁵ Zászkaliczky Pál fóti esperes a finn ébredés példájára hivatkozva sürgette az egyházközigazgatási gyűlések átállítását lelki beállítottságú síkra.⁴⁶⁶ Koren Emil missziói segédlelkész a kárpátaljai misszió szervezéséről szóló leírásban arról vallott, hogy fontos mintát jelentett számára a finn kinkeri gyakorlata.⁴⁶⁷ Fuchs János egyházaskozári lelkész egyértelműen állást foglalt az ébredés ügye mellett: „a lelkész a szektásság veszedelmétől való félelemben inkább semmit sem tesz, minthogy »megtért«, vagy »újjászületett« embernek nevezhesse őt vagy híveit bárki”.⁴⁶⁸ Egy későbbi írásában pedig a bel- és külmissziói fontosságára hívta fel a figyelmet.⁴⁶⁹ Kaiser József soproni segédlelkész lelkigondozásról szóló írásában az evangélizáció lelkigondozási alkalmat teremtő hatására is kitért, hangsúlyt helyezve a felébredt, bűnnel harcoló emberekre.⁴⁷⁰ Csepregi Béla orosházi segédlelkész hatoldalás írásban járta körül az imaközösségek működését.⁴⁷¹ Magyar fordításban közölték

⁴⁶¹ Lelkipásztor 1940. március, 157-160. (Ajkay István)

⁴⁶² Lelkipásztor 1940. június, 299. (Bonnyai Sándor)

⁴⁶³ Lelkipásztor 1940. július, 345. (Foltin Brúnó)

⁴⁶⁴ Lelkipásztor 1940. július, 349-352. (Sréter Ferenc)

⁴⁶⁵ Lelkipásztor 1940. szeptember, 439-442. (Rózse István)

⁴⁶⁶ Lelkipásztor 1940. szeptember, 452. (Zászkaliczky Pál)

⁴⁶⁷ Lelkipásztor 1940. november, 531. (Koren Emil)

⁴⁶⁸ Lelkipásztor 1941. február, 123. (Fuchs János)

⁴⁶⁹ Lelkipásztor 1941. március, 171-173. (Fuchs János)

⁴⁷⁰ Lelkipásztor 1941. július, 374-379. (Kaiser József)

⁴⁷¹ Lelkipásztor 1941. június, 326-332. (Csepregi Béla)

Mildred Cable és Francesca French gyakorlati útmutatóját imaórákkal kapcsolatban.⁴⁷² Győrffy Béla felpéci lelkész az 1945-ös összeomlásban lelepleződni látta, hogy az elmúlt években nem hatotta át eléggé az ébredési mozgalom az egyházat: „Hogyan lenne megtért gyülekezetem, élő egyházam, mikor legjobban magam irtóztam a naponkénti megtéréstől”.⁴⁷³

Karner Károly soproni teológiai tanár sok részletre kitérve, értékelve foglalta össze az ébredési mozgalom hatását a magyarországi evangélikusságban: „Ezek hatásukat kisebb mértékben már a század eleje óta éreztették, a háború utáni összeomlásban, a huszas évek elején azonban jelentős tényezővé lettek. Új nyomatékot kaptak ezek a mozgalmak, amikor összeköttetés létesült a finn evangélikussággal, annak is elsősorban az ébredési irányzataival. Ez a kapcsolat egyházunkban az ébredésben konfesszionális színeket juttatott érvényre a nélkül, hogy a pietisztikus kegyességi formákat megtagadta volna. A finn kapcsolatok eleveenségének reprezentatív megnyilatkozása volt a Budapesten rendezett finn-ugor lelkészi kongresszus, mely ennek a kapcsolatnak az értékéről és eleveenségéről azokat is meggyőzhette, akik több-kevesebb idegenkedéssel nézték azokat. Valóban, magyar egyházunk már eddig is sok áldásos indítást nyert e kapcsolatok kiépítéséből a Finnországban járt fiatal lelkészek révén s bizonyos, hogy azok egyre több ébresztő és meglevenítő áldásos hatással vannak egyházunk lelki életére.”⁴⁷⁴

Urbán Ernő budapesti tábori lelkész Az evangélizáció kérdéseiről című írása két részben jelent meg. Ebben megállapítja, hogy az evangélizáció kifejezés már elfogadottá vált, a gyakorlat viszont kevésbé. Ferenczy Károly és Gáncs Aladár írásait javasolja, ezek meglátása szerint rendezni tudják a félreértésekből adódó ellentéteket.⁴⁷⁵ Vitába száll Zulauf Henrik kritikus állásfoglalásával, és hitet tesz az evangélizáció fontossága mellett: „A tőle való tartózkodás, sőt esetleg egyenesen elutasítás: áruló jele egy öncélúvá vált, betokosodott, befelé élő, önző, Isten nélkül való egyháziasságnak. [...] Az evangélizáció és a missziói szándék elválaszthatatlan az élő keresztyénségtől. Meglétük csalhatatlan jele az életnek. Hiányuk rettentő bajokat leplez le, amelyek a gyökeret pusztítják és ezzel éppen a gyümölcstermést teszik lehetetlenné. [...] fel kell, hogy törjön szívünkéből a vágyódás. Uram, adj ébredést! De akkor fel is kell készülnünk a szolgálatra: teret kell adnunk az

⁴⁷² Lelkipásztor 1941. november, 607-609. (Mildred Cable és Francesca French)

⁴⁷³ Lelkipásztor 1945. február-március, 28. (Győrffy Béla)

⁴⁷⁴ Lelkipásztor 1941. május, 280. (Karner Károly)

⁴⁷⁵ Lelkipásztor 1941. szeptember, 478-479. (Urbán Ernő)

evangélizációnak. Nem csodaszer, nem egyedüli munkaág Isten országában, de az igehirdető szolgálatnak a gyülekezeti lelkipásztori munka mellett a leghatalmasabb és égetően szükséges alkalmá és eszköze.”⁴⁷⁶ Ő is ír az ébredés magyarországi megjelenéséről. Két korszakot különböztet meg. Az elsőt meglátása szerint az egyházvezetés semlegessége és tartózkodó magatartása jellemzi, így az egyesületi tevékenység. A második szakasz kezdetét 1931-ben jelöli meg, amikor Gáncs Aladár elindította a Baráti Mozgalmat. Úgy látja, ekkortól már az egyházi életben is meggyökeresedett az irányzat, méghozzá hitvallásos, reformátori és egyházas szellemben.⁴⁷⁷ Ír az Evangélikus Életben 1938. február és május között Zulauf Henrik, Dezséry László, Fuchs János, Gaudy László, Kemény Péter és Weinberger Gusztáv részvételével zajló vitáról. Az ellenzők érveit úgy igyekszik lefegyverezni, hogy két típusát különbözteti meg az evangélizációnak: úttörő és arató. Az úttörő evangélizáció meghatározása szerint megkeresztelt, de az egyház külső kötelékeitől is teljesen elidegenedett embereket akar Krisztushoz vezetni. Az arató evangélizáció viszont olyanokhoz fordul, akiknek van kapcsolatuk az egyházi élettel, akár öntudatos evangélikusok, de nem hisznek Krisztusban, vagy templomba járnak, de „nem bizonyosak bűneik bocsánata felől és nem tartják életüket hálaáldozatnak, teljesen másoknak való szolgálatnak.” Mindezzel arra utalhatott, hogy az evangélizáció kritikusai az úttörő evangélizáció munkamódszeréről, főleg felekezettől független céljairól feltételezték, hogy gyülekezeti közösségekben szeretnék megvalósítani.⁴⁷⁸ Urbán Ernő tapintatos kritikát is gyakorolt az evangélizáció munkásaival szemben. Meglátása szerinte ezt a munkamódszert követték: „először a törvényt hirdette és amikor összetörték a kemény szívek, kétségbe estek önmaguk fölött, akkor hangzott fel az evangélium a szorongatott, rettező lelkiismeretek vigasztalására.” Ezt kiegészítve más sorrendet (is) javasolt: „elsősorban örömhírként hirdeti az evangéliumot, a bűnbocsánat csodáján, a keresztség felfoghatatlan nagy ajándékán épül fel az egész üzenet.” Talán Karl Barth 1935-ös *Evangelium und Gesetz* című művének hatását érhetjük itt tetten. Bírálatot gyakorolt a hívő elkülönüléssel szemben is, de ezt is kiegyensúlyozottan tette: „Erélyesen és tapintatosan fel kell venni az állandó harcot a lelki gőg ellen. Mind a hívő kevélység, mind a hitetlen felfuvalkodással szemben.”⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Lelkipásztor 1941. szeptember, 480. (Urbán Ernő)

⁴⁷⁷ Lelkipásztor 1941. szeptember, 484-485. (Urbán Ernő)

⁴⁷⁸ Lelkipásztor 1941. október, 526-531. (Urbán Ernő)

⁴⁷⁹ Lelkipásztor 1941. október, 531-533. (Urbán Ernő)

Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói lelkész Az élő gyülekezet kialakítása című két részben megjelent cikkében az evangélizáció szükségessége mellett foglalt állást. Írt az evangélizáció megszervezésének módjáról. Viszont kritikát is megfogalmazott egyrészt a személyesség félreértésével szemben: „igehirdetéseinkből hiányzik a bizonyosság lelke. Félreértések elkerülése végett hozzá kell tenni: nem a szubjektív keresztyénségnek émelvítő vallomásaira gondolunk. Evangélikus szószékről nem prédikálhatja az igehirdető önmaga kegyességét és legalább is ízléstelennek kell minősítenünk egyéni lelki élmények és kegyes tapasztalatok kitergetését.” Másrészt a komolyan hívők elkülönülésének elkerülésére csoportjukat nem gyülekezeti magoknak, hanem kovásznak nevezi.⁴⁸⁰

Határozott kritikára is találunk példát. Kemény Péter budapesti vallásitanító lelkész a magyarul megjelent keresztény irodalom egy részét nem tartja a lelkészi szolgálatban használhatónak: „kegyességi mozgalmak hangnemében mozgó, tőlünk lelkileg is nagyon távol álló idegen munka fordítása. Innen sokszor még biblikusságot sem nyerhet a felhasználó, mert nem mély, evangéliumi lélek, hanem csak evangéliumi lelkendezés lakozik bennük. A mi embereink pedig torkig vannak már a »kegyes« szólammal, Igét kívánnak, Isten üzenetét, amelyik felelet életük kérdéseire.”⁴⁸¹ Molitórisz János celldömölki esperes mindenkit óvott attól, hogy az embereket hívők és hitetlenek csoportjába sorolja be.⁴⁸² Raffay Sándor megosztónak tartotta az ébredést: „Ma azonban bizonyos pietisztikus és metodisztikus felfogás és gyakorlat az, ami megbontással fenyegeti a lelkészi kar egységét. Erre nagyon vigyáznunk kell, mert sok veszedelmet zúdíthat reánk.”⁴⁸³

Veöreös Imre győri egyházkerületi missziói másodlelkész a konfirmácóról szóló cikksorozatában határozottan bírálta annak pietista értelmezését, egyrészt mert a keresztségbeli szövetség megújításának tartja a konfirmációt, másrészt az ecclesiola eszméje miatt.⁴⁸⁴ Schmidt János györkönyi lelkész Veöreös Imre egy évvel korábbi érveléséhez hasonlóan a konfirmáció pietista felfogását tévesnek és károsnak értékelte. Ezt a keresztségnek abból az értelmezéséből vezette le, miszerint a keresztség Isten és ember kétoldalú szövetsége, ami az ember részéről pótlásra vagy megújításra szorul. Ezt a felfogást

⁴⁸⁰ Lelkipásztor 1941. május, 286-287. (Veöreös Imre), 1941. június, 332-334. (Veöreös Imre)

⁴⁸¹ Lelkipásztor 1941. január, 71. (Kemény Péter)

⁴⁸² Lelkipásztor 1941. január, 100-102. (Molitórisz János)

⁴⁸³ RAFFAY 1944, 20.

⁴⁸⁴ Lelkipásztor 1940. május, 251-252. (Veöreös Imre)

látta a gyermekkeresztiséget tagadó közösségek felfogásának háttérében is. Kálvini és pietisztikus tévtannak minősítette azt is, miszerint „a konfirmáció révén akarjuk megalakítani az igazi, tiszta egyházat, a »felébredtek« és »öntudatos« keresztyének »tiszta közösségét«. Nem esünk a szeparatizmus veszedelmébe. Nem fogjuk feladni az egyház evangéliumszerű, lutheri felfogását, mely szerint abban jók és gonoszak együtt maradnak a világnak végezetéig.”⁴⁸⁵

Groó Gyula győri vallástanító lelkész Günther Dehn nyomán, reformátori alapon tömör, tartalmas írásban bírálta az oxfordi mozgalomnak az új emberrel kapcsolatos tanítását.⁴⁸⁶

Fordulópontnak érzem a Lelkipásztor 1946. áprilisi számában közzétett, a három püspök és egy püspökhelyettes által kiadott körlevelet, ami teljes támogatásáról biztosította az evangélikus evangélizációt, és betagozta az egyházszeretbe egyházkerületi evangélizációs munkaközösségeket szervezve, azok élére a püspök által kinevezett vezetőt állítva: „Az evangélizáló munka célját a hitébresztésben, az érett vallásosság mélyítésében, a határozott lutheri hitvallásosság és egyházi öntudat megerősítésében látom. Minden gyülekezetnek és minden egyháztagnak szüksége van erre, éppen ezért ezen munkát fontosnak és egyházi feladatnak tartom s azt mindenütt a gyülekezet egészének szolgálatába kívánom állítani.”⁴⁸⁷ Néhány hónappal később konferenciát is szerveztek az evangélizáció munkásainak.⁴⁸⁸

Látható, hogy az 1940. februári szerkesztőváltás után az ébredési mozgalom nagy súlyt kapott a Lelkipásztor hasábjain. Barth teológiájával ellentétben a finn hatás a lelkészi szolgálatot és a gyülekezeti tagok életét is áthatotta már ebben a korban. Viszont a pietista felfogás hitvallási alapú bírálata és az ébredési mozgalom egyes jelenségeivel szembeni kritika is helyet kapott a lelkészi közéletben. Ottlyk Ernő utólagos értékelése szerint az 1940 és 1950 közötti időt az evangélizáció évtizedének lehet nevezni. Az évtized második felében szerinte a pietizmus volt a belső egyházi élet egyik legkomolyabb problémája, mert befelé fordulva, csigaházba húzódva el akarta kerülni a korkérdéseket. Az irányzat elleni legkomolyabb támadásokat 1951-re datálja.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ Lelkipásztor 1941. március, 206-207. (Schmidt János); 1941. április, 256-258. (Schmidt János)

⁴⁸⁶ Keresztyén Igazság, 1940. július, 162-163. (Groó Gyula)

⁴⁸⁷ Lelkipásztor 1946. április, 60-61. (Kapi Béla, Kuthy Dezső, Ordass Lajos és Marcsek János)

⁴⁸⁸ Lelkipásztor 1946. október, 130-132.

⁴⁸⁹ OTTLYK 1976, 44., 78-80.

Annak az evangélikus identitásnak, ami a következő évtizedek során megtartó erővel bírta a nehéz körülmények közé kerülő egyház számára, sokak szerint a legfontosabb tartóoszlopa az ébredés volt. Az 1940-es évek folyóiratcikkeit látva egy kicsit ellentmondásosabb kép bontakozhat ki előttünk: több szerző véleményéből az szűrhető le, hogy az ébredés teológiailag nem alkotott ellentmondás nélküli egységet a hitvallásos evangélikus tanítással. Ennek ellenére megfigyelhető az évek előrehaladtával az ébredéssel szembeni fenntartások csökkenése és annak az evangélikus identitást egyre jobban meghatározó szerepe.

A fentiekben merőben különböző jelenségek állnak előttünk. Annál meglepőbb, hogy a cikkek szerzői ezeket időnként „új tájékozódás”-nak nevezve mintegy egységes irányzatként láttatták. Mindegyik jelenség hozzájárult a korszak evangélikus identitásának formálódásához, egymással vitáztak, kölcsönhatásra léptek és keveredtek is. Meglátásom szerint mindegyik hozzájárult ahhoz, hogy evangélikusnak lenni ne üres jelszó legyen.

Ezeknek a jelenségeknek az ütközése véleményem szerint nem jelentett igazi teológiai vitát, mégis nagyban meghatározta a korszak teológiai életét és egyházi közéletét, és sokkal jobban formálta az akkori egyházi gyakorlatot, az evangélikusság útját hosszútávon és a közösségi identitást, mint más, valódi teológiai vitában formálódó témák.

Összegzés

A Magyarországi Evangélikus Egyház számára a két világháború közötti évek számos téren hoztak fejlődést. A gyülekezetszervezés, templomépítés, a gyülekezeti alkalmak, egyesületek és sajtótermékek szaporodása sokak számára szembetűnő volt. Az egyháztagok számának növekedése viszont nem ezekre a jelenségekre, hanem a természetes szaporulatra és a revíziós sikerek révén visszakerült területekre vezethető vissza. Nagy fájdalmat orvost különösen a felvidéki és észak-erdélyi gyülekezetek visszatérése a magyarországi egyház közösségébe, a fájdalom a Brassó-környéki gyülekezetekkel kapcsolatban viszont megmaradt.

Ezen előrelépések egy része hosszú távon is hatott, sőt, sokak megítélése szerint a szocializmus időszakában a túlélés erőforrásává vált. Egy másik része viszont időlegesen bizonyult. 1945-től szűkülő mozgástér jellemző az egyház életére, sőt, számos megrendítő csapást is el kellett szenvednie, virágzó munkaterületeket veszített el.

1. Az egyházi élet általános felívelése összefüggésbe hozható, de megkülönböztetendő egy másik folyamattól: **A két világháború között megfigyelhető a teológiai élet élénkülése, ami az 1940-es években tetőpontját érte el.** Ez tetten érhető abban, ahogyan egyre gyakrabban fogalmazzák meg a teológiai szempont fokozottabb érvényesülésének igényét az egyház életével, a lelkészi szolgálattal és konkrétan az igehirdetéssel kapcsolatban. Megjelenik a lelkészek tudományos fokozatszerzésében. Tükrözi új teológiai lapok indulása, a lelkészi szakfolyóirat terjedelmének növekedése. Meglátásom szerint ennek a teológiai éledésnek a forrását nem a fentebb leírt általános fejlődés jelenti. Sokkal inkább tulajdonítható különböző külföldi teológiai áramlatok hazai hatásának és egyfajta belső érlelődésnek. Fordított összefüggés viszont feltételezhető: új sajtótermékek indulása, új típusú egyházi alkalmak indítása és talán az istentiszteletek látogatottságának növekedése háttérben is ott lehetett a tartalmi elmélyülés. Mind a Luther-reneszánsz, mind Karl Barth teológiája, mind az ébredés úgy hatott Magyarországon, hogy igeszerűbbé és reformátoribbá alakította az egyházi életet és gondolkodásmódot. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy a felekezeti öntudat üres jelszóvá válás helyett evangélikusok széles rétegei számára is tartalommal telhessen meg. Ezt a folyamatot talán az is elősegítette, hogy 1920 és 1940 között belső egyházi értelemben kevésbé volt napirenden a nemzeti identitás és a nemzetiségi kérdés.

Az általános egyházi fejlődést szinte minden téren lezárta az 1945-ös év. A teológiai éledésre ez viszont nem igaz. A szűkülő mozgástér ellenére folytatódott az élénk teológiai élet. Meglátásom szerint ezen a téren sokkal inkább jelentett cezúrát a teológiai tanárok 1949-50-es cseréje, a teológia Budapestre költöztetése, az Evangélikus Theologia és az Élő Víz megszűnése, Veöreös Imre leváltása a Lelkipásztor éléről, majd a teológiai gondolkodás központosítása. Bár részben folytatódott később is az ekkor uralkodó teológiai áramlatok hatása, de a teológiai élet 1940-es évekbeli élénkségét kihangsúlyozza a korszak végén annak mesterséges korlátok közé szorítása. El nem vitatva tehát a korábbi és későbbi korszakok teológiai teljesítményének értékét, ennek az évtizednek a teológiai életét különlegesen gazdagnak látom.

2. Megítélésem szerint a korszak teológiai élénkségét támasztja alá az a jelenség, hogy a korszakban számos teológiai jellegű konfliktus, szókimondó kritika és reformjavaslat látott napvilágot. Ide tartozik az a szemlélet, ahogyan sokan az egyetemes vagy hazai teológiatörténetet értékelték, elítélve évtizedek vagy akár évszázadok gondolkodásmódját. Sok írásban érezhető az a feszültség is, ami túlmutat a generációk pozícióharcán, és bár van átfedése a korosztályi különbségekkel, de nagyrészt teológiai alapúnak látszik. Ez megjelenik az igehirdetések élesen eltérő szemléletű kritikájában, a liturgiai reform terén, az ébredés ügyéről született állásfoglalásokban és különösen szemléletesen a lélek halhatatlanságáról folytatott vitában. A konfliktust feltételezésem szerint erősítette egyrészt az a tény is, hogy a húszas és harmincas években egyre nőtt a fiatal lelkészek számaránya, másrészt hogy az új lelkésznevezéseknek nagyobb lehetősége nyílt tudományos fokozat szerzésére.

Ez a jelenség is arra mutat, hogy a korszak teológiai éledése nem illeszthető bele egyszerűen az általános egyházi fejlődés harmonikus képébe. Új templomok építése az egész egyház megalapozására szolgált, az új teológiai áramlatok hatását viszont sokan tompítani akarták. Fontosnak tartom, hogy ezek a teológiai konfliktusok nem kapcsolódtak össze közvetlenül sem politikai vagy nemzetiségi csatározásokkal, sem pozícióharcokkal. Természetesen hatottak a teológiai áramlatok társadalmi kérdések terén megfogalmazódó gondolatokra, de nem okoztak törésvonalat sem az Ószövetség keresztény megítélésével, sem a szociális kérdésekkel, a revízióval, a háborúhoz vagy a zsidósághoz való viszonytal kapcsolatban. A bácskai németek különállása és a magyarországi németek Memoranduma megítélésem szerint nem teológiai alapra vezethető vissza, és nem kapcsolódik az egyházban lévő teológiai konfliktusokhoz. Úgy ítélem meg, hogy a teológiai nézetkülönbségek nem okoztak végletes megosztottságot.

3. Ennek nem mond ellent az a megfigyelés, miszerint **két jelentős csoport körvonalazható a teológiai életben, egy győri és egy budapesti kör.** Az 1940-es években felülreprezentálnak látom az integritását jobban megőrzött, de lélekszámban a Bányainál kisebb Dunántúli egyházkerületet. Bár minden országos jelentőségű kezdeményezésben előbb-vagy utóbb legalább formálisan képviselőt kapott a többi egyházkerület is, az országos hatású evangélikus sajtótermékek nagyobb része dunántúli alapítású, irányítású, dominanciájú volt. A Harangszón, Lelkipásztoron, Belmissziói Munkaprogramon keresztül komoly részben Kapi Béla dunántúli püspökhöz szorosan kötődő lelkészek tematizálták a többi egyházkerület gyülekezeteit is. Ennek a jelentőségét csak kis részben ellensúlyozta a budapesti lelkészek szorosabb kapcsolódása az ország szellemi és politikai elitjéhez. (Hiszen kevés olyan területe volt Magyarországnak, ami nagyobb földrajzi távolságra feküdt az öt tudományegyetem székhelyétől, Budapeستől, Debrecentől, Kolozsvártól, Péctől és Szegedtől, mint a Dunántúl északnyugati része.)

Talán merész feltételezés, de összefüggést látok a két csoportnak az 1940-es évek első felében megfigyelhető különállása és az egyházpolitikai irányzatoknak az 1940-es években bekövetkező szétválása között. Az, hogy Ordass Lajos püspök irányvonalát nyíltan elsősorban bányai egyházkerületi lelkészek támogatták, annak háttérében talán nem csak az akkori püspökük iránti lojalitás állt, hanem áttételesen esetleg Raffay Sándor korábbi püspöknek a két világháború közötti politikai elittel ápolt szorosabb kapcsolata is hatott rá. Különös véletlen lenne, hogy az úgynevezett harmadik egyházi út három vezéralakja, Túróczy Zoltán, Szabó József és Veöreös Imre nem csak hogy egyaránt a győri gyülekezet lelkészeként szolgált, de a Lelkipásztorban is együtt játszott vezető szerepet? Távoll ál tőlem, hogy determinisztikus elmélettel akarjam megmagyarázni az egyháztörténet súlyos fordulatait, de úgy vélem, lehet haszna ezen kapcsolatrendszer vizsgálatának.

Úgy látom, hogy ez a két körvonalazott csoport nem azonosítható teológiai irányzat, kegyesség szerinti klikként. Mind az ébredés, mind Karl Barth, mind a Luther-reneszánsz magyarországi hatása érezhető volt Győrött és Budapesten egyaránt.

Fontosnak tartom az 1940-es évek magyarországi evangélikus teológiájának megismerését, mert meglátásom szerint jelentős hatással volt a következő évtizedek egyházi életére. Olyan tartalmat adott, ami túlmutatott a külső növekedésen, majd a szűkülő kezdő kereteken egyaránt. Szókimondásával megpróbált ledönteni olyan tabukat, amik régóta

nehezítették az egyház életét. Naprakészen érvényesített nemzetközi teológiai hatásokat, mégis olyan módon, hogy azok nem zilálták szét egy ilyen kicsi egyház életét, sőt lendületet tudtak adni neki. Hatása későbbi egyházpolitikai döntéseken is érezhető. A teológiai élet terén sem volt idealizálható korszak az 1940-es évek, mégis úgy vélem, sok olyan értéket tudtak adni az akkori megelevenítő folyamatok, amikhez hasonlók ma sem lennének haszontalanok.

Synopsis

The years between the two World Wars brought developments for the Lutheran Church in Hungary in many aspects.

1 The signs of a general upturn of Church life have certain connecting points and interactions, but they should be distinguished from another process: **The interwar period was characterized by an upswing in theological reflection, which peaked in the 1940ies.** It was reflected in the way, how the need for an increasingly intensive effect of theology on Church life, pastoral service and – specifically – preaching was brought up more and more frequently. It appeared in the endeavour of ministers to obtain scientific degrees. It was reflected in newly launched theological journals and how the number of pages of pastoral magazines became larger. The Luther-renaissance, the theology of Karl Barth and the spiritual revival, as well, formed church life and the attitude of Evangelical Christians towards the way of the reformers.

2 In my opinion, the **proliferating theological conflicts, the open criticism and the proposed reforms** reinforced the idea that the era was quite lively from the point of theological reflections. A part of this boom was the tendency of many, who condemned the history of theology convicting the ways of thinking of decades or centuries. Many studies reflected a sense of strain that went beyond the rat race of generations, and while they overlapped differences between age groups, they appeared to be basically theological. The tension appeared in the sharply different approaches of criticisms against preaches and sermons, in the area of liturgical reform, in the statements about spiritual revival and especially in the debate about the immortality of the soul. In my opinion, the sharp theological disagreements did not lead to final divisions.

3 This is not precluded by the observation that **two major groups may be outlined within the theological approaches of the age: the Győr Circle and the Budapest Circle.** Most Lutheran press products of national importance were established in and controlled from the Transdanubian part of the country and dominated by individuals, who lived there. Through periodicals like *Harangszó* (Chimes) or *Lelkipásztor* (The Pastor), other Dioceses became also thematized through the Home Mission Project and ministers, who worked in close relationship with the Transdanubian Bishop, Béla Kapi. I see connection between the division of the of the two groups started in the first half of the 1940ies and the separation of

the tendencies in church politics in the 1940ies. The fact that this line of Bishop Lajos Ordass was supported openly by ministers of the Bányai Diocese was not attributable to the general loyalty to their own Bishop only, but, even if indirectly, the close relationship of their previous Bishop, Sándor Raffay, with the political elite that ruled public life between the two World Wars influenced it, as well. Was this some sort of weird coincidence only that the three leaders of the so-called third way in church policy, Zoltán Túróczy, József Szabó and Imre Veöreös served not only as pastors in the Győr church, but they played leading role together in the magazine *Lelkipásztor*, too?

I think, it is important to get acquainted with Lutheran theology in Hungary in the 1940ies, because in my opinion it had an important effect to the life of the Church in the next decades. It offered contents that went beyond the external growth and the frames that later became too narrow. It tried to bring down taboos with directness that had been made the life of the Church so swampy since a long time. The Lutheran theology in Hungary in that age readily validated international theological streams in a manner that did not shatter the life of such a small Church, rather were able to give impetus to it. It had a positive effect on later decisions affecting church policy.

Zusammenfassung

Die Jahre zwischen den zwei Weltkriegen brachten für die Evangelische Kirche in Ungarn auf zahlreichem Gebiet Entwicklungen.

1. Der allgemeine Aufschwung des kirchlichen Lebens kann mit einem anderen Vorgang in Zusammenhang gebracht werden, es muss jedoch auch davon unterschieden werden: **Zwischen den zwei Weltkriegen regte sich das theologische Leben an, das in den Jahren um 1940 seinen Höhepunkt erreichte.** Dies zeigt sich an den Ansprüchen auf ein erhöhtes Vorkommen der theologischen Aspekte im Bereich des kirchlichen Lebens, des Pfarrerdienstes, und konkret im Bereich der Predigt. Und kommt in der Erwerbung von akademischen Graden der Pfarrer vor. Es spiegelt sich im Erscheinen neuer theologischer Blätter und in dem Umfangswachstum der Fachzeitschrift für Pfarrer. Sowohl die Luther-Renaissance als auch die Theologie von Karl Barth und auch die Erweckung wirkte in Ungarn so, dass das kirchliche Leben und die kirchliche Denkweise reformatorischer und biblischer wurden.

2. Meiner Ansicht nach unterstützt das theologische Aufleben dieser Epoche, dass **zahlreiche Konflikte theologischen Charakters, offene Kritiken und Reformvorschläge ans Tageslicht kamen.** Hierher gehört die Gesinnung, wie viele die allgemeine Theologiegeschichte und die Theologiegeschichte Ungarns bewerteten, verurteilt die Denkweise von Jahrzehnten, sogar von Jahrhunderten. In vielen Schriften wird die Spannung spürbar, die über den Positionskampf der Generationen hinausgeht. Obwohl es Überlappungen mit unterschiedlichen Altersklassen gibt, hat dieser aber vorwiegend theologische Gründe. Dies erscheint in der voneinander scharf abgewichenen Kritik der Predigten, in der liturgischen Reform, in der Stellungnahme über die Erweckung und besonders anschaulich in der Diskussion über die Unsterblichkeit der Seele. Ich beurteile die Lage so, dass die scharfen theologischen Meinungsunterschiede keine extreme Spaltung verursachten.

3. Dem widerspricht die Beobachtung nicht, dass **im theologischen Leben zwei bedeutende Gruppen feste Umrisse angenommen haben, ein Kreis in Győr und ein Kreis in Budapest.** Der größere Teil der evangelischen Presseprodukten mit Landesauswirkung wurde in Transdanubien gegründet und geleitet. Durch die Zeitschriften Harangszó (Glockenklang), Lelkipásztor (Seelsorger), Belmissziói Munkaprogram (Innenmissionarisches

Arbeitsprogramm) thematisierten die Pfarrer, die eng mit Bischof Béla Kapi verbunden waren, auch die Gemeinden in anderen Kirchenbezirken. Ich sehe zwischen der beobachtenden Isoliertheit beider Gruppen in der ersten Hälfte der vierziger Jahre und der Trennung von kirchenpolitischen Richtungen, die in den Jahren um 1940 eingetreten waren, einen Zusammenhang. Die Leitlinie von Bischof Lajos Ordass wurde offen und in erster Linie von Pfarrern des Kirchenbezirkes Bányai unterstützt. In dessen Hintergrund stand vielleicht nicht nur die Loyalität für ihren damaligen Bischof, sondern auch die enge Beziehung von dem früheren Bischof Sándor Raffai mit der politischen Elite zwischen den zwei Weltkriegen wirkte indirekt darauf. Wäre es reiner Zufall, dass die drei Hauptgestalten des sogenannten dritten kirchlichen Wegs - Zoltán Túróczy, József Szabó und Imre Veöreös- nicht nur in der Kirchengemeinde Győr zusammen gedient haben, sondern auch in der Zeitschrift *Lelkipásztor* zusammen leitende Rolle hatten?

Ich halte das Kennenlernen der evangelischen Theologie von den Jahren um 1940 für wichtig, weil sie nach meiner Ansicht auf das theologische Leben der folgenden Jahrzehnte bedeutende Wirkung hatte. Sie gab einen Inhalt, der über das äußere Wachstum, später sogar über die enger werdenden Rahmen übergriff. Mit der Art, wie sie die Dinge beim Namen nennt, versuchte sie Tabus, die schon lange das Leben der Kirche erschwerten, zu stürzen. Sie brachte internationale theologische Strömungen dennoch auf solche Weise aktuell zur Geltung, dass sie das Leben so einer kleinen Kirche nicht zerlegten, sondern ihr sogar einen Schwung geben konnten. Ihre Wirkung ist später auch in kirchenpolitischen Entscheidungen spürbar.

Felhasznált irodalom

Evangélikus Élet. Egyháztársadalmi, Belmissziói, Kulturális és Egyházpolitikai Hetilap. IV. évfolyam (1936).

Evangélikus Élet. Egyháztársadalmi, Kulturális és Belmissziói, Egyházpolitikai Hetilap. V. évfolyam (1937).

Evangélikus Theologia (1947).

Evangélikus Theologia (1948).

Keresztyén Igazság. Evangélikus Egyházi, Társadalmi és Hitvédelmi Folyóirat. III. évfolyam (1936).

Keresztyén Igazság. Evangélikus Egyházi, Társadalmi és Hitvédelmi Folyóirat. V. évfolyam (1938).

Keresztyén Igazság. Az Evangélikus Értelmiség Folyóirata. VII. évfolyam (1940).

Keresztyén Igazság. Az Evangélikus Értelmiség Folyóirata. VIII. évfolyam (1941).

Keresztyén Igazság. Az Evangélikus Értelmiség Folyóirata. IX. évfolyam (1942).

Keresztyén Igazság. Az Evangélikus Értelmiség Folyóirata. X. évfolyam (1943).

Keresztyén Igazság. Az Evangélikus Értelmiség Folyóirata. XI. évfolyam (1944).

Lelkipásztor. III. évfolyam (1926-1927).

Lelkipásztor. XVI. évfolyam (1939-1940).

Lelkipásztor. XVII. évfolyam (1940-1941).

Lelkipásztor. XVIII. évfolyam (1941-1942).

Lelkipásztor. XIX. évfolyam (1942-1943).

Lelkipásztor. XX. évfolyam (1944).

Lelkipásztor. XXI. évfolyam (1945).

Evangélikus Lelkipásztor Körlevél (1945-1946).

Lelkipásztor. Evangélikus Lelkészi Értesítő (1947).

Lelkipásztor. Evangélikus Lelkészi Értesítő (1948).

Lelkipásztor. Evangélikus Lelkészi Értesítő (1949).

Lelkipásztor. A Magyarországi Evangélikus Egyház Lelkészi Szakfolyóirata (1952).

Lelkipásztor. Evangélikus Lelkészi Szakfolyóirat. 70. évfolyam (1995).

Lelkipásztor. Evangélikus Lelkészi Szakfolyóirat. 79. évfolyam (2004).

Lelkipásztor. Evangélikus Lelkészi Szakfolyóirat. 90. évfolyam (2015).

Theologiai Szemle. XIV. évfolyam (1938).

Theologiai Szemle. XVI. évfolyam (1940).

Theologiai Szemle. XVIII. évfolyam (1942).

1885. évi VII. törvénycikk a főrendiház szervezetének módosításáról.
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88500007.TV>

1926. évi XXII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600022.TV>

1940. évi XXVII. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000027.TV>

A bányai ágostai hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1941. évi október hó 9-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest (Bányai Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület) 1941.

A bányai evang. egyházkerület Budapesten 1942. évi szeptember hó 3-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest (Bányai Evang. Egyházkerület) 1942.

A bányai evang. egyházkerület Budapesten 1945. évi szeptember hó 27-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest (Bányai Evang. Egyházkerület) 1945.

- A dunáninneni ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1939. évi augusztus hó 31-én Losoncon tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Balassagyarmat (Dunáninneni Evang. Egyházkerület) 1939.
- A dunáninneni ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1941. évi október hó 1-én Tordason tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Balassagyarmat (Dunáninneni Evang. Egyházkerület) 1941.
- A dunántúli evangélikus egyházkerület 1939. évi október hó 5-én Kőszegen tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Győr, 1940.
- A dunántúli evangélikus egyházkerület 1940. évi október hó 3-án Pápán tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Győr, 1940.
- A dunántúli evangélikus egyházkerület 1941. évi október hó 3-án Sopronban tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Győr, 1941.
- A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1945. évi október 18-án Gyenesdiáson tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve és D. Kapi Béla XXIX. püspöki jelentése; 1946. november 21-én Győrött tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve és D. Kapi Béla XXX. Püspöki jelentése. Győr, 1947.
- A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház Egyetemes Névtára az 1912/1913. évre. Összeáll: Hegedűs János. Nagybecskerek, 1913.
- A Magyarországi Evangélikus Egyetemes Egyház Belmissziói Munkaprogrammja az 1939-40. évre. II. évfolyam. Győr (Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem) 1939.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1941. évi november hó 7. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest (Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem) 1942.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1942. évi november hó 20. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest (Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem) 1942.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest (Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem) 1943.

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján Budapesten tartott 1944-1946. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest (Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem) 1947.

A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyházegyetem névtára. Szerk: Szabó József. Győr (Harangszó) 1940.

A tiszai evangélikus egyházkerület 1939 évi február hó 14-én, Miskolcon tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Evangélikus Országos Levéltár.

A Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1939 évi szeptember hó 28-án Diósgyőrvasgyárban tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Evangélikus Országos Levéltár.

Bruckner Győző: A magyarhoni ev. egyház egyházkerülteinek beosztása történelmi és egyházi jogi megvilágításban. Miskolc, 1937.

Harmati Béla: A lélek halhatatlansága. Biblia-teológiai értekezés a halálutáni életről. A lélek haláláról szóló tévtan cáfolata. Ősagárd (szerzői kiadás), 1943.

Harmati Béla: A lélek halhatatlanságának védelme. A Szentírás tanítása a lélekről. Ősagárd (szerzői kiadás), 1944.

Jánossy Lajos: Az egyházi év útmutatása. Veszprém (Fraternitás Magyarországi Evangélikus Lelkészek Közössége) 2008²

Jegyzőkönyv a tiszai evangélikus egyházkerület 1943. évi szeptember hó 1-én Kassán tartott rendes évi közgyűléséről. Evangélikus Országos Levéltár.

Jegyzőkönyv a tiszai evangélikus egyházkerület 1945. évi szeptember hó 27-én Nyíregyházán tartott rendes évi közgyűléséről. Evangélikus Országos Levéltár.

Kapi Béla: Dunántúli evangélikus püspök 1940-41 VII. sz. 1. számú körlevél. Evangélikus Országos Levéltár.

Kapi Béla: Dunántúli püspöki körlevél III./940-41. sz. 1941. jan. 18. Evangélikus Országos Levéltár.

Kapi Béla: Dunántúli evangélikus püspök IX/1944-45. számú körlevél 1945. szeptember 25. Evangélikus Országos Levéltár.

- Kapi Béla: Dunántúli evangélikus püspök V/1944-45. számú körlevél 1945. június 30.
Evangélikus Országos Levéltár.
- Kapi Béla: Dunántúli evangélikus püspök VI/1944-45. számú körlevél 1945. május 12.
Evangélikus Országos Levéltár.
- Kapi Béla: Püspöki jelentés a dunántúli evangélikus egyházkerület 1941. évi október hó 3. napjára Sopronba egybehívott rendes évi közgyűlése elé. é. n.
- Kapi Béla: Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1942. évi szeptember hó 17. napjára, Szombathelyre egybehívott rendes évi közgyűlése elé. é. n.
- Karner Károly: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen, 1931.
- Karner Károly: Halhatatlanság vagy feltámadás? Bővített különnyomat a Lelkipásztor és a Keresztyén Igazság 1943. májusi számából. Győr, 1943.
- Kiss Jenő: Visszapillantás a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának húsz éves történetére (1923–1943.) Pécs (Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem) 1943.
- Koncz Sándor: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942.
- Luther Márton: Tizennégy vigasztaló kép megfáradtaknak és megterhelteknek. Ford.: Virág Jenő. Budapest (Fébé Evangélikus Diakonissza Egyesület) 1942.
- Pröhle Károly: A hit világa. Bevezetés a keresztyén hittanba. Győr, 1948.
- Purgly Lajos egyházkerületi felügyelő megnyitó beszéde és Kuthy Dezső püspök püspöki jelentése a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület 1947. január 17. napján tartott 1945/46. évi rendes közgyűlésén. é. n.
- Püspöki értekezlet jegyzőkönyve. 1939. június 2. Evangélikus Országos Levéltár.
- Radvánszky Albert és Kapi Béla levele Scholtz Ödönnek. 1941. április 28. Evangélikus Országos Levéltár.
- Raffay Sándor: Ötven év távlatából. Budapest (Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete) 1944.

- Scholz László: Az eucharisztikus kongresszusokról. Budapest (Keresztyén Igazság) 1937.
- Scholz László: Az Úr asztalánál. Budapest (Országos Luther-Szövetség) 1938.
- Scholz László: A hálaadás kelyhe. Budapest, 1938.
- Túróczy Zoltán: Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1939. évi szeptember hó 28-án Diósgyőrvasgyárban tartandó rendes évi közgyűlésére. Evangélikus Országos Levéltár.
- Túróczy Zoltán: Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1940 évi augusztus hó 27-én Rimaszombatban tartandó rendes évi közgyűlésére. Evangélikus Országos Levéltár.
- Túróczy Zoltán: Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1941 évi szeptember hó 3-án Rozsnyón tartandó rendes évi közgyűlésére. Evangélikus Országos Levéltár.
- Urbán Ernő: Krisztus keresztye. Anselmus tanítása a váltságszerző halálról. Budapest–Sopron (Keresztyén Igazság), 1941.
- Zalánfy Aladár: Luther Márton vallásos költeményeinek dallamai. Budapest 1941.
- Zimmermann János – Scholtz Ödön – Weidlein János – Schrödl Mátyás – Spiegel-Schmidt Frigyes: Memorandum evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról. 1940. november 4. Evangélikus Országos Levéltár.
- A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon. Szerk: Keveházi László. Győr (Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület) 2011.
- Asbóth Lászlóné: D.Kapi Béla életútja (1879-1957). In: Lámpás az oltár zsámolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról. Szerk.: Mirák Katalin. Sopron (Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium) 2004., 7-8.
- Az Evangélikus Teológiai Akadémia díszdoktorai 1945 után. In: Lelkipásztor LXXI. (1996), 7-8, 287.

- Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Adattár. Budapest (História, MTA Történettudományi Intézete) 1996.
- Bencze Imre: Zarándokok, küzdők, tétovák : a Magyarországi Evangélikus Egyház története a 20. században. Budapest (magánkiadás) 2012.
- Boleratzky Lóránd: Aki mindvégig állhatatos maradt. Ordass Lajos, a mártírsorsú evangélikus püspök. Budapest (Ordass Lajos Baráti Kör) 2001.
- Böröcz Enikő: Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958). I. kötet. Budapest (Luther Kiadó) 2012.
- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Budapest (Gondolat Kiadó) 1985.
- Charlotte von Kirschbaum: Tudósítás Karl Barth professzor magyarországi útjáról. In: Világok vándorai. Úti beszámoló Karl Barth 1936-os és 1948-as magyarországi látogatásáról. Karl Barth és Vassady Béla levelezése. Szerk: Ferencz Árpád. Debrecen (Debreceni Református Hittudományi Egyetem) 2007, 61-80.
- Evangélikus Élet. 2005. jubileumi különszám (szeptember 24.)
- Fabiny Tibor, id.: Túróczy Zoltán életútja. In: Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893-1971). I. kötet. Életút és dokumentumok. Budapest (Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség) 2002., 13-79.
- Fabiny Tibor: Dr. Sólyom Jenő életútja. In: Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904–1976) válogatott írásai. Összeáll: Sólyom Jenő. Budapest (Luther Kiadó) 2004., 11-26.
- Galambos Ádám: Püspök a partvonalon kívülről? – Interjú Korányi Andrással Dezséry László életéről. 2019. február 19. <https://www.evangelikus.hu/puspok-partvonalon-kivulrol>
- Giczi Zsolt: Raffay Sándor: Egy evangélikus püspök kora magyar társadalmáról és állami vezetőiről: Raffay Sándor önéletrajzi írásaiból. In: Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 123, 41-61. (2005)
- Hafenscher Károly: Liturgika. A keresztyén istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben. Budapest (Luther Kiadó, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke) 2010.

- Hanvay László: Győrújbarát–Tényői Evangélikus Társegyházközség. In: A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon. Szerk: Keveházi László. Győr (Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület) 2011, 260-263.
- Hitből hitbe: Válogatás az egykori Belmissziói Munkaprogram füzetéből, 1924-1948: ádventi, böjti, nagyheti, reformáció-heti sorozatok gyülekezeti használatra. Vál: ifj. Fabiny Tibor, Kovács László, id. Magassy Sándor. Budapest (Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület) 2003.
- Ittész Ádám: Ottlyk Ernő állambiztonsági tevékenysége. In: Háló 2. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945-1990. Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő. Szerk.: Mirák Katalin. Budapest (Luther Kiadó) 2014.
- Kertész Botond: Trianon pünkösdsje. Evangélikus Élet, 85. évfolyam, 21-22. szám (2020. június 7–14.) 21-22.
- Kodácsy-Simon Eszter: Miért tart fenn az egyház iskolát? In: Teológia és oktatás: az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete. Budapest (Luther Kiadó) 2015., 184-204.
- Korányi 2015a Korányi András: Az evangélikus egyház és a nemzeti, nemzetiségi kérdések a bécsi döntések után. In: Teológia és oktatás: az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete. Budapest (Luther Kiadó) 2015., 107-118.
- Korányi András: Az Evangélikus Teológiai Akadémia (Hittudományi Egyetem) díszdoktorai. In: Lelkipásztor LXXII. (1997), 6, 431-borító/3. 230-231.
- Korányi 2015b Korányi András: Három nyelv – három evangélium? Nemzetiség és nemzettudat történelmi összefüggései a magyarországi evangélikusságban. In: Keresztény egyetemesség és nemzettudat : az Adventista Teológiai Főiskola konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata. Szerk.: Tonhaizer Tibor. Pécel (Adventista Teológiai Főiskola) 2015, 73-82.
- Lámpás az oltár zsámolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról. Szerk: Mirák Katalin. Sopron (Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium) 2004.

- Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. Főszerk.: Kenyeres Ágnes.
<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>
- Miklya Luzsányi Mónika: Hogy véget érjen a sötétség. Budapest-Kolozsvár (Harmat, Koinónia) 2003.
- Néhány szó teológiai akadémiánk díszdoktorairól. Összeáll: Szentpétery Péter – Korányi András. In: Lelkipásztor LXXI. (1996), 11, 431-borító/3.
- Ordass Lajos: Válogatott írások. Válogatta: Szépfalusi István. Bern (Európai Protestáns Szabadegyetem) 1982.
- Ottlyk Ernő: Az evangélikus egyház útja a szocializmusban. Budapest (A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya) 1976.
- Reuss András: Balikó Zoltán, Scholz László, Urbán Ernő. In: „Serkenj fel, aki aluszol!” A magyar evangélikus ébredés kiemelkedő egyéniségei a 20. században. Szerk.: Fabiny Tibor. Budapest (Hermeneutikai Kutatóközpont, Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület) 2010, 167-189.
- Reuss András: Urbán Ernő, a teológus. In: Diakónia (14) 1992/4, 58-61.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest (Osiris Kiadó) 2005.
- Spannenberger, Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Budapest (Lucidus Kiadó) 2005.
- Szebik Imre: Dr. Groó Gyula 1913-1989. In: Lelkipásztor 1989. június, 343-346.
- Szemerei János: Dr. Ferdinánd István 1911-1992. In: Evangélikus Élet 57. évfolyam, 38. szám (1992. szeptember 20.), 8.
- Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904–1976) válogatott írásai. Összeáll: Sólyom Jenő. Budapest (Luther Kiadó) 2004.
- Terray László: Nem tehetett mást. Budapest (Ordass Lajos Baráti Kör) 1990.
- Theológiai Szemle repertórium 1925–1944; (1947–1948); 1958–1990. Összeáll.: Kozma Borbála. Budapest (A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa megbízásából a Református Egyház Kálvin János Kiadója) 1992.

- Tóth Károly: Az 1938 és 1941 közötti határrevíziók és az evangélikus egyház. In: Credo. Evangélikus Folyóirat. XIX. évfolyam (2013), 1, 5-18.
- TÓTH 2011a Tóth Károly: Jogegyenlőségi törekvések vagy Kárpát-medencei Kirchenkampf? A magyarországi németiség és az evangélikus egyház viszonya a II. világháború alatt. In: Credo. Evangélikus Folyóirat. XVII. évfolyam (2011), 4, 15-29.
- TÓTH 2011b Tóth Károly: A Magyarországi Evangélikus Egyház és a második világháború. In: Credo Evangélikus Folyóirat. XVII. évfolyam (2011), 1, 26-36.
- Tóth Károly: Evangélikus egyházi vezetők és a vészidőszak. In: Credo Evangélikus Folyóirat. XX. évfolyam (2014), 2, 15-19.
- Vajta Vilmos: A diakóniai teológiai a magyar társadalmi rendszerben. Budapest (Luther Kiadó) 2006.
- Veöreös Imre: A harmadik egyházi út. 1948–1950. Budapest (Evangélikus Sajtóosztály) 1990.
- Veöreös Imre-breviárium. Összeáll: Sárkány Tibor. Budapest (Luther Kiadó) 2009.
- Zászkaliczky Pál: Ötven éve történt – Dr. Wiczián Dezső, dr. Kamer Károly és dr. Sólyom Jenő professzorok eltávolítása az Evangélikus Teológiai Akadémiáról. In: Keresztyén Igazság. 2008. ősz. Új folyam, 79. szám, 28-37.
- ZÁSZKALICZKY 2013a Zászkaliczky Pál, id.: Scholz László tanúskodása Krisztusról, az ártatlan Bárányról. In: Híd magazin 2013. I., 26-28.
- ZÁSZKALICZKY 2013b Zászkaliczky Pál, id.: Szabó József püspök. In: Híd magazin 2013. IV., 32-34.